

S A D R Ź A J

Prijevod

SUVREMENO PORTUGALSKO PJESNIŠTVO (III.) (Odabrao i preveo N. Talan)		
Tri portugalske pjesnikinje: Mericia de Lemos, Maria Amélia Neto, Luiza Neto Jorge	1	
Tri portugalska pjesnika: Papiniano Carlos, Vítor Matos e Sá, Alberto de Lacerda	24	

Eseji, studije, rasprave

MILAN IVANIŠEVIĆ	Ikonografija drvoreza u starim izdanjima	45
ZVONIMIR MRKONJIĆ	Marulićeve <i>Judite</i>	76
IVAN GR LJUŠIĆ	Drago Štambuk ili kakvu je biti jeziku	85
MATEO MARTINIĆ B.	P r o m e t h e j ili božanski sraz na poprištu zvanu čovjek	98
	Iseljenici u Magallanesu (Čile) i hrvatsko pitanje (1919-1939) (II.)	98

Poezija

ROKO DOBRA	Silazak u sebe	113
BISERKA GLASNOVIĆ	Budi rijeka	121
NEVEN JELIČIĆ	Duša mora	143

Prikazi, osvrti

SINIŠA VUKOVIĆ	Legalno prisluškivanje	154
* * *	Sadržaj XLIX. godišta »Mogućnosti«	157

Uređuju

JOSIP BELAMARIĆ, HRVOJE ČULIĆ, IGOR FISKOVIĆ,
BRATISLAV LUČIN, PETAR OPAČIĆ, MIRKO PRELAS

Izdavač: Književni krug Split — Uredništvo i uprava: Ispod ure 3/I, 21000 Split — p. p. 567 — Telefoni: 361-081, 344-711, 360-102 — E-mail: knjizevni-krug-split@st.tel.hr — Odgovorni urednik: Petar Opačić — Uredništvo prima ponedjeljkom i četvrtkom od 9 do 11 sati — Godišnja pretplata 80 kn (za ustanove 160 kn), za inozemstvo \$ 50, odnosno odgovarajuća protuvrijednost u drugoj valuti — Cijena pojedinačnom broju 11, dvobroju 22, trobroju 33 kn. U cijenu je uračunat PDV — Žiro račun kod Zagrebačke banke 2360000-1101462559 — Devizni račun kod Splitske banke d.d. Split 7001-3155692 — Rukopisi se ne vraćaju — Dizajn: Neven Šegvić (1953) — Redizajn: Boris Ljubičić (1993) — Računalni slog: Književni krug Split — Tisak: Tiskara »Dalmacija-papir« Split

SUVREMEMO PORTUGALSKO PJESNIŠTVO (III.)*

Odabrao, preveo, popratio predgovorima i bilješkama

Nikica Talan

TRI PORTUGALSKE PJESNIKINJE: MERÍCIA DE LEMOS, MARIA AMÉLIA NETO, LUIZA NETO JORGE

Žensko pjesništvo u Portugalu ima višestoljetnu tradiciju. Ta tradicija seže još u vrijeme srednjovjekovnog galješko-portugalskog ljubavnog lirizma (neo)trubadurske provenijencije. Naime, takozvane *pjesme o prijatelju* (cantares de amigo), kao medievalni kanconijerski »žanr« koji je neprijeporno luzitanski nacionalni pjesnički »endem«, prvobitno su stvarale žene da bi ih tek poslije prihvatili muškarci — žongleri (odnosno trubaduri), hineći, međutim, i dalje (što je itekako indikativno!) žensko autorstvo. Žensko će pjesničko (i uopće književno) stvaralaštvo posebno doći do izražaja u sedamnaestom, te u prvoj polovici osamnaestog stoljeća (premda, istini za volju, valja reći da nije sasvim zamrlo ni u renesansi).

Upravo, naime, ljubavna ženska *redovnička* (sic!) književnost, nedvojbeno feminističkih prizvuka, postat će europski prepoznatljiva, ponajviše zahvaljujući glasovitim (za neke još uvijek apokrifnim) *Pismima portugalske redovnice* Mariane Alcoforado iz Beje. No ako legendarna redovnica Mariana možda i jest tek »feministički fantom« i pariški »kaćiperski mit«, to se ni u kojem slučaju ne bi moglo reći i za njezine suvremenice, kao što su, primjerice, temperamentna ljubavna pjesnikinja, dominikanka Violante do Céu (1602-1693), svestrana franjevačka spisateljica Maria do Céu (1668-1753) ili nešto manje poznata, ali u svoje vrijeme ne manje utjecajna Maria Magdalena da Glória (1672-1760). Neobična samostanska borba za žensku emancipaciju što su je

* Prvi dio ovog izbora tiskan je u *Mogućnostima*, 47 (1999), br. 7-9, a drugi u *Mogućnostima*, 48 (2001), br. 10-12. Ovo je završni dio.

vodile spomenute barokne portugalske pjesnikinje snažno će utjecati na nagli procvat ženskog pjesništva kako u prošlostoljetnoj, tako i u ovostoljetnoj luzitanskoj književnosti. Marquesa de Alorna — D. Leonor de Almeida, Antónia Gertrudes Pusich, Mariana Angélica de Andrade, Amélia Janny, Maria Amália Vaz de Carvalho, Beatriz Pinheiro de Lemos, Maria Madalena Martel Patrício, Florbela Espanca, Natércia Freire, Sophia de Mello Breyner Andresen, Natália Correia, Fernanda Botelho i Ana Hatherly samo su neke od pripadnica portugalske ženske plejade što će se tijekom devetnaestog i dvadesetog stoljeća pjesništvom boriti za osobno i društveno dostojanstvo žene kao supruge, majke, ljubavnice, radnice, kućanice, ali i (ne na posljednjem mjestu!) — umjetnice koja će svojom, prije svega osjećajnom zauzetošću znatno obogaćivati (ponajviše refleksijom) maskulizirano umjetničko stvaralaštvo. Među navedenim imenima počasno mjesto zauzimaju tri suvremene luzitanske pjesnikinje čije stvaralaštvo prvi put predstavljamo hrvatskoj kulturnoj sredini. To su Merícia de Lemos, Maria Amélia Neto i Luiza Neto Jorge, autorice koje pripadaju takozvanoj feminističkoj struji portugalskog, odnosno iberskog pjesništva.

Portugal je i inače zemlja s veoma razvijenom tradicijom feminističkog pokreta. Dva su glavna, međusobno oprečna razloga dovela do toga. Prvi se može svesti na činjenicu da je europski liberalizam baš u Portugalu imao izrazito snažan utjecaj, a drugi na polustoljetnu salazarističku diktaturu koja je taj liberalizam radikalno suspendirala, požurujući tako vlastitu propast. Salazarizam je, naravno, u skladu sa svojom totalitarnom naravi, krajnje suzio gotovo sva ženska prava izborena u ranijem liberalnom razdoblju. Stoga kako ove, tako i sve ostale glasnogovornice »pokreta za oslobođenje žene«, u nemogućnosti da se izravno politički angažiraju u »borbi za ostvarenje svojih prava«, uporno potiču »verbalno subverzivnu djelatnost« kroz pjesništvo. Ta će tendencija u Portugalu šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća nezadrživo rasti da bi kulminirala u glasovitoj »Revoluciji crvenih karanfila« 25. travnja 1974. No društvenopolitički uspjeh »konfekcijske proizvodnje« agitacijskog pjesništva morao je rezultirati njegovim umjetničkim neuspjehom. Tu je povijest očigledno učiteljica života. Međutim, čak i u takvom parolaškom ozračju nađe se izuzetaka. Među takve izuzetke nedvojbeno pripadaju i tri spomenute pjesnikinje.

Prva od njih — **Merícia Eugénia Vital de Lemos** — rodila se 24. travnja 1913. u Beiri (Istočna portugalska Afrika). Veći dio života provela je kao »svjetski putnik«, proputovavši nekoliko puta gotovo svu Europu, Aziju i Afriku. Poslije se trajno nastanila u Europi, živeći naizmjenice u Lisabonu i Parizu. Surađivala je u mnogobrojnim portugalskim književnim novinama i časopisima, kao što su, primjerice, »Panorama« (»Panorama«), »Ocidente« (»Zapad«), »Diário Popular« (»Pučki dnevnik«), »Litoral« (»Priobalje«) i »O Mundo Português« (»Portugalski svijet«). U tim je časopisima ponajviše objavljivala pjesme afričkog nadahnuća. Među njezine najpoznatije pjesničke zbirke ubrajaju se: *Mar Interior (Unutarnje more, 1942)*, *Pássaro Preso (Zarobljena ptica, 1946)*, *Rosa, Rosae (1958)* i *Horas sem Tempo (Sati bez vremena, 1962)*.

Portugalska književna kritika vrlo je rano zapazila stihove ove neobične euro-afričke pjesnikinje: »Njezino pjesništvo karakterizira krajnje izravan, lucidan i suptilan način izražavanja u kojem iskrena i neusiljena ženstvenost zna pronaći stanovitu, nimalo

romantičnu napetost, čas dražesnu, čas melankoličnu, čas opet izuzetno uzbudljivu...«¹ Da bi lirski što primjerenije izrazila svoja »vulkanski snažna ženska čuvstva i strepnje«, Mercia de Lemos poseže za pjesničkim jezikom, pa i svojevrsnim (ako se tako može reći) »kulturološkim svjetonazorom« pessoinskog *orfejevskog* naraštaja, svjesno mimoilazeći isključivo »muški« lirizam kasnije *presençističke* pjesničke skupine. Njezina »elegantna fantazija« (kako će je nazvati Jorge de Sena) omogućit će joj pritom da se u velikoj mjeri odmakne od (ideološki) poprilično kompromitirane »feminističke zbilje« (kojoj se, zanimljivo, većim dijelom svog stvaralaštva nije mogla oprijeti čak ni »posljednja ukleta pjesnikinja Iberije«, velika Florbela Espanca). Može se reći da je M. de Lemos prva portugalska pjesnikinja dvadesetog stoljeća (poslije legendarne Irene Lisboa) koja je uspjela pronaći gotovo savršen kompromis (ako ova sintagma sama po sebi nije *contradictio in adjecto!*) između »pjesničke autonomije« (za koju se oduvijek zalagala) i zahtjeva za »feminizacijom« pjesništva — tog duga »duhu vremena«.

Druga luzitanska pjesnikinja što je ovdje predstavljamo — **Maria Amélia Neto** — rođena je 30. listopada 1928. u portugalskom gradiću Montijo. Završivši studij engleskog i francuskog, te talijanskog i njemačkog jezika i književnosti, zaposlila se kao tajnica upravnog savjeta jedne lisabonske tvrtke, no pritom je sve svoje slobodno vrijeme posvetila književnom prevođenju. Tako je, primjerice, 1963. na portugalski prevela *Četiri kvarteta*, a desetak godina poslije (1972) i *Pustu zemlju* Thomasa Stearnsa Eliota (čiji će se, više neizravan negoli izravan, utjecaj osjetiti i u njezinom vlastitom pjesničkom stvaralaštvu). Neko je vrijeme bila i član uprave Udruženja portugalskih književnika.

Za razliku od većine portugalskih književnika dvadesetog stoljeća, Maria Amélia Neto se nije vezivala ni uz koji književni časopis, odnosno pjesničku skupinu, nego je uporno nastojala samostalno izgraditi vlastitu poetiku. Pritom, međutim, valja naglasiti da ta poetika, premda znatno izvornija od poetika ostalih luzitanskih pjesnika koji su se u književni život uključili početkom šezdesetih godina, ipak nije »autohtona«, jer je velikim dijelom rezultat posrednog ili neposrednog utjecaja anglosaksonskog pjesništva (i to ne samo Eliotovog!). Tom svom »anglosaksonskom orijentacijom« M. A. Neto se zapravo uključila u ne odviše veliku skupinu portugalskih pjesnika koji su luzitansku poeziju, što se tradicionalno oslanjala o francuska poetička postignuća, još od početka četrdesetih godina pokušavali usmjeriti prema anglosaksonskim »pjesničkim obzorima«. No, usprkos toj okrenutosti anglosaksonskom pjesništvu (i kulturi uopće), ti pjesnici (uključujući, naravno, i samu Mariu Améliu) ne zanemaruju ni domaću pjesničku baštinu koju im je namro zacijelo najavangardniji luzitanski autor našeg stoljeća — Fernando Pessoa. Upravo između vjernosti toj domaćoj pjesničkoj baštini i želje da se ona obogati novim poetičkim dostignućima s engleskog jezičnog područja (kojem je u ranoj mladosti pripadao i sam Pessoa) kreće se lirsko stvaralaštvo M. A. Neto, koje će jedan od najboljih poznavatelja suvremene portugalske poezije, pjesnik i književni kritičar Jorge de Sena, ovako okarakterizirati: »Uzvišena i svečarska dikcija, bilo u kratkom, bilo u dugom stihu, živ vizionarski senzibilitet i suzdržana osamljenička melankolija uvelike nadoknađuju stanovitu emocionalnu hladnoću izraza, odviše tradicionalističku sintaksu, kao i neke otrcane metafore ili kvalifikative, oživljujući ih prikrivenom i neuobičajenom žestinom.«² Ovaj de Senin književnokritički sud prihvatit će i ostali portugalski kritičari, pa i književni

povjesničari, uvrstivši Mariu Améliu Neto među vodeće suvremene pjesnikinje portugalskog jezičnog izraza.

Među vodeće luzitanske pjesnikinje postpessoinskog razdoblja ubraja se i **Luiza Neto Jorge**, rođena 10. svibnja 1939. u Lisabonu. Diplomiravši na tamošnjem Filozofskom fakultetu romansku filologiju, odlazi na usavršavanje u Pariz da bi se nakon desetogodišnjeg izbjivanja (1971) ponovno vratila u rodni Lisabon u kojem živi sve do prerane smrti 1989. godine, posvetivši se samo pjesništvu i prevoditeljskoj djelatnosti od koje se uzdržavala. Pjesništvo joj je zastupljeno u mnogobrojnim portugalskim i inozemnim (ponajviše francuskim i talijanskim) antologijama, kao što su, primjerice: *Líricas Portuguesas* A. Ramosa Rose (Lisabon, 1969), *Antologia da Novíssima Poesia Portuguesa* M. A. Menéresa i E. M. De Mela e Castra (Lisabon, 1971), *Anthologie de la Poésie Portugaise du XII au XX siècle* I. Meirellesa (Pariz), *Modern Poetry in Translation – Portugal* H. Maceda (Salisbury, 1972), *Da Pessoa a Oliveira – La Moderna Poesia Portoghese* G. Tavania (Milano, 1973), *La Nuova Poesia Portoghese* C. V. Cattanea (Rim, 1975). Za relativno kratkog života objavila je desetak pjesničkih zbirki: *A Noite Vertebrada* (*Noć s kralješcima*, 1960), *Quarta dimensão* (*Četvrta dimenzija*, 1961), *Terra Imóvel* (*Nepokretna zemlja*, 1964), *O Seu a Seu Tempo* (*Svoj svome vremenu*, 1967), *Dezanove Recantos* (*Devetnaest zakutaka*, 1964), *O Ciclópico Acto* (*Kiklopski čin*, 1972) — u suradnji s J. Martinsom; *Os Sítios Sitiados* (*Opkoljena mjesta*, 1973) — knjiga koja obuhvaća pjesme nastale u razdoblju od 1960. do 1970. god. — i *A Lume* (*Oganj*, 1989). Snimila je i gramofonsku ploču, naslovljenu *Poesia Portuguesa – Luiza Neto Jorge* (*Portugalsko pjesništvo – Luiza Neto Jorge*), koja sadrži izbor iz njezinog pjesništva (pri čemu je sve snimljene pjesme recitirala sama autorica).

Pjesništvo Luize Neto Jorge, iako na tragu portugalskih, odnosno iberskih (neo)feminističkih (pjesničkih) težnji, svojom osobitom sviješću o pjesnikovom poslanju koje znatno nadilazi uske ideološke okvire prilično se razlikuje od feminističkoj ideologiji strogo podvrnutog pjesništva velikog broja njezinih suvremenica. Tome je zacijelo uvelike pridonio i snažan utjecaj u Portugalu šezdesetih godina još uvijek »djelatnog« nadrealističkog pokreta koji će dodatno djelovati na to da stvaralaštvo ove pjesnikinje ne podlegne »estetici feminizma« koja je nerijetko protuslovlila samorazumljivoj težnji za umjetničkom stvaralačkom slobodom. Stoga slikovita Saraiva-Lopesova »definicija« pjesničkog opusa M. Neto Jorge kao opusa koji »pulsiranja najokrutnije protuzdravorazumske agresivnosti svodi na krajnju, jasnu i hladnu jezgrovitost«³ doista »pogađa stvar«. Jezgrovitiju osudu zdravorazumskog mirenja s postojećim — osudu koja uz to ne prestaje biti poezija (u izvornom, grčkom značenju te riječi!) uistinu je teško zamisliti u kontekstu takozvanoga suvremenog portugalskog ženskog pjesništva.

BILJEŠKE

¹ Sena, Jorge de: *Líricas Portuguesas*, vol I, Edições 70, Lisabon, 1984, str. 164.

² Sena, Jorge de: *Líricas Portuguesas*, vol II, Edições 70, Lisabon, 1984, str. 409.

³ Saraiva, António José; Lopes, Óscar: *História da Literatura Portuguesa*, Porto Editora, 13 Porto, 1985, str. 1120.

Merícia de Lemos

TVOJA

Apenas vestida pelas tuas mãos

Samo tvojim odjenuta rukama
u naručju tvome posve sam naga.
Tvoje pohlepno tijelo dozivlje moje,
a milujuće pore tvoje kože
nalik su tisućama malenih usta
što me ljube.

Kada sam posve tvoja
zatvaram oči kako te ne bi gledale.
Ne želim da i one dijele moje osjećaje.

Između najispraznijih želja
i najluđih žudnji
željela bih da ovaj naš zagrljaj
u kojem mi godi voljeti te
u kojem ti godi voljeti me
dokine i sam Prostor između nas
i da te ništa ne može odijeliti od mene.
(Unutarnje more)

»NAPUSTILO ME SUNCE...«

O sol deixou-me

Napustilo me sunce...
Buntovno i bolno vrijeme je
sumraka.
Iščezli su plavi i ružičasti
oblaci.
Mrak što se bliži
još me više podsjeća
da sam sama.

Ptice su već zaspale.
Vjetar se preobrazio u povjetarac
kako nijedno stablo ne bi uzdrhtalo
i istreslo gnijezda.

Noć lagano korača ružama,
 zrakom se osuli mirisi.
 Golubice slijeću u gnijezda.
 Djeca u naručju majki
 pospano trljaju oči.
 Na združenim ognjištima sve prisniji cjelovi.
 Jedan za drugim zatvaraju se prozori.

Najtmurnijom cestom duša mi
 putuje,
 napuštena od Sunca.
(Zarobljena ptica)

»KADA SAM BILA MALA...«
Quando era pequena

Kada sam bila mala
 slušajuć gdje govore o velikoj strasti
 i sama sam je htjela osjetiti.

Pošto sam odrasla
 i uočila da je sve kratkotrajno,
 slušajuć gdje govore o strasti,
 smiješila bih se.

Ako
 mi sada govore o velikoj ljubavi,
 sjetim se tebe.

Moje čežnje moje su pjesme —
 — a moje su pjesme korov...

Više te ne volim
 Danas već volim drugog,
 a možda ću voljeti i ostale!

Moje su ljubavi cvjetovi od papira...

No želim ljubiti,
 ljubiti kako bih ljubila savršenije,
 ljubiti
 kako bih te još više zaboravila.

Naša je ljubav bila vječito jecaj.
Valja mi naučiti kako se plače sporo.
(*Zarobljena ptica*)

LJUBAV

De un amor morto

Iz mrtve ljubavi
pokopane u vremenu
iz rijetke naklonjenosti
zgusnuto izvire
ljepota zagrljaja
prisnijeg

proždrljivijeg
golijeg

Na nebeskom svodu dúga izlaže pogibli
izazov Sunca
Mjesečina sjaji jače od Mjeseca
Ne čuti se ruža
već miris ruže
Pjesništvo je tiha
razdaljina između uzbuđenja
i njegova pjeva

Je li već pjesma još uvijek pjesma?

Ljubav je možda ostatak ništavila.
(*Rosa, Rosae*)

ROSA, ROSAE

Dá-me rosas, outras rosas

Podari mi ruže, još više ruža
još više ruža podari mi ljubavi.

Jesi li već dobro pogledao ruže?
Ruže-usta ruže-oči
a ima i ruža što su srce.

Ima ruža koje su smiješci
 a ima i onih koje su strast
 Ruža-poljubaca, ruža-zagrljaja
 i ruža-ruku.

Za mjesecinaste noći
 u vrtu mi mahne
 jedna velika rastvorena ruža:
 odmah potrčah do nje
 — je li to možda ruža-pustolovina?

S večeri na putu
 kad umorno sunce
 pomišlja na počinak
 sretoh ružin grm
 a na njemu pupoljak ruže
 s mnogo lišća i trnja
 — no zašto se zatekla ondje?
 Ta lijepa ruža ružičaste boje

Bijaše to ljubav sama nesvjesno
 preobražena u ružu...

(Rosa, Rosae)

RODIO SE MRTVI DJEČAK

Nasceu um menino morto

Rodio se mrtvi dječak.

Najgordija gordost
 postala je najponiznija poniznost.
 Najradosnija radost
 najtužnija tuga.

Rodio se mrtvi dječak.

Bila sam upravo srce
 velike i bezgranične ljubavi.
 Prosudivši da sam zaboravljena
 od nježnosti i žudnje
 začela sam novu ljubav

Rodio se mrtvi dječak.

Na mojim se grudima isprepliću
nepostojeći smiješci
neisplakane suze

Rodio se mrtvi dječak.
Najgordija gordost
postala je najponiznija poniznost.
Najradosnija radost
najtužnija tuga.

Rodio se mrtvi dječak.
(*Rosa, Rosae*)

VJEČITO SATI

Horas

Sati
 danas jučer sutra
 sada začas poslije prije
 ovdje ondje prijeko neobični
 razderani bijelci
 upali u zamke
 vezani o grane bez korijena
 oblaci krila cvjetovi žalopoji
 leptiri školjke i ruke
 krvave pogibli
 vrpce što vijore na vjetru
 zvijezde što padaju uranjajući u rijeke
 nestrpljive morskih zvjezdača
 i algi tog izazova lišću
 koje treperi pod uzbuđenim prstima
 što pridržavaju krijesnice i vretenca
 prijeka svjetlost noći
 riječ sjena
 sunca oaze pustinje šutnje
 Sati bez vremena pjevajte!

(*Sati bez vremena*)

Maria Amélia Neto

STRAH

Surgiu

Izronio je
Iza
Mračnog oblaka
Koji je prekrrio mjesec.
Doklizio je
Povrh ravnice,
Crn,
Zaogrnut
U duge plamenove.
Bio je moj.
Pripadao mi je.
Strah.

(Vjetar i sjena)

KAMEN

Para quê perturbar

Zašto uznemirivati
San kamena
Zaboravljenog u dolini?
Preпустimo ga
Njegovoj vjekovnoj obamrlosti.
Nek ondje ne dopre
Jeka boli
Negaženih snom.
Nek nad njim ne lebdi
Pohlepni lješinar
Što cvili i čeka.
I nek ga ne budi
Časak života
Što naviješta smrt.

(Vjetar i sjena)

NEPOKVARENA I SLOBODNA

Nem o declínio prematuro

Ni prerani zalaz
Ljiljana u dolu,
Ni naslućen žalopoj
Skrivenih flauta,
Ni oznaka na cesti,
Gdje odsjelo je malo
Nakostriješeno tijelo,

Nijedna od njezinih klica
Nije joj zarobila nevidljive vene.

Nepokvarena i slobodna,
Gorčina je ostavila
Svoje prozirne znakove na portalu,
okrznuvši, fluidna,
Sva zvjezdana graničja,
I onečovječivši noć pjesnika.
(Vjetar i sjena)

PUTOVANJE

Acabo de chegar

Upravo pristižem,
Brate,
Došla sam izdaleka.

Vidjela sam lica
Prignuta nad zemljom
I u pogledu
Beščutnost svijeta.
Vidjela sam
Okrvavljeno
Ulično kamenje
I sunce
Što se povrh kamenja
Pretvorilo u prašinu.
Vidjela sam sjenu
Noći

Gdje se topi
U studeni zore.

Sad,
Brate,
Za mnom korača smrt,
I upravo stižem.
(*Vjetar i sjena*)

PRITJECANJE

O recolhimento, o silêncio

Sklonište, tišina,
Zaustavljen sat,
Razudba meteža,
Zapomaganje, tortura,
Zaslanjen vjetar,
Zgažene perunike,
Kada i gdje?
U ostakljenoj dvorani
Opožarenoj posljednjom purpurnom svjetlošću?
Ili na ulicama,
Istražujući obližnje oči,
Izgubljene u sjeni, svečarskoj i nijemoj,
Što nameće neizbježno posvećenje?
Rasvijetlimo noć,
Neprijetetan žubor vremena,
Stvorimo nepoznat sjaj
Za kretnje što ih neki brat
Umjesto nas izvodi na golemoj pozornici.
Šutke izumimo molitvu,
Veliku molitvu, neprestanu molitvu
Iščezlom Bogu.

(*Ekvinocij*)

TRIDESET SREBRNJAKA

Recebi todos sos mensageiros

Primih sve glasnike,
Isprobah sve satove,

Izučih neke od egzorcizama,
Što, međutim, ne dospješe
Isprazniti
Moju ladicu neizvjesnosti.
Sklanjah se svakodnevno,
U vrijeme velikog straha,
Osluškujuć, na pučini, buku vesala,
No barka ne dotakne moju obalu.
Promatrah sužanjstvo
I zapad sunca ugrožen valovljem.
I jedne noći,
Kad mi se pridruži Smrt,
Vidjeh trideset srebrnjaka prosutih po zemlji.
(*Ekvinocij*)

RIJEČI

Chamam-te na rocha

Dozivilju te na stijeni
Na izgubljenim ljljanima,
Dalekim i hladnim
Poput prstiju mlade pokojnice
U tišini maglovite noći.

Dozivilju te na crvenom listu
Povrh vode,
Kad se na vjetru ocrtava
Potajno glasovlje zime.
Dozivilju te u krvi jelena
Povrh trave.
U sutonskim pjegama na laguni,
Na podnevnom slaniku,
U zviježđima, na olaštenom mahagoniju,
U snovanju tkanine,
U žrtvi prinosnici, u kremenu,

U pogledu svekolike zemlje.
(*Kukuta u ožujku*)

LICE

O caminho tem sido verdadeiramente longo

Put je uistinu dug
I vrijeme dugočasno:
Kolebljivi koraci,
Ruke što drže ruke smrti,
I rujansko sunce na vrbama.

Jednoga dana
Nad ovo se prastaro zrcalo što nosim ga sa sobom
Nagnulo selo zastrto ružama
I lice usnulo poput mramora
Dok je ocean šutke ljubio zemlju.
To prastaro slomljeno zrcalo
Još uvijek čuva očvrsle crte usnulog lica,
Blizinu, spokoj i daljinu,
Čak i kada Peti Anđeo leprša nad zemljom
a Velika Sjena noću boji Život.
(*Kukuta u ožujku*)

PRELUDIJ

A cidade acorda, atolada de valas

Grad se budi, umočvaren jarcima.
Mislim na znamenje, na morsko jutro,
Na daleku kretnju,
Sa zemlje se uspinje međašni vapaj:
Ustave, iščupani plotovi,
Jedna mrtva kruška
I svekoliki oblaci popadali u močvaru.

Onaj koji je ispriječio led
I mora
I rastvoreno tlo
Osluškujući galeba,
U vječito samotnom hodu,
Žareći pogled, umorne vene
Spokojno je sjedio pored mene,
No naučila nisam ništa.
Ljubičasto sunce, srebrno platno,

Svjetla i vjetar što grli grad,
 Beskrajni pristan, odgođena granica,
 Iznova vjetar, prljave vode,
 Znamenje noćno, cijena tako visoka,
 Latica, porok a potom raka.

(Kukuta u ožujku)

GLASOVI

Vimos a nossa herança consumida

Gledasmo baštinu sagorjelu
 U plamenovima,
 Slušasmo korake osuđene
 Na led,
 O granicama imadosmo
 Predodžbu definiranu krvlju.

Kao dijete
 Plovismo na parobrodima bez svjetla
 Gonjeni u tišini.
 O negdašnjoj kući
 znadosmo tek to da stajaše na brežuljku,
 Usred akacija i brazilskih lijana.
 Kroz prljavi gradski snijeg
 Katkad se sjećamo
 Kazuarina, njihaljke,
 Lica tik do oblakâ
 I iznenadnog prizemljivanja.

(Kukuta u ožujku)

RAZMATRANJE O SIZIFU

Vi-o de novo,

Vidjeh ga iznova
 Kroz pradavnu alkemiju samoće.
 Iznova se utopilo u vremenu
 Oduvijek mrmljano pitanje.
 Nježno se rasprsla vatra,
 Sažgavši, jednu za drugom,
 Sve noćne ure.

Na mrežici oka nosim vječnost.
U zoru
Spoznajemo znake,
Usnula planeta,
Rijeku prekritu mrtvim lužnjevima.
U preostalo vrijeme
Spoznajemo ponos,
Neljudski sjaj,
Slikarsko platno
I profinjenu bučnost straha.
Hoćemo li naučiti rasti pored ruža?
Zasititi suncem mahnitost praznoće?
Uništiti prastare korijene?

Žitka je, žitka opsada samoće.

Luiza Neto Jorge

NOĆ-LATICA

Posso estar aqui

Ja mogu prebivati ovdje
je mogu prebivati ovdje savršeno uboga
voštanicu zapalih ostrugu oštru
pogubljenju od vjetra crnog dima

ja mogu prebivati ovdje
— mahovina je troma poput sjene —
i napamet znam slijepi glas popijevki
(iz zatišja budi me gitara)

jer ja evo mogu prebivati ovdje savršeno uboga
besana
s dugom bezličnom tajnom
što resi mi samoću
(*Noć s kralješcima*)

»MUŠKARAC...«

Homem

Muškarac
još neproliven
šavovima ulica
i odijelâ
za glomaznih noći
igra
se prstima
izumljuje im zanimanje
svrdlajući njima
tvoju samoću
tvoju žilavu pticu
pripjev
skučenih noći

krekeće dimi
žuri

dostiže čoškove
povećava sedlo
muškarac
još
jedva vidljiv
čeka u ognju
pije ti krv
muškarac
već gotovo proliven
nutarnjm sjećanjem
(*Nepokretna zemlja*)

TEŠKA LJUBAVNA PJESMA
(ulomci)

Od tebe se dijelim u vrijeme ljetnih solsticija, za stolom najvišeg ljubavničkog suca. Kako bi mi suci uopće mogli suditi, najprije će upoznati nečasnu beskrajnu ljubav sazdanu od putujućih plima i oseka trnja u vjeđama gdje su ulice jedine točke ljubavnog bijesa i gdje su jedine točke ljubavi ulice krajnje uske i brze
što ih prelazimo poput netitrajuće olovnice

Nikada te nisam upoznala — tako eto objašnjavam tvoj nestanak. Ili radije: odijelila sam se od tebe za solsticija prekoračenog ljeta. Žene su putovale gradom posve nage tijelom i duhom. Muškarci su se ujedali od pohote. Pripao si mi neometen. Tako smo se odijelili.

Tvoja ljubav izdaleka vreba moje tijelo. Izdaleka joj odgovaram kretnjama. Posjedujem korijenje u vulkanima prisne nježnosti zarobljene strahove cjelove u zubima. Tek ljubav ima glas pa čak i kretnju na licu predodžbe koju sam si nametnula smrću. Ti si tako jedinstven kao što je noć zvijezda.

Na prašini što ti zastire grudi ostavljam posjetnicu ime zanimanje telefon adresu.

(*Nepokretna zemlja*)

O GMAZOVIMA

A serpente esconde-se

Zmija se skriva
u skoku
granici između koraka
i leta

Ona je gmaz odlijepljen od zemlje
(*Svoj svome vremenu*)

O KUKCIMA

Visto e vestido...

Odjeven i naočit
poput stilske figure:
kukac je dio za cjelinu,
antena za podzemno
kraljevstvo.

Kukac je jedina pogibeljna
raka metamorfoza.
(*Svoj svome vremenu*)

DVA DEBELOKOŠCA

O paquiderme

Debelokožac
(dvadeset stoljeća sažete smrti)
potiče na čekanje

Tako citat bajka
stoljetnog čovjeka
što u današnjem bivanju glazbom ili
sjećanjem
s kitarom ispi
istu rijeku slave

Tako debelokožac
svirajuć vječnost jednom
(sivom)

notom
kroz surlu prolijeva
elektirčnu struju

Tako eksplodira
najoblji
najsmrtniji predmet
izlazeći iz svoje mase
(*Svoj svome vremenu*)

»DOĐITE ZVIJERI...«
Vinde animais...

Dođite zvijeri mistične
ili mitske sa svojom svetom pozornošću
vi što se ritate sred jeseni
hermafroditi
otmičari žena
roditelji djece
heraldičari
poklopci škrinja
ljudi po dvoznačnosti
letljivi letači
žene-vampiri
sotone
dođite divlje zvijeri
u kosti proždrljive
(*Opkoljena mjesta*)

ŽENE HENRYA MOOREA U VRTOVIMA
O cheiro da chuva inquinou os jardins

Vonj kiše okaljao je vrtove,
žene Henrya Moorea srču zrak.
A ti me, sine, nišaniš prerušen
u šuplju mekoću tih bića.
»Mrtva si, mrtva!« klikćeš od veselja.

Nasumce, među magičnim projektilima
što su već kukuljice, arke u općem potopu,

one mole mir u tijelu spokojnom
sa zemljom, njezinim brazdama i travama.

Jesu li to naše lađe na povratku u zemlju?
(*Oganj*)

BUĐENJE NA ULICI SVIJETA

madrugada, passos soltos de gente que saiu

praskozorje. nevezani koraci čeljadi što je izišla
s izvjesnim ciljem ali i nasumce.
u sobu mi upada zvuk a potom i
svjetlo. nitko ne zna što se to događa
u ovome svijetu. koji je danas dan?
kruto zvono odzvanja sate. golubovi
glade perje. u mojoj sobi sliježe se prašina.
uz šetalište je niknuo kanal.
zajedno s listovima već pročitanih novina
bujicom je proletio jedan mrtvi golub.
padina caruje
skotrljala su se kola
dvostruka zatvaraju se vrata
na jajetu sna je žumanjak.

sirene tvornica i automobila. još nitko preko satelita
nedvojbeno ne zna što se dogodilo. pokvario se alarm
draguljarnice. plahte na užetu
njišu zgrade. golubovi kljuckaju
plavetnilo keramičkih pločica. na prozoru se pomaljaju
probuđenici. alarm ne zaustavlja krv
buni se. željena slika nije stigla preko satelita video
nije snimao
dok iz posude s neke verande
kaplje mast prskajući odijelo bankara
(*Oganj*)

PREOBRAZBA

Quando a mulher

Kada se žena
preobrazila u kozu
plime i oseke prionuše uz
nedavni ciklus
voda
ah
prije od ljudi
u padobranima se spustiše
bombe

Ovo je kovitlac
preobražaj
gdje
mehanički ekvinociji
pobacuju sinove

Koza tek koza
naražnjuje
na nogama paževe
opsjednuti rogovi
kao da ćeš ustati od mrtvih
nužda života
prethodno

Žena se preobrazila u kozu
u useljenički obred
kao dogovor na neprestan korijen
drveća
na veliku šutnju slijepljenu
u tiskarska slova

Bilo je to kada se žena
pretvorila u kozu
u busoli bijesa
nasuprot štapiću
dirigenata
što puštaju krikove
iz nota

Pretvorila se u kozu
nepažljivu od iskona
kozu sa svežnjem pohote
u otežcalosti vimena
Kozu doista kozu
što glad ublažuje
u cvijetu stričaka

(Kada se koza
preobrazi u ženu
— slijedit će uskrsnuće)

TRI MOZAMBIČKA PJESNIKA: PAPINIANO CARLOS, VÍTOR MATOS E SÁ, ALBERTO DE LACERDA

Za razliku od ostalih nekadašnjih portugalskih kolonija na afričkom kontinentu (napose Angole i, u nešto manjoj mjeri, Kapverdskog otočja), u Mozambiku je proces oblikovanja nacionalne književne (samo)svijesti tekao znatno sporije. Zanimljivo li nekoliko pojedinačnih književnih pokušaja u devetnaestom stoljeću, objavljenih u rijetkim mozambičkim publikacijama (od kojih je, što se tiče književnosti, najpoznatija bila ona pod naslovom »Almanach de Lembranças« — »Almanah uspomena«), može se reći da sustavnija književna djelatnost počinje tek krajem tridesetih, odnosno početkom četrdesetih godina ovog stoljeća.

Pogotovo to vrijedi za pjesništvo, naročito ono nacionalno orijentirano, kakvo se prvi put javlja sa zbirkama *Nyaka (Otok)*, Caetana Campa i *Sonetos (Soneti)*, Ruia de Noronha. Te se naime zbirke, objavljene usred Drugog svjetskog rata (1942, odnosno 1943. godine), smatraju svojevrsnim neizravnim »manifestom« mozambički, odnosno, točnije, afrički usmjerenog pjesništva »prosvjedne« naravi — pjesništva uperenog protiv materijalnog i duhovnog porobljavanja crne Afrike od strane europskih kolonizatora (u ovom slučaju Portugalaca). Ne manje zasluge za razvoj mozambičkog pjesništva imalo je i nekoliko književnih, odnosno kulturnih publikacija, među kojima je zasigurno najpoznatija ona pod naslovom »Itinerário« (»Itinerar«).

Riječ je o publikaciji koja je, postavivši sebi za cilj širenje spoznaje o ljudskom znanju, kritičko rasuđivanje i obogaćivanje književnosti novim vrijednostima,¹ za vrijeme svog petnaestogodišnjeg izlaženja (1941-1955) uspjela »mobilizirati« ponajbolje mozambičke književnike ratnog i neposredno poratnog razdoblja, snažno utječući i na novije pjesničke naraštaje, posebno one što su pedesetih, šezdesetih i ranih sedamdesetih godina objavljivali u časopisima »Msaho« (pokrenut 1952), »Paralelo 20« (»Usporednica 20« — izlazi od 1957. do 1961) i »Caliban« (izašla samo četiri broja tijekom 1971), odnosno u kulturnim rubrikama novina »A Tribuna« (»Govornica«), »Notícias« (»Vijesti«), »O Brado Africano« (»Afrički krik«) i »A Voz de Moçambique« (»Glas Mozambika«). Zanimljivo je da su u »Itineraru« povremeno surađivali i pjesnici, odnosno književnici iz drugih bivših portugalskih kolonija (ponajviše, razumije se, iz Mozambiku najbliže Angole), tako da se može govoriti o međunarodnom kulturnom značenju tog časopisa. Tome su u velikoj mjeri pridonijela i dva portugalska autora neorealističkog usmjerenja (oba su tada živjela u Mozambiku) — pjesnik Augusto dos Santos Abranches i romanopisac Afonso Ribeiro. Oni su, naime, tada još uvijek prilično »agresivnu« poetiku neorealizma iz Portugala prenijeli u istočnoafričku portugalsku koloniju.

No prvi zajednički »nastup« mozambičkih pjesnika dogodio se ne u njihovom rodnom Mozambiku, već, pomalo paradoksalno, u tada još uvijek »kolonijalnoj metropoli« — Lisabonu. Naime, godine 1951. takozvana Casa dos Estudantes do Império (Dom studenata Imperija) objavljuje prvu antologiju mozambičkog pjesništva pod naslovom *Poesia em Moçambique (Pjesništvo u Mozambiku)*. U njoj su, osim autora — Orlanda de Albuquerquea i Victora Evarista — kao i nekoliko anonimnih urođeničkih pjesnika, zastupljena sva važnija imena onodobnog mozambičkog pjesništva: Alberto de Lacerda, Alberto Parente, Ana Pereira do Nascimento, António Rosado, Domingos Azevedo, Fernando Bettencourt, Fonseca Amaral, J. Matias Ferreira Junior, Manuel Aranda, Marília Santos, Mário Vieira, Noémia de Sousa, Nuno Pessoa, Orlando Mendes, Papiniano Carlos, Rui de Noronha, Saraiva Batarda, Teófilo Ferreira, Vera Micaia, Vítor Matos i António de Navarro. Pritom valja naglasiti da je ne mali broj spomenutih mozambičkih pjesnika znatan dio života proveo izvan domovine, ponajviše u Europi, ali i u Americi. Među takve se ubrajaju i trojica pjesnika koje ovdje prvi put predstavljamo hrvatskoj kulturnoj sredini: Papiniano Carlos, Vítor Matos e Sá, te Alberto de Lacerda.

Papiniano Manuel Carlos de Vasconcelos Rodrigues se rodio 9. studenog 1918. u glavnom gradu Mozambika Lourençu Marquesu (danas Maputo). U istom je gradu završio osnovnu školu, dok je srednju školu pohađao u Portu, na čijem je sveučilištu potom upisao Inženjerski fakultet koji je, međutim, uskoro napustio, posvetivši se vođenju poljoprivrednog gospodarstva u okolici Porta gdje živi i danas.

Tijekom svoje relativno duge književne karijere Papiniano je surađivao u mnogobrojnim (književnim) novinama i časopisima. Najviše njegovih stihova rasuto je u časopisima »Seara nova« (»Nova žetva«) i »Vértice« (»Sljeme«), a neko je vrijeme bio i urednikom publikacije »Notícias de Bloqueio« (»Opsadne vijesti«). Objavio je nekoliko knjiga pjesama, uglavnom u razdoblju od 1942. do 1947. godine: *Esboço (Skica, 1942)*, *Estrada Nova (Nova cesta, 1946)*, *Mãe Terra (Majka zemlja, 1952)*, *Caminheiros Serenos (Koračajmo vedri, 1957)*, *A Menina Gotinha de Água (Gospođica Kapljica Vode,¹ 1961, 1969).*²

Ušavši u redove portugalske neorealističke pjesničke skupine, Papiniano Carlos je vrlo brzo postao jedan od njezinih »najglasnijih« pripadnika, pri čemu se s »prosvjednošću« i »retorikom« njegovog pjesništva nije moglo mjeriti ni pjesničko stvaralaštvo »tvoraca« luzitanskog neorealističkog pokreta — Mária Dionísia, Joãoa Joséa Cochofela, Carlota de Oliveira ili Manuela da Fonseke, primjerice. »Eksklamativna, anaforična, prepuna učestalih slika i školskih metafora ili, točnije, stila šifriranog prosvjeda, koji je bila prisiljena razvijati«, poezija Papiniana Carlota »izmakla je, međutim, značajkama oduševljenog 'slobodarstva' što ga je neorealistički pokret poprimio putem svojih manifestacija u Portu tijekom četrdesetih godina« — primijetit će Jorge de Sena.³

Ta, moglo bi se reći, »revolucionarna« patetičnost posebno će doći do izražaja u dvjema možda najpoznatijim Papinianovim pjesmama — »Dječak Narod« (zbirka *Nova cesta*) i »Koračajmo vedri« (istoimena zbirka) : »Podno zvijezda, podno bombi, / podno mračnih mržnja i nepravdi, / u studenom hodniku uzdignutih oštrica, / posred krvi, posred

suza / koračajmo vedri.« U njima je, jednako tako (kao i u mnogim drugim pjesmama tog pjesnika-buntovnika) »pozadinski« prisutan i Papinianov rodni Mozambik — njegove »kolonijalne mðre i oslobodilački snovi«. Uostalom, upravo je Papiniano Carlos, iako podrijetlom Portugalac (!), slovio za jednog od najvećih mozambičkih rodoljuba, uvelike pomažući objavljivanje i popularizaciju ne samo mozambičkih, nego i angolskih pjesnika; i to u vrijeme kad je represivna salazaristička vladavina bila na samom vrhuncu. Stoga ga, usprkos činjenici što je najveći dio života proveo u zemlji svojih predaka, Portugalu, s punim pravom smatraju jednim od najvećih i »najangažiranijih« pjesnika Mozambika, čije je stvaralaštvo oduvijek imalo i sačuvalo »dvojno državljanstvo«: afričko — mozambičko i europsko — portugalsko. Baš to će ga, uz neskriven prezir spram (larpurlartistički pojmljene) pjesničke »umjetnosti«, učiniti poznatim i kod kasnijih pjesničkih (i čitateljskih) naraštaja, bez obzira na to što njegova ljevičarski intonirana retorika (Papinianovi protivnici rekli bi »galama«) danas, nakon sloma komunističke utopije, djeluje pomalo politički anakrono. Ali *samo* politički!

Kao i Papiniano Carlos, i **Vítora Raul da Costa Matos e Sá** se rodio u mozambičkoj prijestolnici Lourençu Marquesu (Maputo) 20. prosinca 1926. Studij povijesno-filozofijskih znanosti završio je (1954) na Filozofskom fakultetu čuvenog portugalskog sveučilišta u Coimbru. Stekavši (1963) doktorat filozofije, na istom se fakultetu zaposlio i predavao povijest antičke filozofije, aksiologiju i etiku. Stručno se usavršavao na Oxfordskom sveučilištu. Tijekom dugogodišnje karijere sveučilišnog profesora objavio je niz stručnih radova s područja filozofije, a redovno je surađivao i u raznim književnim novinama i časopisima (»Árvore« i »Távola Redonda«, primjerice), i to ne samo kao pjesnik, nego i kao književni kritičar. Objavio je nekoliko knjiga pjesama: *Horizonte dos dias* (*Obzor danâ*, 1952), *O Silêncio e o Tempo* (*Tišina i vrijeme*, 1956), *O Amor Vigilante* (*Budna ljubav*, 1962), a posmrtno mu je izišla zbirka *Companhia Violenta* (*Silovita družba*, 1980). Umro je u veljači 1975. od posljedica prometne nesreće.

Pjesništvo Vítora Matosa e Sá gotovo je neodvojivo od njegovog filozofijskog stvaralaštva. No, kako to jednoglasno ističe i portugalska književna kritika, unatoč tome što su krajnje meditativni i apstraktni, Matosovi stihovi ne gube izravnu, konkretnu vezu s »objektivnom stvarnošću«, svrstavajući se tako u ne odviše bogatu tradiciju luzitanskog *refleksivnog* lirizma. Ti su stihovi, prema de Seni, ustrojeni od »veoma lucidnog poznavanja pjesničkog fenomena, poznavanja koje je u čovjekoljubivosti posredovano suštinskim idealizmom velikog dijela suvremenih filozofija što mijenjaju tradicionalno kolektivno viđenje ljudske djelatnosti. Uvelike tipična u svojoj originalnosti, Matosova poezija predstavlja stanje individualističke napetosti koju danas susrećemo samo u zahtjevnim kulturama što se kontradiktorno nadvijaju nad društvenom krizom europske misli i, vrlo rijetko (na ovoj razini), u suvremenom portugalskom pjesništvu.«⁴

Treći predstavnik mozambičkog pjesništva što ga ovdje predstavljamo, **Carlos Alberto Portugal Correia de Lacerda**, rodio se 20. rujna 1928. na otoku Mozambiku. Studirao je u Lisabonu, kamo se preselio god. 1946. Jedan je od utemeljitelja i tajnika glasovite književne publikacije »Távola Redonda« (»Okrugli stol«), osnovane 1950. Ubrzo se razišao s pjesničkom skupinom koja se okupljala oko navedene publikacije, da

bi se potkraj 1951. nastanio u Londonu, gdje djeluje kao spiker BBC-ja, odnosno suradnik mnogobrojnih novina i časopisa te radijskih emisija. Poslije je neko vrijeme radio kao profesor na Bostonskom sveučilištu.

Pjesme su mu velikim dijelom rasute po raznim novinama i časopisima, kao što su (uz već spomenuti »Okrugli stol«): »Unicórnio« (»Jednorog«), »Árvore« (»Stablo«) i »Cadernos de Poesia« (»Pjesničke sveske«). Posljednji časopis posvetio mu je jedan svoj broj. Sastavio je i predgovorom popratio pjesničku antologiju Ruya Cinattia. Dosad je objavio knjige pjesama: *Poemas (Pjesme, 1951)*, *77 poems (77 pjesama, 1955)* — dvojezično izdanje s predgovorom i prijevodom Sir Arthura Ealeya, u suradnji s autorom; *Palácio (Palača, 1961)*, *Agonia (Agonija, 1963)*, *Exílio (Progonstvo, 1963)*, *Manuel Cargaleiro (1973)*, *Tauromagia (Tauromagija, 1981)*, *Elegias de Londres (Londonske elegije, 1987)* i *Meio-Dia (Podne, 1988)*.

Književni kritičari (luzitanski i anglosaksonski) slažu se s tim da je Lacerdino stvaralaštvo, inače jedno od najzapaženijih u naraštaju koji se pjesnički oglasio početkom pedesetih godina, prepoznatljivost u korpusu luzofonog pjesništva ostvarilo ponajviše zahvaljujući autorovoj »opsjednutosti« pjesničkom formom, te snažnom, upravo »začudnom« osjećajnošću, izrazito prožetom stanovitim lirskim »apstrakcionizmom«. S jedne strane Lacerda je u tome prilično nalik portugalskim pjesnicima koji su mu neposredno prethodili, kao, primjerice, Adolfu Casaisu Monteiru, Ruyu Cinattiu ili pak Sophii Mello Breyner Andresen. S druge strane, on se od njih istovremeno uvelike razlikuje. Ta razlika najočiglednija je u Lacerdinom još uvijek »neizgrađenom humanističkom svjetonazoru« (kako bi rekao de Sena). Ono što, međutim, Lacerdina poezija neprijeporno posjeduje (i to usprkos stanovitom »mitskom sadržaju« stiliziranom na način Hölderlina ili Rilkea) jest njezin gotovo epigramski izraz, naglašena plastičnost pjesničkih slika, kao i svijest o specifičnom poslanju pjesništva koje je jednako daleko od anđeoskog viđenja svijeta (i ljubavi u njemu!) i od ciničnog senzualizma koji karakteriziraju stvaralaštvo većine njemu suvremenih luzitanskih pjesnika.

BILJEŠKE

¹ V. Ferreira, Manuel: *Literaturas Africanas de Expressão Portuguesa*, vol II, Instituto de Cultura e Língua Portuguesa, Lisabon, 1986, str. 68.

² Riječ je o knjizi pjesama za djecu.

³ Sena, Jorge de: *Líricas Portuguesas*, vol I, Edições 70, Lisabon, 1984, str. 253.

⁴ Sena, Jorge de: *Líricas Portuguesas*, vol II, Edições 70, Lisabon, 1984, str. 299.

Papiniano Carlos

DJEČAK NAROD

O meu Menino Povo de olhos resplandecentes

Moj dječak Narod bliještećih očiju
 prebiva
 posred šume, u crnačkoj kolibi od zemlje i slame
 između gladi
 i noći.
 Njegova siromašna majka
 nema ništa što bi mu dala
 doli dvije velike dojke.
 Noć
 upravo ispunja pijuk ptica
 i Dječak dršće
 od straha.
 Vani zavijaju čopori zvijeri,
 đavolski škrguće šuma.
 Čini se da će noć
 zauvijek biti noć...
 Jao nama bude li tako!
 No ja što stižem izdaleka
 i svijetla sam nada
 donosim sa sobom pjev ševa
 u zoru
 i kunem se svom Narodu Dječaku bliještećih očiju
 da jutro neće okasniti,
 eno ga na putu svih puteva svijeta,
 skoro će dan.

(Nova cesta)

BLAGI ČAS

Não seja noite nem dia

U čas kad stigneš
 nek ne bude noći ni dana.
 Samo tišina neka se zbude
 u mrtvome gradu.
 Tad taknut ćeš me nježno

i poljubiti u čelo,
kako bih samo ja znao
da si došla.
Nek ne bude pijevaca
da te oglase.
I neka po zakutcima
ne laju psi.
Nek ne bude barjakâ.
Tek jedna zvijezda
neka se zbude na dnu mene
i blagi vjetar
što trči ulicama.

(Majka Zemlja)

PTICA NAD GRADOM

Era noite fechada

Bijaše gluha noć
u besanom gradu,
iziđoh na ulice,
ne znajući što tražim:
Našao sam pticu!
Našao sam pticu!

Noć bijaše dan,
noć bijaše dan,
za čovjeka koji
je našao pticu.
Trčao sam zadihan,
Trčao sam začaran,
pokazujući svima,
pokazujući svima

čudesnu pticu
što sam je nosio u ruci.

Presretan pokazivao sam je
probisvijetima
i prostitutkama,
dječici
i nesretnicima
i svi su se strčali

oko mene,
i svi smo nosili
pticu iz snova:
Gledajte ovu pticu!
Gledajte ovu pticu!

Pristizali mladići
i djevojke u cvatu,
ptica je sletjela
na vršak njihovih grudi,
pristizali pjesnici
i radnici,
pristizali vojnici,
pristizali učenjaci
i švelje:

Ova ptica je naša!
Ova ptica je naša!

Noć bijaše dan
i ulice bijahu prepune,
bili smo rijeka
smijehova i tjeskobnih
suza;
noseći
davno odsanjan san,
nosili smo pticu:
Ima li joj ravne?
Ima li joj ravne?

Kad stigoše
oni što ne vole
čudesne
ptice i cvijeće;
s oružjem u ruci
doniješe oganj
živoga pakla:
Pustite tu pticu!
Pustite tu pticu!

Tada im sa pticom u ruci
potrčah u susret,
pogledah ih u oči

sa pticom u ruci
 i ptica je pjevala,
 bez tijela na granama
 mog povrijeđenog bića;
 ptica je letjela
 nad gradom:
 Ova ptica ne umire!
 Ova ptica ne umire!
 (*Šume i vjetrovi*)

KORAČAJMO VEDRI

Sob as estrelas, sob as bombas

Podno zvijezda, podno bombi,
 podno mračnih mržnja i nepravdi,
 u studenom hodniku uzdignutih oštrica,
 posred krvi, posred suza
 koračajmo vedri.

Pruženih ruku
 preko posljednje od uvreda,
 podno crnog mora zlobe
 koračajmo vedri.

Podno bijesa neljudskih vjetrova,
 podno tmine i ognjenih uragana
 onih što nas ni smrću ne mogu pobijediti
 koračajmo vedri.

Ono što nas vodi neuništivo je,
 svjetlost što nas prati pred nama stupa.
 I budući da je tamnica pretijesna
 za san zatvorenika,
 budući da je zatvor nedostatan
 nepovredljivosti ptice,
 čega da se bojimo, ljubavi moja?:
 koračajmo vedri.

U stravi smrznute šume,
 kroz mučenja, kroz smrt,
 u potrazi za zemljom zore,

pruženih ruku, ljubavi, pruženih ruku
koračajmo vedri.
(*Koračajmo vedri*)

POKRAJ TEBE

A teu lado, amor

Pokraj tebe, ljubavi,
nema zidova, ni šutnje, ni smrti.

Za svaki čelični trn zaboden
u naše tijelo
postoji proljeće i krvava rijeka.

Za svaki šamar,
smiješak djeteta.

Za svaku uvredu,
za svaki ubod bodeža,

polje žita, zvijezda, grad.
(*Koračajmo vedri*)

PROMETEJ

Esta

To
obitavalište. Granica
razorenog obzora.
Korijen strička
na kamenjarima. Nepokoren
poput gnjeva
vatre ili vjetra.

Ta
izmrcvarena pleća,
hrana
nezasitnih lešinara
poput nade,
ljubavi i smrti.

Taj
usud, cijena
i slava.

Očaj čovjeka što
na ramena
ne zna doli prilijepiti
kratkotrajna krila.

(Iz novina »Jornal de Notícias«)

»OTIĐI iz pustih riječi...«
VAI-TE, beleza estéril

OTIĐI iz pustih riječi,
jalova ljepoto;
odlazi rječitosti!
Ostavi me ovdje u ovoj šikari
što me zaogrće
trnjem i krivudavim granama:
ostavi me zaručnici
ovih vjetrova.

(Ni citre ni harfe),
već radije nečujni šum
ovoga mora.

(Iz časopisa »Vértice«)

Vítor Matos e Sá

»TO ŠTO BIH TI REKAO...«

O que eu te diria tem o nome...

To što bih ti rekao nosi ime zaustavljenih trenutaka
poput onih što se javljaju poslije glazbe, u cvijeću,
na početku večeri...

To što bih ti rekao mogla bi čuti tek s posljednjom nagošću;
moje riječi posjeduju jasnoću tijela što se daruju
bez pripadanja.

To što bih ti rekao dugo je vremena čekalo na te.
Stoga te napamet poznaje i stoga te toliko gubim;
a ti pritom ne pristizeš iz dugih dijaloga
postupno umirući preobilna sebe same.

Pa ako se sretnemo na nekom sudbonosnom mjestu
u meni ćeš gledati svoje bjelooko lice,
kao da promatraš svoju najčišću smrt.
(Obzor dana)

»U OVOM KRATKOM MEĐUPROSTORU...«

Neste curto espaço entre nós e a morte

U ovom kratkom međuprostoru između nas i smrti
tako loše trošimo naš dugi rastanak!

Ti, ljubavi moja, čije ime ne znam
i čiju sudbinu ne poznajem,
proći ćeš onostran tvoje nekadašnje pjesme
i tako, od satkane smrti,
tvoji koraci postupno prožimlju moj život.

Neko drugo ime bit će cvijet na tvojim usnama,
i drugi će prsti doticati čistu svježinu
tvojih gotovo vodenih ramena
poznavajući napamet bijelo obzorje tvog tijela...

I tako ćemo koračati budućnosnih očiju,
 ti, stareći mojom odsutnošću,
 ja, podižuć te na prijevoju nade,

i druga će ruka razmrsiti tvoju pletenicu
 i ja ću poljubiti tvoje lice tamo gdje nisi bila

i bit ćeš samo ono što postoji prije najžalobnijih sati
 i bit će kasno dok ne saznam da te nema.

U ovom kratkom međuprostoru između nas i smrti,
 gdje me gubiš,
 gdje te tražim,
 naša ljubav odlazi hraneći se
 oproštajem;

ne zato što u tvome naručju umire vrijeme,
 već život.

(Obzor dana)

ADOLESCENTI

Ó taças douradas de um sangue celeste

O pozlaćene kupe nebeske krvi,
 opijeni sokovi ustrajna svjetla, nagi i prostrani poput plaža,
 tek pristigla tijela iz ramenâ noći,
 vi, prozirne ruke bogova, što poput
 sunčanih zraka prolazite srcem snova!

Vi, nenadani i nepojmljivi sutoni vječnosti
 (tišina zelenih okrajaka u vašim tromim očima)
 vi, drhtavi sinovi sunaca, i vaše usne s okusom tjeskobe,
 cjelovite usne, elastične ptice topline pozlaćene poljupcima,
 vi što nastanjujući savršenu svečanost, brzu neograničenu
 svečanost osoba što putuju viseći
 povrh Smrti.

Vi, od smijehova što rasiplju flaute trenutaka,
 beskrajna braćo velikih besmislenih stvari,
 što zaključujete neizbježne bogove vječnosti!

(Obzor dana)

»BILI SMO JEDNOM, NE VIŠE...«

Termos sido, uma vez, não mais

Bili smo jednom ne više,
 put prepuna djetinjstva,
 svekolik prostor u svakome smijehu
 (znajući da troma svjetiljka
 rasvjetljuje unutrašnjost bademâ)
 jednako zgusnuti kad bismo rekli Vrata
 i Cvijet i Sada i Zbogom;
 napredujući preko praga sna
 unutar vječnosti — premda
 svake noći malo manje,
 s posjetom ruku svakog dana
 malo više;
 i riječima što kidaju
 nevidljive ruže...

Kolika

lica, kolike li kretnje zaboravljamo?
 No one pristižu, tajnovite, na krivulji
 smiješka, u pogledu ili kad
 se ono što nosi naše ime lagano povlači
 unutar portretâ.

(Tišina i vrijeme)

»DOK NE VIDITE DA ČOVJEK...«

(odlomak iz Budne ljubavi)

Enquanto não virdes que um homem

Dok ne vidite da čovjek
 ne potječe samo od drugih ljudi,
 nikada nećete vidjeti, s druge strane riječi,
 veliko Božje pristanište na svakome licu
 i vedri stol smiješka
 i plodne zemlje s tišinom
 u duši.

Dok među sobom birate
 najomraženijeg
 — uzajamne bijede
 i tuđe krvnike —

sjetite se da će
taj izbor biti zavoljen od vas.

Opkolit će vas
sa svih strana, doći će
najzasljepljeniji borci
najtvrdi ljubavnici;
lagat ćete gladnima
s neprijateljskom hranom;
u isto putovanje
obut ćete strah.

Ispod neba ljubavi stajat će dvije vojske
ispod ruže vjetrova samo dvije luke.

No kakav će se to mir ispuniti na vašim licima
kada ne budete posjedovali doli mir vaših pokojnika?

POVIJEST

O negro

Prije
negoli je imao kolibu
crnac se rodio u šikari;
plahta mu bijaše mjesečina
a kolijevka
tijelo majke-crnkinje
grudi nabreklih
za sisanje.

Crnac
se rodio u šikari;
i život
i zmijske
i lavovi
i naga žena
i tišina
i groznica
za mjesečinih noći
i glazba u drveću
vjetra,

sačuvali su u crncu
tajnu borbi
i osjećaja
i ljubavi

(Mjesec
gusto mlijeko

ljubavi i smrti
preplavi mu pogled).

(Antologias de Poesia da Casa dos Estudantes do Império)

Alberto de Lacerda

NASRED PUTA

Fico entre o céu e a terra

Stojim između neba i zemlje.
Ne plačem doli iznutra.
Nalik sam golome drvetu
što u vis pokazuje grane:
podiže krila, ali ne leti,
korijenje pušta, ali ne silazi.
(77 pjesama)

PJESNICI I LJUBAVNICI

Ignoram i sabem...

Ne znaju i znaju. Vjetar su
što usmjerava istinske putove.
Otkupitelji bogova u ljudi,
eno ih —
eno svečana bijesa noći što zajutruju,
suza neznanih očiju,
rječitosti plaža što slijede,

neko vrijeme čuvajući
ljudske korake.
(77 pjesama)

ODGOVOR

Não fales do anjo...

Ne spominji anđela jer u našoj tajnovitoj radosti
još uvijek postoji smrt.
Ne spominji
zasad anđela. Zemlja osluškuje
noć mojih očiju.

Ja sam jesen što ne zna
— a u igri je čitav moj život -

nose li tvoje ruke sa sobom slatko
razaranje zime.

(77 pjesama)

»ZAŠTO LI LEBDIŠ?«

Por que pairas

Zašto li lebdiš?
Zašto li ustrajno
siješ mojim životom
tlapnje svjetline?
Zašto li lebdiš ako si dopustila
da te zarobe lažna
zemaljska spokojstva?
Zašto si opovrgla ono što si bila -
cjeloviti, zbiljski oblak
nad lažima svijeta?
Katkada pjevaš u svemu.
No tako turobno i okasnijelo!
Zašto si došla, ljubavi moja?
Nikada ne bih doznao
kako se iznenada
rađa i umire istodobno
zauvijek, ponižena
i izigrana boginjo ljudska,
vodo sestro moje žeđi,
svjetlo sve svjetlosti
što samo u tebi na ovom svijetu
za mene bijaše istinom!

(77 pjesama)

RAME

É uma sombra ligeira

Rame je lagana sjena.

Pusti da
poput spavača
odmorim glavu
na tvojemu ramenu.

U besmrtnoj čežnji
možda je bog što me nastanjuje
poželio moju smrt.
(77 pjesama)

DIOTIMA

És linda como haver Morte

Lijepa si poput Smrti
poslije smrti danâ.
Na tvojim usnama, u tvojim kretnjama,
oslobađa se svečani zvek
s dna nekog drugog uzrasta.

Onaj koji te stvori
zauvijek je nešto razorio,
do svjetlosti prodorna
nebeska sjeno nad zemljom,
osloboditeljko ženo,
ljubavi strahovita i proricatejska,

proljeće, proljeće!
(77 pjesama)

U POČAST PIERU DELLA FRANCESCA

Sinto de repente tudo nu

I

Sve najednom osjećam nagim.
Kao da se šutnja razbila
o moćne statue, nesjenovito
odjekuje duga povijest što smo je prekinuli
zajedno sa svijetom.

II

Tek glas je — netaknutost. Tijelo je drugo.
Tijelo se vječito mijenja, kao i dani.
Samo sunce je postojano, premda svekolikost
podržava svekolikost.

III

Tišina, nenadano stjecište svjetlosti,
i pokret tajnovito
rođen iz usnula tijela,
iznenada bude glas vremena -
ponor glazbe i smrti
uslijed kojega ćutim cjelovit glas bogova,
i groznicu im, ovaj ovdje svijet.

IV

Ne obdaruj prostrani let svijeta
bez samrtne boli.

Tvoja tišina odjekuje.

Tvoje su ruke dotakle svekolikost.

V

Snijeg je savršen — kako to
govori smrt usnama svojih odabranika,

sve dok anđeli ne progovore jutra.

VI

Tko me razorio dajući me vremenu
što me traži vraćajući me
mjestu cjelovita
ispunjenja, moje sudbine.

VII

Ljepota uranja korijene u neku drugu noć
što netaknuta izmiče nekom drugom danu.
(77 pjesama)

DVOSJEKLOST

Marcar o passo pelo compasso da vida

Označiti korak kompasom života.
Vratiti se napokon. Govoriti malo.
Riječi su dvosjekle tišine.

Govoriti veoma malo.
Gledati profil
Stvari
Sve dok se središte dobrovoljno
Ne vrati. Razoriti ih?
Sve dok ne postanu ljubav u nama.

Kako bismo još jednom mogli zapjevati.
(Palača)

TAJNE

O que a vida recusa, sentada, de perfil

Ono što život uskraćuje, sjedeći postrance,
Ima okrajke žamora što me rastače
Ali ne u potpunosti.

Velike probuđene tajne
Nište moju nazočnost.

Ja postojim samo u ovom čistom trenutku.
Samo u ovom čistom trenutku sa mnom
Je istovjetna postranična statua.
(Palača)

O ZLATU

Divinamente incrível como o vento

Božanski nevjerojatno kako vjetar
Ne baš vjetar već povjetarac
Ne baš nevjerojatno jerbo mi vjetar
Još od djetinjstva zastire život
Ali on vjetar donosi neočekivanost
Anđeosku prikazu na okuci
Svetu stravu prelijepih časova
Produljene trenutke
U potpunosti neizrecive
Jer nitko ne vjeruje
I jer ih nikome ne bih priopćio

Sve je čudesno nevjerojatno
Zlato po kojem je prozvana Ulica
Moja strepnja u sjeni Lisabona
Noć blaga noć I najednom
Usred tamne noći
Na nekom licu onoga dana
Jednoga velebnog dana
Što mi je čak i da pobjegne
Zauvijek ostavio
Ozljede radosti
(*Progonstvo*)

SJEĆANJE

O rosto erecto

Uzdignuto lice
Što uslijed stanovite blistave i plemenite
Dražesti
Ostavlja dojam prignutosti

Preljepa rijeko plamenu čisti
Prikazo usredotočena
Čudesnim zvijezdama
Prepuštaš mi tijelo tvoje tijelo
I ocrt duše
U mojim oblikovateljskim rukama
Prepuštaš mi glas taj glas
Što čuva glasove na dnu
Tvojih čudesnih koprena
Prepuštaš mi čudesne koprene
Vjeru u život
I dvije nepodnošljive
Zgažene prelijepo usne.
(*Progonstvo*)

IKONOGRAFIJA DRVOREZA U STARIM IZDANJIMA MARULIĆEVE *JUDITE*

Milan Ivanišević

Pet stotina godina poslije one koju je Splitsanin Marko Marulić Marul, u svojoj poslanici don Dujmu Balistriliću, naznačio: *Od roienia Isucharstoua u puti godischie paruo nachon tisuchia i petsat*, počelo je obljetničko podsjećanje na njegov spjev Juditu. Tako sam i ja godine 2001. s više zanimanja zagledao u radove koji su Marulića tada slavili. Najbliži mi je bio onaj što ga je Mirko Tomasović duhovito naslovio Šest »pričica« o Juditi Marka Marulića, a splitski ga časopis Mogućnosti uvrstio u svoj broj za mjesec od srpnja do rujna godine 2000. i tiskao ga zadnjih dana svibnja 2001. Kad sam 7. lipnja primio taj broj, našao sam Tomasovićev rad na prvoj stranici. »Pričice« su bile toliko usmjerene u povijest te nisam odolio nápasti »pričanja u duhu« s njihovim piscem i tako sam zastao na onoj trećoj. (Poslije sam pročitao istovjetno, prvo, izdanje u dnevnom listu Slobodnoj Dalmaciji od 20. travnja 2001.). Vratila me je u dane kad me je u razgovorima Cvito Fisković uvjeravao u Marulićevu slikarsku vještinu, a Hrvoje Morović razuvjeravao. Tada nisam, priznati je sada malo lakše, mario ni za jedno zaključivanje, ali mi je Morovićeva bilo uvjerljivije, kao i uvijek kad je bilo riječi o književnicima i njihovim obzorjima. Vrata kroz koja su u književnost ulazili Fisković i Morović bila su različita. Za moje poimanje, Morovićeva su bila ona velika. Kada danas opet razmišljam o Fiskovićevu ulasku u Marulićevo književno djelo, rekao bih kako se na onim svojim vratima poskliznuo, jer se bio zagledao samo u jednu točku toga velebnoga zdanja, u Marulićeve opise riječima, a oni su mu se pričiniili kao iscertani, pa je pisca vidio i kao slikara.

Odmah sam, 8. lipnja 2001., započeo prikupljati podatke iz pedeset godina starih radova Fiskovićevih, pa zatim onih mlađih, ali sam ubrzo taj posao ostavio, jer su drugi imali prednost. Kad sam u veljači 2002. nastavio raditi, doznao sam o radu Krešimira Kužića, već tada u tisku za novi broj *Mogućnosti*. To je broj časopisa za mjesec od srpnja do rujna godine 2001. i tiskan je u ožujku 2002. Kužićev rad, »Nazivi oružja u 'Juditi' i

značenje drvoreza iz drugog izdanja«, očekivao sam nestrpljivo, jer je o njegovu zaključivanju ovisilo hoću li nastaviti razmišljati o drvorezima ili je on sve razjasnio. Po mojoj ocjeni, on je uspio protumačiti sadržaj jednoga niza drvoreza, različito od dotadašnjih tumačenja, što sam i ja zapazio, ali je Kužić u prednosti koju mu rado priznajem i pridružujem se njegovu zaključivanju, uz neke ispravke i dopune. Njegov je neprijeporan zaključak o trima drvorezima u izdanju iz godine 1522. On ovako piše: »Sva tri su ratne tematike i donose nam osim sukobljenih ratnika i simbole onodobnih velesila. U Fiskovića, kao i u trećoj Tomasovićevoj 'pričici' čitamo da su Asirci stilizirani kao Turci, a Izraelci kao kršćanski vojnici. Tako bi i trebalo biti po logici djela, ali drvorezi govore drugačije. U prizoru sukoba podno zidina iz prvoga pjevanja svi vojnici nose europsku odjeću; isto tako je i u drugom obračunu podno zidina iz šestoga pjevanja. Treći slučaj je u prizoru potjere iz istog pjevanja, gdje je europski opremljen oklopnik prikazan u sudjelovanju s nedvojbenim Osmanlijama. Tomasović tu scenu tumači kao bijeg Asiraca ispred Betuljana. Ali što mi zapravo vidimo? (...) Tko god bili, progonitelji nisu Izraelci, a ni progonjene osobe nipošto nisu asirski vojnici!« (Stranica 65.)

Najprije o stvarnim pogreškama u Tomasovićevu radu. On raspravlja o odgovoru na pitanje što ga je postavio u svojem trećem naslovu: Kako je »uslikao« prizore u drugom izdanju? (Stranice 5 i 6.) Iako je u pitanju naglašeno samo drugo izdanje, on raspravlja i o prvom i o trećem. Prigovaram njegovu opisu tih izdanja. Iz prvoga on opisuje samo dva drvoreza. To izdanje ima tri, jer je, uz ona dva opisana, još jedan na naslovnom listu (1r). O drugom izdanju Tomasović piše: »Drugo izdanje opremljeno je s osam (ne devet) drvoreza; drvorez na početku četvrtog pjevanja otisnut je i na naslovnici. Pet ih prikazuje ratne scene«. To izdanje doista ima devet tiskanih drvoreza, ali je drvoreza (drvoreznih ploča) samo sedam. Istina, na pet tiskanih drvoreza su »ratne scene«, kako točno piše Tomasović, ali to su u stvarnosti samo četiri drvoreza (drvorezne ploče) s ikonografskim sadržajem nekoga rata (ili nekih ratova), jer su dvije ploče dva puta otisnute. O trećem izdanju Tomasović piše: »Treće izdanje Judite iz 1523. opskrbljeno je samo jednim drvorezom: na početku prvog 'libra' prenijeta je slika iz prethodnog izdanja: Judita i Abra pospremaju Holofernovu glavu«. To izdanje ima dva drvoreza, jer je uz onaj opisani još jedan na naslovnom listu (1r). Toliko o onom što je u Tomasovićevim podacima stvarno netočno. Kužić nije prigovorio onom Tomasovićevu podatku o osam drvoreza.

Temeljno je Kužićevo usmjerenje u ovom radu proučavanje naziva oružja i oklopa u nekim Marulićevim hrvatskim djelima (Glavni je izvor Judita, ali je spomenuta i Molitva suprotiva Turkom, bilješke 36 i 56.) usporedba s nekim drugim starim hrvatskim djelima i tumačenje pojedine vrste oružja i jedne vrste oklopa. Prihvaćam većinu tih podataka, jer svaki nisam provjeravao. Ipak, neke sam ikonografske sadržaje drvoreza vidio drukčije od Kužića i po mojem su uvjerenju moji podatci točniji. Mjesta drvoreza u knjigama određujem brojem lista, jer su tako prepoznatljiviji nego po Kužićevim naznakama. On slike nije sustavno opisao. Lijevi drvorez na listu 4r u izdanju iz godine 1521. opisan je u bilješci. (Stranica 72, bilješka 64.) Neki su drvorezi u izdanju iz godine 1522. opisani opširnije i o njima je pokazao svoje zaključke, a neke je samo spomenuo u opisu oružja i oklopa. (Stranice 59 – 64, 65, 72.) Nemam prigovora njegovu opisu drvoreza iz prvoga

izdanja i opisima drvoreza na listovima 1r (Drugi otisak na listu 18v.), 4r, 5v i 6v (Drugi otisak na listu 29r.) drugoga izdanja. Prigovaram nepotpunostima. On uspoređuje šatore s drvoreza na listu 26v i one na slici Erharda Ratdolta, koju je tiskao u rodnom Augsburgu 3. lipnja 1488. u prvom izdanju povijesnog djela Jána z Turca *Chronica Hungarorum* (Ovu inkunabulu ima dubrovačka Znanstvena knjižnica, Ink. 62.), i šatore na dvjema slikama Hansa Burgkmaira iz godine 1515. Ta usporedba nije valjana, jer joj se protive očite razlike slikarskih vrijednosti te trojice grafičara. Oni ne smiju biti međusobno uspoređivani, pa ni u dokazivanju preuzimanja nekih ikonografskih pojedinosti, jer su te pojedinosti (U ovom primjeru sličnost izgleda šatora.) općenite i nisu svojstvene pojedinom umjetniku nego stilskim odrednicama umjetničkoga razdoblja, a nije sporna pripadnost svih spomenutih drvoreza istom stilu. Ne mogu provjeriti točnost Kužićeva navoda u bilješkama 61 i 65 i naslova fotografija tih slika na stranici 67, ali slutim neku zbrku. U opisu drvoreza na listu 30v nije prepoznao redovnike. Znanstveni je nedostatak njegova raspravljanja o sadržaju drvoreza što nije spomenuo Fiskovićev opis zastava i redovnikâ (Na skupu 1971; taj je rad tiskan 1972. i 1978, a podatak ponovljen 1987. u drugom radu.) U Kužićevim opisima nisu spomenute sjekire na drvorezima (Listovi 4r i 6v=29r.), jer u Marulićevoj Juditi nema te riječi.

Tomasović o nastanku i sadržaju drvoreza u trima izdanjima Judite sastavlja nekoliko zaključaka. Nabrajam one što ću ih nastojati opovrgnuti, pa ću u raspravi uputiti čitatelja samo na njihov broj iz ovoga redosljedâ.

1. »Sva tri prva izdanja Judite ukrašena su prizorima u tehnici drvoreza, ponajobilatije i ponajizrazitije drugo. Tko je izradio te drvoreze? Nitko drugi do li pjesnik.«

2. »Na početku izdanja iz 1521. dva drvoreza u širini sloga knjige ilustriraju dva buduća prizora u njoj: prvi predstavlja bojni okršaj, a u pozadini se vide šatori, dok oružje napadača podsjeća na opremu turskih jurišnika.«

3. »Do skuta klečeće Judite potpis je m (malim slovom). Budući da je u kutu, ondje gdje obično stoji signatura auktora, pitati se tko je izradio drvorez označen m. Prva je pomisao da je to kratica od imena Marko. Koji Marko? Marko Marulić vjerojatno.«

4. »Drugo izdanje opremljeno je s osam (ne devet) drvoreza. Pet ih prikazuje ratne scene, a lako je uvidjeti da su Asirci stilizirani kao Turci, a Izraelci kao kršćanski vojnici iz suvremene stvarnosti.«

5. »Ipak, najveću će nam pozornost privući prizor iz šestog pjevanja, uvršten između 96. i 97. stiha, prizor bijega obezglavljene asirske vojske u protunavali Betuljana.«

6. »U tom drvorezu izražena je slast pobjede i odmazde, zanos oslobođenja, on je posljednji u Juditi iz 1522. U lijevom kutu, ispod pazuha neprijatelja, kojem pobjednik branitelj siječe glavu urezana je signatura: .M. Veliko slovo, točka ispred i iza njega. Tu se, dakle, kraticom potpisao auktor osam drvoreza, izabравši za identifikaciju mjesto klimaksa i katarze u spjevu, u alegorijskoj viziji okončanja opsade i poraza novih Asiraca. (...) Prema tome, Marko je Marulić svoj ep uresio ne samo mitološkim figurama i usporedbama 'po zakonu starih poet' nego i prikladnim, primjerenim i dinamičnim drvorezima.«

Prvi Tomasovićevev zaključak bit će obezvrijeđen pobijanjem ostalih pet. Drugi je njegov zaključak opovrgnuo Kužić kad je istaknuo antičku opremu ratnika. Ikonografski sadržaj toga drvoreza valja promatrati i protumačiti kao sliku starozavjetnoga događaja. U biblijskom se opisu Juditina junaštva bore Izraelci iz Betulije s Asircima. Betulija je na uzvisini: »Prešavši tabor, zaokružiše ono podolje, popeše se na uzvisinu Betulije i dođoše pod njezina vrata.« (Jdt 13,10.) Asirci su u šatorima: »U taboru se sve uskomešalo: vijest o Juditinu dolasku pođe od usta do usta po svim šatorima.« (Jdt 10,18.) Stanovnici su Betulije pošli u borbu poslije nego »objesiše Holofernovu glavu na zidine. Svaki pograbi svoje oružje te jurnuše u odredima niz padine.« (Jdt 14,11). Asirci »koji su se još nalazili u šatorima, kad su čuli što se dogodilo, skameniše se. Uhvati ih strava i strah, te ne bijaše čovjeka koji bi ostao uz svoga bližnjega, nego se svi bezglavo razbježaše po svim brdima i ravninama«. (Jdt 15,1-2.) Namjerno sam u ovom opisu navodio biblijske riječi (U prijevodu Antuna Sovića uz suradnju Olinka Delorka, po izdanju iz godine 1968.), jer želim naglasiti pripadnost drvoreza nekom izdanju Biblije. Slikar je na lijevu stranu slike smjestio Izraelce, koji su na strani bez šatora, a na desnu Asirce, koji su na strani sa šatorima. Dakle, točno je određenje boraca još jednom pokazalo neutemeljenost Tomasovićevev drugog zaključka, jer to nije nikakav alegorijski sadržaj nego ikonografski sadržaj biblijskoga događaja.

Tiskano 1521., list 4r: biblijski događaj Izraelci pobjeđuju Asirce (Jdt, 14-15,8)

Treći Tomasovićevev zaključak valja pobiti promatrajući drvorez u prvom izdanju, na desnoj strani lista 4r, bez svake pretpostavke o slikaru i njegovu potpisu na slici te o slikanju likova u skladu s njihovim opisima u Marulićevu spjevu. Tada će se promatraču otkriti veoma jednostavna slika. S razloga maloga broja pojedinosti, slikar je dvama istoznačnim natpisima upozorio na točnu pripadnost biblijskom sadržaju, na svakom dijelu slike: IVDIT. Desni je dio slike opis Juditine molitve u njezinoj kući u Betuliji. Kleknula je pred neki niski ormar od kojega je slikar naslikao: na dnu samo niz od tri luka na dva stupića, pravokutnu okomitu, desnu stranicu ormara s rezbarenim krugom i vodoravnu gornju površinu ormara, naznačenu samo s dvije usporedne crte. Po tom je crtežu moguće zamisliti taj niski ormar, na koji se mogu prirodno nasloniti ruke kad se klekne pred jednu njegovu stranu, možda onu užu, tako da klečeći lik bude pokazan postrance uz širu stranu ormara, ukrašenu rezbarenom arkadom na dnu i nekim kružnim oblikom, vijencem od lišća ili cvijeća, na sredini. Kad slika bude tako promatrana, tada iščezne ono malo slovo

m na dnu ormara i ostaje loše slikan dio rezbarije na namještaju. Uz to se valja i zapitati: zašto bi slikar skrivao svoj znak u obliku jednoga slova podno ormara? Sadržaj slike nije ni po čemu nedopustiv, pa stoga slikar ne mora sebe skrivati u nekom nedopustivu ili nečudorednu poslu. Ako se htio potpisati, to je slovo mogao bez ikakve zapreke smjestiti na pod kuće, daleko od Juditina koljena i od ormara pred kojim ona kleči, kad je već ostavio toliko neoslikane površine do donjega ruba slike.

Tiskano 1521., list 4r: biblijski događaji Judita moli u svojoj kući (Jdt 9) i Judita i njezina sluškinja izlaze iz svoje kuće (Jdt 10, 1-5)

Četvrti je Tomasovićev zaključak opovrgnuo Kužić. On to čini neujednačeno. Piše u opisu sablje: »Orijentalnoga je podrijetla i u hrvatskim krajevima je ušla u opću uporabu dolaskom Turaka. Razumljivo je stoga da ga Marulić rabi u 'Juditi' kao jedno od oružja asirske vojske, što najbolje vidimo u rečenom drugom izdanju. Tamo u sceni konjaničkog sukoba vidimo kako prva osoba iz lijeve skupine drži sablju, doduše malo nespretno – sa sječivom okrenutim naopako«. (Stranica 62.) To je opis drvoreza na listu 1r=18v. Ratnik sa sabljom, naslikan na ovom drvorezu, odjeven je kao Osmanlija, pa Kužić ovim primjerom potvrđuje Tomasovićev zaključak. Kužić opovrgava taj Tomasovićev zaključak u svojim opisima drvoreza na listovima 4r i 6v=29r: »U prizoru sukoba podno zidina iz prvoga pjevanja svi vojnici nose europsku odjeću; isto tako je i u drugom obračunu podno zidina iz šestoga pjevanja. Tko god bili, progonitelji nisu Izraelci, a ni progonjene osobe nipošto nisu asirski vojnici!« Iako je na prvi pogled Kužić uvjerljiv, ipak bi u stvarnom sadržaju jednoga od dvaju drvoreza Tomasovićev zaključak vrijedio, jer je Kužićev opis drvoreza na listu 6v=29r netočan. Ne nose svi vojnici europsku odjeću. Vojnici na lijevoj strani slike, koji napadaju, a jedan od njih nosi uspravljenu stijeg sa zastavom koja u prvoj trećini ima vodoravan polumjesec, imaju kape polukružno zaobljene na tjemenu, slične turbanu. Trojica nose oružje: jedan sjekiru, dva sablju (Kužić je opisuje kao mač) i štit a četvrti nosi stijeg sa zastavom. Vojnici, koji pred ovom četvoricom uzmiču ili su pali, imaju kape plitko zaobljene na tjemenu, skoro plosnate. Samo jedan, koji je već pao, drži u desnici nož, a jedan se brani štitom koji ima znak u obliku izdužena križa. (Naslikan je s leđa, pa se od njegova oružja vidi samo jabuka, križnica i početak oštrice.)

Valja stoga ponoviti točne ikonografske sadržaje četiriju drvoreza u izdanju iz godine 1522. i odrediti koliko vrijedi četvrti Tomasovićev zaključak. Drvorez na listu 1r=18v sadrži borbu konjanika na polju bez naznake okoliša. Osmanlije su na lijevoj strani slike, a oklopnici su na desnoj strani slike. Dva konjanika najbliža gledatelju imaju oružje

usmjereno na neprijatelja: oklopnik kopljem pogađa prsa drugoga od dvojice osmanlijskih konjanika koji su se najviše približili oklopnicima, a prvi osmanlijski konjanik drži isukanu sablju, ali se njome nije približio oklopniku. Po ovoj slici, oklopnici su pobjednici.

Tiskano 1522., listovi 1r i 18v: borba osmanlijskih i zapadnjačkih vojnika

Drvorez na listu 4r sadrži borbu pješaka na polju ispred utvrđenoga grada. Na lijevoj strani slike tri su zastave sa svojim stjegovima na zemlji. Svaka zastava ima znak, a jednu od njih gazi zadnji pješak u navalnoj skupini, dakle ta skupina tjera one kojima su pripadale te tri zastave. Skupine nisu različito odjevene i ne nose različito oružje. Po ovoj slici, navalna, lijeva skupina pobjeđuje, a poražene je moguće prepoznati po zastavama na zemlji.

Tiskano 1522., list 4r: borba zapadnjačkih vojnika na polju pred utvrđenim gradom

Drvorez na listu 6v=29r sadrži borbu pješaka na polju ispred utvrđenoga grada. Na lijevoj su strani slike četiri zastave sa svojim stjegovima na zemlji. Tri zastave imaju znak, a četvrta ga nema, jer njezin veći dio skriva zadnji vojnik u navalnoj skupini. Skupine su različito odjevene. Navalna ima kape slične turbanima i u toj skupini jedan pješak drži uspravljeni stijeg sa zastavom na kojoj je vodoravan polumjesec. To su osmanlijski vojnici. Skupina koja se brani odnosno uzmiče ima plosnate kape i u njoj jedan pješak nosi štit s izduženim križem, a na zemlji je žena. To su kršćanski vojnici. Po ovoj slici, navalna, osmanlijska skupina pobjeđuje, a poražene je moguće prepoznati po zastavama na zemlji.

Tiskano 1522., listovi 6v i 29r: borba osmanlijskih i zapadnjačkih vojnika na polju pred utvrđenim gradom

Drvorez na listu 30v sadrži progon što ga na polju bez naznake okoliša čine dvije vrste vojnika nad skupinom obilježenom znakovima pripadnosti katoličkoj vjeri. U skupini progonitelja, koja kreće s lijeve na desnu stranu slike, dva su konjanika i jedan pješak odjeveni kao Osmanlije, a jedan je konjanik oklopnik. Uz njegova je konja uspravni stijeg sa zastavom koja ima svoj znak. U skupini prognanih prvi je na zemlji papa kojeg sabljom ubija osmanlijski pješak. Do njega su u toj skupini četiri lika u hod u ispred osmanlijskoga konjanika koji ih tjera uzvitlanom sabljom. Lik, najbliži gledatelju, odjeven je u redovnički habit s pojasom i kukuljicom, a ostala trojica nemaju raspoznatljivo odijelo. Ispred njih je na zemlji drugi papa. Njega gaze stražnje noge konja s oklopnikom. Taj oklopnik prednjim nogama svojega konja gazi biskupa na zemlji i kopljem mu probada glavu. Drugi osmanlijski konjanik tjera pred sobom, vitlajući sabljom, tri konja od kojih su naslikani samo stražnji dijelovi. Ispred osmanlijskog je konjanika lik s kardinalskim šeširom. On je pognut kao jahač, ali njegov konj nije naslikan. Do njega je, bliže gledatelju, papa na konju, a do pape je redovnik na konju. Treći konj iz ove bježeće skupine, najbliži gledatelju, nema konjanika. Po ovoj slici, navalna skupina dvovrsne vojske progona katolike u likovima različitih, hijerarhijski označenih osoba, a u onoj pješačkoj skupini možda su i nehijerarhijski određeni vjernici. Osmanlijske je vojnike moguće prepoznati po odijelu, a oklopnika po zastavi uz njegova konja.

Tiskano 1522., list 30v: progon i ubijanje katolika

Konačno, kako vrednovati četvrti Tomasovićev zaključak? Vojnici su na ovim četirima slikama raspoznatljivo označeni kao osmanlijski i zapadnjački u međusobnoj borbi (na listovima 1r=18v i 6v=29r), zapadnjački u međusobnoj borbi (Na listu 4r.) i protukatolički u progonu i ubijanju katolika. (Na listu 30v.) Tomasovićev bi zaključak vrijedio samo za likove osmanlijskih i zapadnjačkih vojnika u međusobnoj borbi (Na listovima 1r=18v i 6v=29r.) i oni bi bili alegorijski likovi Asiraca i Izraelaca.

Peti je Tomasovićev zaključak obezvrijeđen sadržajem drvoreza na listu 30v, jer bjegunce katolike nije nikako moguće protumačiti kao Asirce, a progonitelje nekatolike kao Betuljane. Šesti je Tomasovićev zaključak također manjkav u onom svom dijelu o »alegorijskoj viziji okončanja opsade i poraza novih Asiraca«. Po njegovu bi tumačenju ikonografskoga sadržaja slike na listu 30v ti poraženi novi Asirci bili katolici, jer su na toj slici katolici pokazani kao poraženi.

O onom dijelu Tomasovićeve šestog zaključka, koji pokazuje njegovu uvjerenost u Marulićevo slikanje te slike, jer kao Marulićev potpis tumači slovo M s točkom ispred i iza slova, valja šire raspraviti. Po tom je zaključku Marulić naslikao sve drvoreze u izdanju iz godine 1522, »izabравši za identifikaciju mjesto klimaksa i katarze u spjevu«. Već je Kužić stavio sumnju na jedan dio toga zaključka: »spomenute ilustracije uopće ne odgovaraju kontekstu 'Judite'« (Stranica 69.), ali on ne sumnja u Marulićevo slikanje. Ako dobro tumačim Kužićeve riječi, on ne sumnja čak ni u Marulićevo izradu drvenih ploča tih drvoreza, te predlaže njihovu vremensku odrednicu: »Kako nije htio da drveni predlošci propadnu, ustupio ih je kod tiskanja drugog izdanja. Osim toga, po svemu sudeći, Marul ih je izradio potkraj života, vjerojatno 1517 – 1521. godine.« Tomasovićev je zaključak usmjeren na sve drvoreze u ovom izdanju, Kužićev na tri drvoreza. Kužić nije u svojoj raspravi o ikonografskom sadržaju Marulićevih drvoreza ubrojio i drvoreze na listovima 1r=18v, 5v, 11v i 26v. Tri je od njih ubrojio u druge svoje rasprave. One drvoreze na listovima 1r=18v i 5v spomenuo je u nabravanju oružja. Onaj na listu 26v poslužio mu je u raspravljanju o mogućnosti Marulićeva slikarskoga ugledanja u suvremenike Erharda Ratdolta i Hansa Burgkmaira Starijeg. Ostao je neraspravljen samo drvorez na listu 11v, iako mu je i on, da ga je bolje pogledao, mogao poslužiti u zaključku: »spomenute ilustracije uopće ne odgovaraju kontekstu 'Judite'«.

Sažimam razloge Tomasovićevih i Kužićevih zaključaka o Maruliću kao slikaru drvoreza za izdanje iz godine 1522. Po Tomasoviću, Marulić je slikao sve drvoreze, a dokaz je slovo M s točkom ispred i iza slova na listu 30v. Po Kužiću, Marulić je slikao drvoreze na listovima 4r, 6v=29r i 30v, a dokaz je onaj Tomasovićev, ali te slike nisu bile za Juditu, jer nisu u skladu s njezinim sadržajem, nego ih je Marulić želio sačuvati od propadanja, pa ih je dao u tisak toga izdanja. Drvoreze na listovima 1r=18v i 5v Kužić ne pripisuje izravno Maruliću, ali na njima vidi oružje koje Marulić spominje u Juditi, pa je to moguće protumačiti kao prihvaćanje Marulićeva slikanja tih drvoreza, kad ga Kužić izričito ne odriče. Drvorez na listu 26v Kužić izričito pripisuje Maruliću, ali bez dokaza.

Kužića su njegovi zaključci o drvorezima na listovima 4r, 6v=29r i 30v odveli i u raspravu o potanjim razlozima takva sadržaja na Marulićevim slikama. Početni je zaključak: »ne odgovaraju kontekstu 'Judite'«. Iz njega je izveden drugi: »da su tematski

prikladnije za druga Marulićeva djela, ona koja oporuka spominje kao 'multa alia, que nondum sunt impressa'«. Još određeniji su Kužićevi zaključci o pojedinim drvorezima. Na listu 4r: »Prvi drvorez simbolizira kršćanske države, rekli smo, neprijatelje Republike (...članove) ne baš uspješne Cambrayske lige.« Na listu 6v=29r: »drugi je sličan, s tom razlikom što se naglašava opasnost da Osmanlije nadvladaju sve sukobljene kršćanske vladare simbolizirane u prvom prikazu. Toj bi ilustraciji najbolje pristajali Marulićevi epigrami 'De Gallis et Hispanis inter se bellantibus' i 'In discordiam principum Christianorum'« (u bilješci je navedena knjiga *Glasgowski stihovi*, koju ću i ja poslije navoditi). Na listu 30v: »Treća ilustracija odraz je Marulićevog shvaćanja Lutherovog nastupa. Očito je da ga je on doživljavao kao jednako razornog i opasnog po kršćanstvo kao i Turke, a simbolizirajući ga carskim orlom, htio je to otpadništvo pripisati carskim zemljama. Ujedno nam proročanski najavljuje Sacco di Roma do kojeg je došlo pet godina nakon što je izišlo drugo izdanje. Međutim, to nam može biti indicij za postojanje određenog Marulovog polemičkog spisa uperenog protiv protestantizma.«

Za pobijanje svih opisanih zaključaka istaknut ću dokaze od načelnih do pojedinačnih.

Kad netko pristupi proučavanju tiskane knjige, obuhvaća sav njezin tiskani sadržaj. U tom su sadržaju sve njezine stranice ili listovi, kako je običaj brojiti i nazivati stranice starih tiskanih knjiga, slično brojenju listova rukopisnih knjiga. To je učinio i Tomasović u svojem promatranju drugoga izdanja, jer je zapazio: »drvorez na početku četvrtog pjevanja otisnut je i na naslovnici«. Morao je isto tako promotriti i prvo i treće izdanje, ali nije. To je moguće zaključiti po njegovu isticanju broja drvoreza u svakom od tih dvaju izdanja, što sam već pokazao u nabranju Tomasovićevih stvarnih netočnosti. Ako on to nije učinio u prvom i trećem izdanju, tada je moguće njegov prvi zaključak primijeniti samo na one drvoreze što ih on opisuje, a to su: dva iz prvoga izdanja, osam iz drugoga i jedan iz trećega. Za točno brojenje, valja upozoriti i na Tomasovićevu pogrešku u zbrajanju drvoreza u drugom izdanju, jer je njih u stvarnosti sedam, a ne osam. Po Tomasovićevu prvom zaključku, Marko Marulić je izradio ukupno devet drvoreza: dva u prvom izdanju i sedam u drugom, a od tih sedam jedan je tiskan i u trećem izdanju. Ovaj je njegov zaključak osnažen isticanjem Marulićeva imena u trećem zaključku i Marulićeva imena u šestom zaključku. Još je jedanput naglašen u šestom zaključku i riječima o važnosti mjesta potpisa, jer je na tom jednom mjestu potpisan isti drvorezbar svih osam (po točnom brojenju: sedam) drvoreza u tom izdanju.

Kad tri izdanja Judite promotrimo mimo Tomasovićeva promatranja, tada je moguće uočiti činjenice koje on ne ističe. To su dvije povezane činjenice: naručiteljeva volja i tiskarevo opremanje knjige. Tomasović u svojim razmišljanjima ima samo činjenicu piščeve želje u opremanju knjige. Nastojat ću ovu činjenicu pokazati nedokazanom, koristeći najprije Kužićeve zaključke. Razmotrimo njegov zaključak o Maruliću – slikaru koji je za neka druga svoja djela naslikao tri drvoreza, a ona po sadržaju nisu bila u skladu sa sadržajem Judite, pa ih je on dao tiskati u drugom izdanju toga svoga djela, jer je želio sačuvati te drvoreze od propadanja. Valja se pitati što dokazuje Marulićevu želju tiskanja

tih triju drvoreza upravo u izdanju iz godine 1522, a ne u onom iz godine 1521. Što se dogodilo u Marulićevu životu između 13. kolovoza 1521, kada je dovršeno prvo izdanje, i jednoga dana prije 30. svibnja 1522, kada je dovršeno drugo izdanje? To sada nije moguće znati, pa stoga nije moguće ni pokazati Marulićevu želju usmjerenu upravo na ta tri drvoreza. Pretpostavimo li ipak postojanje te Marulićeve želje, pokušajmo je opravdati i bez dokaza o događaju koji bi je prouzročio.

Ako pretpostavimo Marulićevu želju ostvarenu u prvom izdanju, koje ima drvoreze u skladu sa sadržajem Judite, tada bi bilo moguće pretpostaviti i u drugom izdanju Marulićevu želju tiskanja četiriju drvoreza u skladu sa sadržajem Judite. On je, dakle, samo toj svojoj temeljnoj želji nametnuo ona tri drvoreza što sadržajem nisu usklađena s Juditom, pa će knjiga ipak imati više slika usklađenih s njezinim sadržajem. U dokazivanju Marulićeve želje za takvim slikama u knjizi, promotrimo ih redom, ali bez ikakva predumišljaja o njima. Slika na naslovnom listu ima sadržaj koji bi se s Juditom mogao povezati samo kao alegorijski: osmanlijski konjanici na slici su Asirci, a konjanici oklopnici su Izraelci. Izraelci pobjeđuju kao u Juditi. Slika na listu 5v nema sadržaj koji je u Juditi bilo gdje moguće pronaći, niti sadržaj slike može biti bilo kakva alegorija događaja iz Judite. Sadržaj slike je događaj iz ljubavnoga ili dvorskoga života, pa se u pronalaženju njezine izvorne pripadnosti nekom djelu valja tek upustiti.

Tiskano 1522., list 5v: ljubavni ili dvorski događaji

Slika na listu 11v pokazuje jedan događaj na dvoru, gdje uz vladara stoje dostojanstvenici, dakle oni su u vladarevoj službi, a imaju kape slične turbanima, dok su oni koji pred vladarom kleče gologlavi, dakle došli su k njemu u nekom poslu. Očito je to događaj na sultanovu dvoru, ali je slikar sultana pokazao s krunom. Iako ta slika nosi u knjizi naslov *Olophernes*, što je u ovom izdanju različito od prvoga, dakle je naslovom bila protumačena povezanost sadržaja Judite s ovom slikom, ipak na slici nije moguće prepoznati Holoferna. Dvije od četiri slike, koje su morale pokazivati povezanost slika sa sadržajem Judite, to ne pokazuju. Jedna ga pokazuje samo alegorijski. Stvarnu povezanost pokazuje samo slika na listu 26v, jer su naslikane Judita i sluškinja (U Marulića joj je ime Abra.), šator u kojem je Holoferново tijelo bez glave i šator u kojem spava neki Asirac, vjerojatno Bagoa (Marulić piše: Vagav.) Naslikano je ono što opisuju biblijske riječi: »Zatim, primaknuvši se postelji, zgrabi kosu Holofernovu; Njegov trup potom otkotrlja s ležaja i strže zastor sa stupova. Malo kasnije iziđe i glavu Holofernovu predade sluškinji. Ona je metnu u svoju torbu.« (Jdt 13,7; 9-10.)

Tiskano 1522., list 11v: događaj na sultanovu dvoru

Tiskano godine 1522., list 26v i godine 1523., list 4r: biblijski događaj Judita stavlja Holofernovu glavu u svoju torbu (Jdt 13,9-10)

Po ovakvom gledanju sadržaja i brojenju slika u izdanju iz godine 1522. bilo bi u tom izdanju manje slika stvarnim sadržajem usklađenih s Juditom nego u prvom, pa time ne bi bila dokazana Marulićeva želja opremanja izdanja iz godine 1522. slikama koje bi sadržajno bile usklađene s Juditom. Ako ono nije zadovoljilo Marulićevu želju, radije bih o tom izdanju razmišljao bez opterećenja predumišljajem o nekoj Marulićevoj želji u opremanju bilo kojega izdanja. Dakle, s onoliko podataka koliko ih do sada znamo, nitko ne može pokazati Marulićevu želju u opremanju knjige, jer o toj želji nema stvarnoga traga, nego se ona može izmaštati, a to je daleko od znanstvenoga promišljanja.

Ako bi netko pokušao pokazati želju Petra Sričića u opremanju prvih triju izdanja knjige, koja su mogla biti tiskana za njegova života, jer ono četvrto vremenski nadilazi njegov ljudski vijek, tada bi bile vidljive tri mijene želja istoga čovjeka, koji je najvjerojatnije bio posrednik u nastanku prvoga izdanja, a njegovo je ime ponavljano u ostalima s razloga nama još neprotumačivih nakladničkih prava u tiskanju tih starih knjiga. Stoga valja ostati pri razmatranju samo naručiteljeve volje i tiskareva opremanja svakoga izdanja.

Naručitelj je prvoga izdanja *maistro Marco*, vlasnik knjižare sa znakom knjige, u kojoj je to izdanje prodavano. Tiskar je *Guilielmo da Fontaneto de Monteferrato*. Mjesto narudžbe, tiskanja i prodaje je *Venezia*. Naručitelj je odredio tiskanje svojega znaka na naslovnom listu. To je okrunjena knjiga. On je vjerojatno taj znak imao pripremljen kao već izrađenu drvoreznu ploču koju je davao tiskaru. U to je moguće biti siguran ne po ovoj knjizi, nego tek poslije pronalaska neke druge knjige s naznakom prodaje u istoj knjižari, a s tiskanim znakom knjige na naslovnom listu ili na nekom drugom gdje se nakladnik najčešće ističe. Takvu želju naručitelja pokazuje i treće izdanje. Na naslovnom je listu lik apostola Jakova Starijega (Valja zapaziti knjigu u njegovoj desnici i tako ga razlikovati od hodočasnika kojega vide svi oni koji su do sada spomenuli ovaj drvorez), a naručitelj je *Miser Iacomo di negri da Lexandria da la Paia habita in Ragusi*. Ova dva izdanja pokazuju mogućnost očitavanja naručiteljeve volje u oblikovanju naslovnoga lista

knjige. Ta je volja moguća i u oblikovanju drugih dijelova knjige, iako to nije moguće pokazati u ovim promatranim izdanjima Marulićeve Judite.

Ako u tim izdanjima nije moguće pokazati volju piščevu, posrednikovu i naručiteljevu, tada jedino preostaje u oblikovanju knjige pokazati volju tiskarevu. Po toj jedinjoj preostaloj mogućnosti, opremanje je drugih dijelova knjige ovisilo o narudžbi broja drvoreza i tiskarevu izboru ploča. To je djelomice vidljivo u drugom izdanju. Ono nema posebnu naznaku naručitelja, pa je moguće poistovjetiti prodavatelja, Jeronima Mirkovića u Zadru, s naručiteljem. Knjiga na naslovnom listu nema likovni sadržaj koji bi mogao biti protumačen kao znak knjižara – naručitelja, jer drugo izdanje što ga je naručio taj knjižar – naručitelj (četvrto izdanje Judite), a tiskao Marco Bindoni godine 1586, ima na naslovnom listu posve drugi likovni sadržaj. Jedino preostaje pretpostaviti u izdanju iz godine 1522. narudžbu broja drvoreza. To bi bio ukupan broj drvoreza u knjizi: devet. Tiskar ih je Bernardino Benali otisnuo sedam na devet mjesta, jer je dva otisnuo na četiri mjesta. Uz ovaj se broj valja prisjetiti i broja drvoreza u drugom izdanju istoga knjižara – naručitelja: sedam. On je, dakle, naručivao bogatiju opremu knjige. Ako je prihvatljivo protumačiti devet drvoreza u izdanju iz godine 1522. kao Mirkovićevu narudžbu, tada je onaj broj od sedam drvoreza u tom izdanju moguće protumačiti kao broj drvoreznih ploča koje je u času tiskanja tiskar mogao koristiti za tu knjigu, pa kako je bio obvezan na tiskanje devet drvoreza, on je to i učinio ponovivši dva drvoreza po još jedanput, ali je možda tako prevario naručitelja i drugi put nije dobio njegovu narudžbu.

Ovakva promišljanja smjeraju na zaključak o važnosti tiskareve volje u oblikovanju pojedinih dijelova knjige, pa tako i ovih promatranih četiriju izdanja Judite. Pri tom valja upozoriti na činjenicu pokretljivosti drvoreznih ploča, pokazanu i u tim izdanjima. Ploča što ju je u drugom izdanju, na listu 26v, otisnuo mletački tiskar Bernardino Benali 30. svibnja 1522. bila je u istom gradu otisnuta 29. siječnja 1523, na listu 4r, u trećem izdanju Judite, koje je naručio drugi naručitelj, ali ga je možda tiskao isti tiskar, jer na trećem izdanju tiskar nije naznačen. Ako je to bio isti tiskar, on nije na sličan način opremio te dvije knjige. Ona iz 1522. ima devet listova s drvorezima, inicijali su vrste romana, a tekst je vrste gotica. Ona iz 1523. ima dva lista s drvorezima, a inicijali i tekst su romana.

Toliko o načelnim dokazima kojima nastojim pobiti Tomasovićeve i Kužićeve zaključke.

Sada o pojedinačnim dokazima kojima nastojim pobiti dva pojedinačna Kužićeve zaključka. Njegov zaključak o vremenu nastanka triju drvoreza: »vjerojatno 1517 – 1521. godine«, valja promatrati zajedno sa zaključkom o sadržaju trećega drvoreza: »odraz je Marulićevog shvaćanja Lutherovog nastupa (...), a simbolizirajući ga carskim orlom, htio je to otpadništvo pripisati carskim zemljama«. Usporedba obaju zaključaka sa životopisom Martina Luthera (rođen u Eislebenu 10. studenoga 1483, u augustinskom samostanu u Erfurtu od 17. srpnja 1505, zaređen 3. travnja 1507, na sveučilištu u Wittenbergu 1508), pokazuje kako je godinu 1517. Kužić odabrao po onom što je Luther tada učinio. On je 31. listopada u Wittenbergu napisao svojih Devedeset i pet teza i tako započeo svoj vjerski pokret protiv učenja i postupaka Katoličke crkve. On sam nije nikada napisao podatak o

stavljanju toga proglasa na vrata tvrđavne crkve Svih Svetih u Wittenbergu, ali je i bez toga njegov spis ubrzo bio razglašen. Iako je taj događaj postao važnim u povijesti protestantizma, on u ondašnjem svijetu nije značio više od početka spora jednoga augustinskog redovnika s crkvenim vodstvom, najprije svoje pokrajine, a od ljeta godine 1518. i s papinskim dvorom, jer je 7. kolovoza bio pozvan, a kroz dva mjeseca morao je doći u Rim. Luthera je u Augsburgu od 12. do 14. listopada 1518. primio kardinal Tommaso de Vio (Gaetano, Cajetan, jer je rođen u Gaeti, 20. veljače 1468, mladi od šesnaest godina ulazi u dominikanski red u kojem je godine 1507. generalni vikar, a 1509. general, kardinal od 6. srpnja 1517, od 28. travnja 1518. papinski poslanik u Njemačkoj, umro u Rimu 10. kolovoza 1534.), i s njim vodio razgovore prije svoga odlaska u Rim, tražeći njegovu odreku od onog što je napisao. U strahu za život, Luther je 20. listopada napustio Augsburg, a 30. listopada došao u Wittenberg, pod zaštitu Fridrika Trećeg Saskog (Torgau, 14. siječnja 1463 – Lochau, 5. svibnja 1525, knez izbornik od 1486, utemeljio Sveučilište u Wittenbergu godine 1502.). Od 4. do 6. siječnja 1519. u Altenburgu s Lutherom razgovara papinski komornik Karl von Miltiz (Rabenau, oko 1490, u Rimu od 1514, utopljen u Majni kod Gross Steinheima 20. studenoga 1529.), a to je ponovio i 9. listopada 1519. u Liebenwerdau i u listopadu 1520. u Lichtenburgu. Luther piše 3. ožujka 1519. pismo papi Leonu Desetom (Giovanni de' Medici, rođen u Firenci 11. prosinca 1475, kardinal od 9. ožujka 1489, izabran za papu 9. ožujka 1513, okrunjen 19. ožujka, umro u Rimu 1. prosinca 1521.) kojim nije čuo svoju namjeru slabljenja papinske vlasti u Crkvi. Luther i Andreas Bodenstein (Zvani Karlstadt, jer je rođen u tom gradu oko 1480., umro u Baselu 24. prosinca 1541.) od 27. lipnja do 14. srpnja u Leipzigu razgovaraju s teologom Johannom Maierom iz Ecka (Eckius ili Eccius, rođen 13. studenoga 1486, svećenik od 1508, umro u Ingolstadtu 10. veljače 1543.), koji ih ne uspijeva odvratiti od svega naumljenoga. Na papinskom dvoru 9. siječnja 1520. obnavljaju istragu protiv Luthera, pa Eck odlazi u Rim i piše raspravu o papinu primatu te kao apostolski protonotar sudjeluje u izradi papine bule. Iz Rima je 15. ožujka upućeno pismo generalnom vikaru njemačke augustinske kongregacije Johannu von Staupitzu (Motterwitz ili Moderwitz, oko 1468 – Salzburg, 28. prosinca 1524; generalni vikar od 1503. do svibnja 1520, od 14. lipnja 1522. benediktinac.) kojim je određeno Luthera zaustaviti ili otpustiti. U Rimu sastavljaju papinsku bulu kardinali Cajetan (bolestan dolazi na sastanke konzistorija) i Lorenzo Campeggi (Milano, 12. veljače 1474 – Rim, 19. srpnja 1539; od 1509, kao udovac, počeo sudjelovati u crkvenim poslovima, 12. studenoga 1512. biskup Feltra, 24. siječnja 1518. kardinal, sudjelovao kao papin poslanik na Saboru u Wormsu.) te dvojica znanstvenika: Silvestro Mazzolini (Prierio, 1456 – Rim, početak 1527; po rodnom mjestu zvan Prierias, od 1471. dominikanac, od 1515. teolog na papinskom dvoru.) i Girolamo Aleandro (Motta, 13. veljače 1480 – Rim, 1. veljače 1542; od srpnja 1519. upravitelj Vatikanske knjižnice, od rujna 1520. papinski poslanik na dvoru Karla Petoga te je sudjelovao na Saboru u Wormsu i vodio zanimljiv dnevnik, od 13. ožujka 1538. kardinal) Papa Leon Deseti objavljuje 15. lipnja 1520. tu bulu s početnim riječima »Exurge, Domine, et judica causam tuam«, njezinu izvornost potvrđuju kurijalci R. Milanusius i Albergatus, a ugledni grafičar Iacobus Mazochius tiska na dvadeset stranica maloga kvarta. Papa nabraja četrdeset i jednu

Lutherovu zabludu i tek tada smije početi postupak njegova javnoga izгона iz Katoličke crkve i od tada je bulu dopušteno širiti izvan Rima. To nije neki žuran posao, jer u rujnu Johann Eck šalje bulu u Njemačku (21. rujna u Meissen, 25. rujna u Merseburg, 29. rujna u Brandenburg, 3. listopada Sveučilištu u Wittenbergu.), Luther to zna, ali je prima tek 10. listopada. U Kölnu 12. studenoga pale Lutherove knjige, a on 20. studenoga piše otvoreno pismo papi Leonu Desetom kojim iskazuje poštovanje spram papine osobe, ali sve drugo nastavlja zamjerati papinskoj vlasti. Luther 10. prosinca spaljuje papinu bulu, a papa ga konačno udaljuje iz zajedništva Crkve bulom »Decet Romanum Pontificem« od 3. siječnja 1521. Johann Eck posebnim pismom moli od Karla Petoga potporu ostvarenju papinske odredbe. Karlo Peti (Ghent, 24. veljače 1500, njemački car od 28. lipnja 1519, krunjen za cara Svetog Rimskog Carstva u Aachenu 26. listopada 1520, umro u samostanu svetog Jeronima u Cuacos de Yuste, u Ekstramaduri 21. rujna 1558.) saziva državni sabor u Wormsu 27. siječnja 1521. i on traje do 25. svibnja. Aleandro govori 23. veljače protiv Luthera. Car 6. ožujka poziva Luthera na Sabor, ali već 8. ožujka Sabor donosi odluku o zapljeni Lutherovih knjiga. Luther se iz Wittenberga 6. travnja zaputio u Worms gdje stiže 15. travnja te 17. i 18. travnja sudjeluje na Saboru. Car 19. travnja odlučuje odmah ga osuditi, ali izbornici Lutheru ostavljaju nekoliko dana za odreku. Fridrik Saski odlučuje 24. travnja podržati ga i to priopćuje svojem mlađem bratu Ivanu Tirinškom, ali Luther bez odreke odlazi iz sabornice 25. travnja i sutradan oprezno napušta Worms. Car potpisuje saborsku odluku o Lutherovoj osudi 26. svibnja 1521, a njega od 4. svibnja do 29. veljače 1522. skriva Fridrik Saski (10. svibnja dolazi u tvrđavu Wartburg kod Eisenacha i tu ostaje.)

Sve sam ove podatke, na više načina provjerene (pa im stoga ne navodim izvore), ovdje nanizao želeći njima dokazati nastajanje crkvene i državne osude Lutherova naučavanja. Temeljna je moja nakana pokazati nemogućnost osude koja bi prije ovih javnih osuda smjela javno pokazivati neki znak kojim bi bilo moguće označiti Lutherovo naučavanje i suprotstaviti ga katoličkom znaku. Takvu je osudu Kužić pripisao Maruliću, jer je po Kužićevim riječima Marulić od 1517. do 1521. naslikao oklopnika koji progoni katolike i »simbolizirajući ga carskim orlom, htio je to otpadništvo pripisati carskim zemljama«. Marulić, ako je možda znao nešto o Lutheru u razdoblju od 1517. do 1521, ne bi mogao znak njemačkih carskih zemalja nacrtati kao protukatolički, kad do 24. travnja 1521. ni jedan knez izbornik nije pokazao javno protivljenje katoličkoj vjeri, a do 29. veljače 1522. samo je jedan potajno skrivao Martina Luthera.

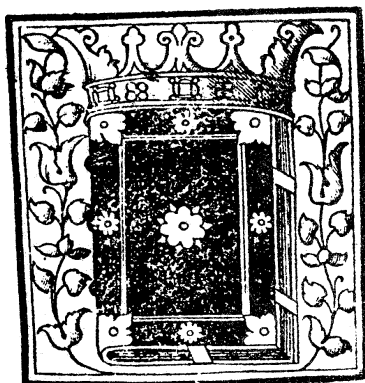
Drugi je Kužićev zaključak o Maruliću: »Ujedno nam proročanski najavljuje Sacco di Roma do kojeg je došlo pet godina nakon što je izišlo drugo izdanje.« Na prvi je pogled vremenska odrednica potpuna, pa veza Marulića i ovoga događaja ne bi smjela biti sporna. Kad se u Rimu 5. svibnja 1527. počeo zbivati taj događaj, Marulić je već bio tri godine i četiri mjeseca mrtav, od 5. siječnja 1524. Osvajanje i pljačka Rima samo je jedan događaj u ratu cara Karla Petoga protiv saveznika okupljenih ugovorom u Cognacu od 22. svibnja 1526. (U tom je gradu 12. rujna 1494. rođen francuski kralj Franjo Prvi, jedan od potpisnika ugovora, a njegova je majka Lujza Savojska pripremala taj ugovor dok je car njega držao u zatočeništvu, u Madridu do 18. ožujka 1526.) Carska se vojska približila

Rimu prvi put pod zapovjedništvom kardinala Pompea Colonne u noći od 19. na 20. rujna 1526, kada su zauzeta vrata San Giovanni in Laterano i predio Trastevere, te je vojska kroz Borgo Vecchio napala Vatikan. Papa je pobjegao u tvrđavu Sant'Angelo, a carska je vojska opljačkala Vatikan i okolne palače. Potom je sklopljen kratkotrajan mir. Novi zapovjednik carske vojske Charles Bourbon nije bio zadovoljan ugovorenim novčanom odštetom od šezdeset tisuća dukata, pa je napao Rim što ga je branio zapovjednik papinske vojske Renzo da Ceri. Kad je zauzeo Viterbo i Ronciglione, Bourbon je došao 5. svibnja 1527. pod rimske zidine. Ujutro je 6. svibnja on prvi pošao preko zida, ali je pogođen iz topa što ga je salio papinski ljevač Benvenuto Cellini, ugledni kipar. (Tako je prestala postojati burbonska grana Montpensier.) Papa je opet pobjegao u tvrđavu Sant'Angelo, a carska je vojska još teže opljačkala čitav grad u koji se 8. svibnja pobjednički vratio kardinal Pompeo Colonna. Taj je događaj odveć pojedinačan u jednom dugotrajnom ratu, što potvrđujem ovim opisom pojedinosti, pa ga nije dopušteno stavljati u neka možebitna Marulićeva predviđanja, jer bi takvo predviđanje nadilazilo ljudske mogućnosti. To nije propast Jeruzalema iz starozavjetnih proročanstava, koja su Marulića nadahnula za sva njegova upozorenja na propast što kršćanima prijete od islamske vlasti Osmanlijskoga carstva.

Kužić nije otkrio svoj izvor koji ga je naveo na onakav zaključak. Pomišljajući na njegovo navođenje Marulićevih pjesama *De Gallis et Hispanis inter se bellantibus* (broj 18) i *In discordiam principum Christianorum* (Broj 19, stranice 22 – 25.) u Novakovićevu prijevodu, moguće je taj izvor pretpostaviti u pjesmi *Ad Clementem VII Pontificem Maximum de eadem familia* (Broj 128, stranice 106 – 109.), jer je o toj pjesmi Novaković napisao: »Slike i argumentacija uvelike se oslanjaju na prošlogodišnju *Poslanicu Hadrijanu*, a i na protuturske digresije u Marulićevim kasnim moralističkim djelima. Smrt je Marulića poštedjela od tjeskobne spoznaje da su se i ove njegove nade izjalovile: upravo za vladavine Klementa VII. dogodio se zloglasni Sacco di Roma, sam je papa sedam mjeseci bio Carev sužanj, Sikstinska kapela pretvorena je u konjušnicu, a jedna od najsvetijih relikvija, Veronikin rubac, na prigodnim se dražbama nudila po krčmama.« (Stranica 206.). Šteta je po Kužićevu znanstvenu vjerodostojnost što se nije zaustavio na ovom Novakovićevu tumačenju, nego se upustio u neznanstvena domišljanja i došao do zaključka u kojem nema znanstvene točnosti. Marulić u svoju pjesmu papi Klementu Sedmom (Giulio de' Medici, rođen u Firenci 26. svibnja 1478, kardinal od 9. rujna 1513, izabran za papu 19. studenoga 1523, okrunjen 26. studenoga, umro u Rimu 25. rujna 1534.), koju je moguće po papinu krunjenju točno prepoznati kao zadnju od onih Marulićevih koje su sada poznate, ne upliće riječi što bi smjerale na rat među kršćanskim vladarima, nego na njihovu slogu u zajedničkom ratu protiv onih koji slijede muhamedanske svetinje, a to zajedništvo mora taj papa ostvariti jer je po drugi put došao na papinsku vlast medičejski dom koji nosi »povoljan znak svakom kog zatire rat«. Po Maruliću su i Leon Deseti i Klement Sedmi taj znak, pa Klement Sedmi nije znak nekoga predviđenog rata Cara i Pape.

Drvoreze u starim izdanjima Judite valja proučiti bez primisli o Maruliću slikaru, ni slikaru općenito, niti slikaru bilo kojega od tih drvoreza. Sadržaj mojih proučavanja nije sada Marulić kao možebitni slikar, iako odbacujem tu mogućnost, nego Marulić kao slikar drvoreza u trima izdanjima za svoga života. Opisat ću svako izdanje, svaki drvorez i ona prijašnja proučavanja što su u znanost uvela Marulića kao slikara u trima izdanjima njegove *Judite*.

Marulić je spjev *Juditu* započeo o korizmi godine 1501. i dovršio kad je napisao posvetu svojem kumu, splitskom kanoniku (Prvom u koralnom pjevanju, kao zastupnik Kaptola zabilježen je godine 1479.) Dujmu, sinu Petra Lukina Zlosinovića (Petrovo je ime zabilježeno godine 1444; po Fiskovićevim podacima iz travnja 1950, stranica 197), koji po očevu obrtu nosi nadimak Balistić ili, kako ga Marulić piše, Balistrilić. To je bilo *na duadesetidua dni miseca aprila. V splitu gradu*, a ta je posveta tiskana u prvom izdanju Judite na listovima 2r, 2v i 3r. Tada Marko još nije bio navršio svoju pedesetu godinu. Rukopis je poslao splitskom arhiđakonu Jeronimu Čipiku u Mletke, uz pismo od 19. srpnja 1501. (O kojem je 24. travnja 1991. govorio Miloš Milošević, koji ga je pronašao u Archivio di Stato di Venezia, u svibnju godine 1989, a preveo na hrvatski i priredio ga za tisak u godišnjaku *Colloquia Maruliana* iz godine 1992, stranice 34 – 37.). Do tiskanja je toga djela Marulić poživio još dvadeset i jednu godinu. Tiskano je 13. kolovoza 1521. (Dva primjerka u Hrvatskoj sačuvana su u knjižnici franjevačkog samostana u Dubrovniku i u zadarskoj Znanstvenoj knjižnici, a koristio sam se fotografskim izdanjem Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti iz godine 1950.) Posrednik je u tom poslu bio Petar Srića ili, kako Marulić piše, Sričić (na drugom mjestu njegova brata Jeronima zove de Lucaris), što je naznačeno na završetku tiskane knjige, na listu 38r: *Pomgnom i nastoianiem Petreta Srichichia Splichianina*. Na tom su mjestu u knjizi naznačeni naručitelj, tiskar, vrijeme i mjesto: *In Vinegia per Guilielmo da Fontaneto de Monteferrato ad instantia de maistro Marco libraro al signo del libro. Nel Anno del Signore .M.D.XXI. Adi .xiii. Agosto. Linclito Antonio Grimano Principe uiuente*. Mjesto je prodaje knjige naznačeno na naslovnom listu (1r): *Prodaiu se u bnech u marcarii u stacun chi darsi*

Tiskano 1521., list 1r: znak naručitelja Marka, mletačkog knjižara (okrunjena knjiga)

libar sa signao. Ispod ovih riječi otisnut je prvi drvorez u ovom izdanju. Sadržaj mu je okrunjena knjiga u okovanim koricama, obrubljena s lijeve i desne strane lisnatom viticom. Na završetku uvodnih dijelova knjige (naslova s podatkom o mjestu prodaje, posvete, prepričanoga biblijskog sadržaja i kratke naznake svakog pjevanja), na listu 4r, ispod riječi: *Chgnige Marcha Marulichia splichianina / u chih se uzdarzi Istoria od sfete Iudite u scest libri razdiglena na slauu boziu pocignu. Libro paruo* tiskana su dva drvoreza u posebnim okvirima, poredana u istoj ravnini. Ispod njih počinje Prvo pjevanje drvoreznim inicijalom D u riječima prvoga stiha: *Diche ter huaglenia / presfetoI Iuditi*.

Lijevi sam drvorez opširnije već opisao, a skraćeno je njegov ikonografski sadržaj moguće nazvati: Izraelci pobjeđuju Asirce. On opisuje biblijski sadržaj 14. glave i 15. glave do 8. retka. To je u Marulićevoj *Juditi* sadržaj Šestoga pjevanja, pa bi tako protumačen sadržaj drvoreza bilo prikladnije tiskati na mjestu desnoga, a taj desni premjestiti na lijevo. Moguće je pretpostaviti i zabunu onoga koji je rasporedio drvoreze, jer je on možda sadržaj ovoga lijevoga protumačio kao Holofernovu pobjedu Nabukodonozorovih neprijatelja. (Jdt 2,21-27.) Tada bi ovo mjesto drvoreza bilo opravdano.

Desni drvorez pokazuje u jednoj slici dva biblijska događaja. Na desnom rubu slike je onaj vremenski stariji: Judita moli u svojoj kući (Jdt 9). To je u Marulića sadržaj Četvrtoga pjevanja. (1008 – 1079.) Na lijevom je rubu slike vremenski mlađi biblijski sadržaj: Judita i njezina sluškinja izlaze iz svoje kuće. (Jdt 10,1-5.) To je Marulić opjevao u stihovima Četvrtoga pjevanja od 1080. do 1121. Opširnije sam opisao desni rub slike, a lijevi ne kanim opisivati, jer u njemu ne vidim Marulićeovu sliku, pa ne treba uspoređivati skromni likovni sadržaj ovoga dijela slike s raskošnim Marulićevim opisima Juditina izgleda.

U raspravi o drvorezima ističem nekoliko činjenica. Prvi je drvorez (list 1r) naručiteljev znak. Za potvrdu ga valja tražiti u drugim izdanjima knjižara Marka odnosno knjižare sa znakom knjige. Dva su drvoreza (List 4r.) na početku Prvoga pjevanja u skladu sa sadržajem biblijske i Marulićeve Judite. Njihov izvor valja tražiti u nekom izdanju Biblije (Staroga zavjeta) tiskanom prije godine 1521, najprije u nekom mletačkom izdanju, jer je prijenos drvoreznih ploča manje vjerojatan. Moje su mogućnosti svedene samo na računalno traženje, pa sam tako našao podatke o tiskaru ovoga Marulićeve izdanja. Istituto Centrale per il Catalogo Unico ima 35 podataka, a drugdje sam našao još dva. Djela što ih je tiskao Guglielmo da Fontaneto prije godine 1521. poredao sam vremenski s naznakom pisca i naslovom kakav je bilo moguće prepoznati u podacima. 1512. (veljača), Accolti, *Super prima*; 1512. (ožujak), Maturanzio, *De componendis carminibus opusculum*; 1514. (ožujak), Accolti, *Super prima*; 1514. (svibanj), Accolti, *Super prima*; 1517. Iohannes Climacus, *Scala paradisi*; 1518. (prosinac), Platina, *De vitis*; 1518. Diomedes Grammaticus, *Emunctum opus*; 1518. Dante, *Canzoni*; 1519. (lipanj), Quinziano Stoa, *De syllabarum quantitate*; 1519. Pico della Mirandola, *Omnia opera*; 1519. Erasmus, *De duplici copia verborum*; 1519. Tibaldeo, *Opere*; 1519. Serafino Aquilano, *Opere*; 1520. (veljača), Lucanus, *Pharsalia*; 1520. (srpanj), Horatius, *Odarum libri quatuor*; 1520. (rujan), Cicero, *De oratore*; 1520. Dati, *Elegantiole*; 1520. Tibullus, *Elegiarum libri*

quatuor; 1521, Bienato, *In elegantiarum sex libros*. Guglielmo da Fontaneto je tiskao knjige i poslije godine 1521. Među njima je godine 1532. tiskao Bibliju na talijanskom, a zadnja je knjiga u ovom popisu tiskana 10. ožujka 1544. o znamenitostima, štovanju svetačkih moći i oprostima u Rimu. Ove sam knjige popisao želeći pomoći u budućem traganju za onom u kojoj su, možda, i ova dva drvoreza iz *Judite* (koja nije u talijanskom popisu).

Tiskanje je drugoga izdanja dovršeno 30. svibnja 1522. (Koristio sam se knjigom sačuvanom u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, RIIC-80-100-primjerak b, po tiskanom izdanju iz godine 1998.) Taj je dan bio petak, pa je mjesec svibanj vjerojatniji nego ožujak, u kojem je toga dana bila nedjelja. Na listu 35v naznačeni su tiskar, vrijeme i mjesto: *In Vinegia per Bernardino Benalio. Nel anno del Signore .M.ccccxxii. A di .xxx. Mazo. Linclito Antonio Grimano Principe viuento*. Mjesto je prodaje knjige naznačeno na naslovnom listu (1r): *Prodaui se v zadri d ierolima mirchouichia*. Ne mogu se dosjetiti prihvatljivom razrješenju slova *d* koje nije označeno znakom kraćenja, a neki ga tumače riječju *kod*, neki riječju *od*. Naručitelj knjige nije naznačen, pa bi bilo prikladno poistovjetiti ga s prodavačem. Mogućnost poistovjećenja potvrđuje prvo izdanje. Godine 1998. tiskao je Petar Runje podatak što ga je u spisima zadarskoga gradskog kneza našao o Jeronimu Mirkoviću. Sin je Jurja Mirkovića iz Karlobaga, stanovao je u Zadru, bio je dužan Zadraniu Jurju Budačiću 24 libre, pa mu je 11. svibnja 1519, u odsutnosti, dosuđeno vraćanje toga duga. Usporedba drugoga i četvrtog izdanja pokazuje istoga prodavatelja. Vjerujem u istinitost podatka u četvrtom izdanju, a ne u prepisivanje riječi o prodaji iz drugoga, a bez stvarne prodaje četvrtoga izdanja u Jeronima Mirkovića u Zadru. Bez posebnoga poznavanja mletačkih odredaba o tiskarskim i knjižarskim poslovima, nije moguće biti posve siguran u ovakvu tvrdnju. Neku sigurnost mi jamči postupak tiskara i knjižara u petom izdanju. Tiskali su ga godine 1627. vjerojatni nasljednici tiskara četvrtoga izdanja. Označeno je na naslovnom listu stvarnim prodavačem i njegovim znakom Pravde (*In Venetia, appresso Agostin, & Alessandro Bindoni. Alla Libreria della Giustitia à S. Luca.*) Vjerojatno bi tako bio postupio i Marco Bindoni u četvrtom izdanju, godine 1586, te bi naznačio stvarnoga knjižara odnosno naručitelja. Ako Jeronim Mirković nije bio prodavač odnosno naručitelj toga izdanja, zašto bi ga naznačio? Stoga sam uvjeren u Mirkovića kao naručitelja i prodavača četvrtoga izdanja. Ako je ovo zapažanje točno, tada je Mirković dugo poživio, a izdanje iz godine 1522. prodavao odnosno naručio veoma mlad.

Na naslovnom listu (1r) nije znak knjižara, a on je po mojem zaključku i naručitelj izdanja. Ispod podatka o mjestu prodaje otisnut je drvorez s ikonografskim sadržajem borbe osmanlijskih i zapadnjačkih vojnika. Već sam ga opisao i vrednovao ga kao možebitnu alegorijsku sliku borbe Asiraca i Izraelaca, sadržanu u biblijskoj i Marulićevoj *Juditi*. Ipak ga, kao ni jedan u trima izdanjima, ne pripisujem Marulićevoj slikarskoj vještini. Drugi je drvorez tiskan na listu 4r, slično kao i u prvom izdanju, na mjestu između riječi *Libro paruo* i početka Prvoga pjevanja, koji također ima drvorezni inicijal D. Pokušat ću ikonografski sadržaj svakoga drvoreza kroz svih šest pjevanja povezati s najbližim mu

pjesničkim sadržajem i Marulićevim tumačenjem, tiskanim na rubovima listova, jer je tako moguće pronaći razloge smještaja upravo toga drvoreza na taj list, među stihove toga pjevanja.

Drvorez na početku Prvoga pjevanja prate stihovi od 1. do 22, ali njegov sadržaj nije moguće protumačiti tim stihovima, nego možda onima od 37. do 56, koji opisuju kako je Nabukodonozor pobijedio Arfaksada (Jdt 1,13-16) i kako se hvali pred svojim vitezovima.

Treći je drvorez tiskan na listu 5v. Njega prate stihovi od 95. do 156. (Na listovima 5v i 6r.) Njegov je ikonografski sadržaj događaj iz ljubavnog ili dvorskog romana, jer je naslikan kraljević koji u pratnji oca i dvorjana kao zaručnik dolazi kraljevni kao zaručnici uz koju stoji njezina majka, a otac je na prijestolju. Neko od tih kraljevstava označuje ratni slon s vojnicima. Drvorez je na tome mjestu u Juditi moguće povezati s opisom Nabukodonozorova vijećanja s vojskovođama (Jdt 2,2-3.) i stihovima od 109. do 150.

Već je u nastavku tih stihova, od 157. do 218, na listu 6v, tiskan četvrti drvorez. Njegov je ikonografski sadržaj borba osmanlijskih i zapadnjačkih vojnika te je i on možebitna alegorijska slika borbe Asiraca i Izraelaca. Povezanost drvoreza s pjesničkim sadržajem na tim listovima (6v i 7r) moguća je u opisu Nabukodonozorove ratne prijetnje susjedima i Holofernovе borbe s njima (Jdt 2,4-28) i u Marulićevim stihovima, upravo na tim listovima, koji opisuju Holofernovu vojsku, i njegovim tumačenjima stihova 164. i 205.

Peti je drvorez otisnut na listu 11v, a na tom su listu i onom 12r stihovi Drugoga pjevanja od 505. do 566. Njegov sam ikonografski sadržaj već opisao, a i povezanost s pjesničkim sadržajem, koju mu je tiskar nametnuo naznakom *Olophernes*. Sadržajna bi povezanost bila s biblijskim opisom vijećanja u Holofernovu taboru (Jdt 5,1-4.) te Marulićevim opisom Holofernovе srdžbe, u stihovima od 522. do 541, i njegovim tumačenjem 525. stiha. Drvorez, po mojem zaključku, izvorno pripada nekom povijesnom događaju o poslanstvu na sultanovu dvoru.

Na listu 18v, ispod naslova *Libro cetuario* (Slagar je pogriješio, jer je morao složiti: *cetuarto*, kako je u prvom izdanju.), a između naslova i drvoreznog inicijala O tiskar je opet otisnuo drvorez s naslovnoga lista, a on je u knjizi šesti po redu. Uz drvorez su, na listovima 18v i 19r, stihovi Trećega pjevanja od 996. do konca i Četvrtoga pjevanja od početka do 1054. Borba oslikana na drvorezu mogla bi sadržajno biti povezana s riječima Juditine molitve (Jdt 9,2-14.) koje je Marulić opisao u nabrojenim stihovima i u svojem tumačenju 1016. i 1035. stiha.

Sedmi je drvorez otisnut na listu 26v, a na tom listu i onom 27r su stihovi Petoga pjevanja od 1514. do 1575. Oni su u potpunom sadržajnom skladu s već opisanim likovnim sadržajem drvoreza.

Na listu 29r, ispod naslova *Libro Scesto*, a između naslova i drvoreznog inicijala O, tiskar je opet otisnuo drvorez s lista 6v, a on je u knjizi osmi po redu. Uz drvorez su, na listovima 28v i 29r, stihovi Petoga pjevanja od 1648. do konca i Šestoga pjevanja od početka do 1706. Borba oslikana na drvorezu mogla bi sadržajno biti povezana s Juditinim riječima i opisom borbe Betuljana i Asiraca (Jdt 14,1-4;11;19-15,7), što je Marulić opisao u stihovima od 1686. do 1710, od 1725. do 1731. i od 1774. do 1785. te u svojem tumačenju stihova 1686. i 1765.

U nastavku tih stihova, na listu 30v, tiskan je deveti drvorez. Njegov je ikonografski sadržaj progon i ubijanje katolika što ga vode dvije vrste protukatoličkih vojnika. Uz drvorez su, na listovima 30v i 31r, stihovi od 1779. do 1840. Borba oslikana na drvorezu mogla bi sadržajno biti povezana s nastavkom opisa borbe Betuljana i Asiraca, što je Marulić opjevao upravo u stihovima na tim listovima, od 1779. do 1817, te naznačio u tumačenju stihova 1786. i 1814.

Ovo je izdanje tiskao ugledni mletački tiskar Bernardino Benali (Benalio, Benalius). Rođen je u Bergamu oko godine 1458, a u Mletke je došao oko godine 1480. i godine 1483. počeo u Mercerijama voditi knjižaru sa znakom svetoga Jeronima. Tada je tiskao djelo svojega sugrađanina Giacoma Filippa Forestija *Supplementum chronicarum* i do godine 1543, kada je tiskao djelo Girolama Savonarole *Trattato dell'amor di Gesù*, sam ili s drugima tiskao je oko stotinu knjiga, a od njih je oko šezdeset inkunabula. Među njima su važna Danteova *Božanstvena komedija* (3. ožujka 1491, primjerak ima Nacionalna i sveučilišna knjižnica, R 137) i Ovidijeva djela (1493 – 1494.). Dva puta je dobio pravo tiskanja grafika: po dopuštenju od 9. veljače 1514. poznate su tri, od kojih su dvije možda Ticijanove, a od prava tiskanja koje je dobio 6. svibnja 1516. sačuvano je devet grafika.

Naručitelj, vrijeme i mjesto trećega izdanja (koristio sam se jedinim do sada poznatim primjerkom, u Bayerische Staatsbibliothek u Münchenu, Res 4, Polygl. 27a, Beiband 7, po fotokopiji iz *Marulianuma*.) naznačeni su na listu 38r: *Impressa in Vinigia ad instantia de Miser Iacomo di negri da Lexandria da la Paia habita in Ragusi : nel M.D.XXII. adi.xxix. de Zenaro.Linclito Antonio Grimano Principe uiuente*. Godina je brojena po mletačkom računanju. Naručitelj potječe iz grada Alessandrije u Pijemontu. (Latinski: Alexandria Statiellorum, Alexandria Stalicellorum, Alexandria a Palea, Palea; godine 1548. zabilježena je tiskara u tom gradu.) Moguće je, po tom sjevernjačkom krugu, i njegov boravak smjestiti u Dubrovnik, a ne u sicilijansku Ragusu. Bez dodatnih proučavanja nije moguće odrediti je li Giacomo di Negri imao knjižaru i je li drvorez na naslovnom listu (1r) njegov knjižarski znak. Ikonografski je sadržaj toga drvoreza lik apostola Jakova Starijeg, naručiteljeva nebeskog zaštitnika, a time je opravdano isticanje na naslovnom listu kad i ne bi postojala Negrijeva knjižara s tim znakom.

Tiskano 1523., list 1r: znak naručitelja Jakova di Negri iz Alessandrije (apostol Jakov Stariji)

Tiskar nije naznačen, a Štefanić je zapazio isti broj redaka na svakom listu ovoga i prvoga izdanja. Tako je i drugi drvorez u ovom izdanju, na listu 4r, smješten na ono mjesto početka Prvoga pjevanja koje su imala dva drvoreza u prvom izdanju. Ovaj je drvorez u trećem izdanju sadržajno povezan s biblijskom i Marulićevom Juditom, što je također slično povezanosti onih dvaju drvoreza u prvom izdanju. Ovaj je drvorez u trećem izdanju dokaz povezanosti toga izdanja i s drugim izdanjem jer su to dva otiska istoga drvoreza (drvorezne ploče). U drugom je izdanju to drvorez na listu 26v. Otisak je u trećem izdanju nekoliko milimetara viši, što je vjerojatno ovisilo o umetanju tiskarskih pomagala u slog. Tako su na ovom otisku vidljiva i tri grma na zemlji oko šatora, a jedan djelić milimetra na vrhu drvoreza otkriva dva dijela vrha Holofernova šatora. Otisak u drugom izdanju pokazuje onu zemlju samo do prstiju Juditine lijeve noge, a vrh šatora samo od jednoga dijela. Otisak je trećega izdanja puniji boje, pa su neke pojedinosti crteža zatamnjene, a na otisku u drugom izdanju su neki dijelovi crta ostali neatisnuti, jer je bilo premalo boje (Dakako, usporedba je učinjena samo po jednom primjerku obaju izdanja, koji je prošao i mnoštvo fotografskih postupaka dok je dospio na moj stol.)

Na koncu opisivanja triju prvih izdanja Judite valja samo kratko spomenuti dužda iz vremenske odrednice svakoga od ovih izdanja. Antonio Grimani je u dubokoj starosti, rođen je godine 1436, izabran za dužda 6. srpnja 1521. Bio je poznat po svojem golemom bogatstvu, pa je tada u narodu vladala uzrečica: »in tutte le cosse, hera felicissimo et quello che hera tera et fango, nella sua mano diventava horo«. Svi su se trgovci i obrtnici ravnali po njegovim poslovnim odlukama, pa je to kratko razdoblje njegove vlasti, u kojem su tiskana ova izdanja Judite, obilovala poslovnim uspjesima. Vladao je do smrti, 7. svibnja 1523. Imao je palaču u predjelu Santa Maria Formosa, a grobnica mu je bila u crkvi Sant' Antonio di Castello, u kojoj je srušena godine 1807, kad i crkva. Najpoznatiji mu je portret naslikao 1575 – 1576. Ticijan na slici *Dužd Grimani klanja se Vjeri*, u Sala delle quattro porte, u Duždevoj palači.

Naručitelj – prodavač, tiskar, vrijeme i mjesta tiskanja i prodaje četvrtoga izdanja (koristio sam se knjigom sačuvanom u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, RIIC-160-134) naznačeni su na listu 1r: *Prodaiuse v zadri d ierolima mirchouichia. In Venetia, Appresso Marco Bindoni. MDLXXXVI*. Tiskari su Bindoni poznati već godine 1521. (Alessandro i Benedetto), 1526. (Francesco) i 1544. (Bernardino), ali nisam uspio naći neku knjigu što ju je tiskao Marco. Na naslovnom listu (1r) nije naručiteljev znak, nego je, slično kao u izdanju istoga naručitelja iz godine 1522, otisnut drvorez bez ikakve sadržajne veze s Juditom. Taj oštećeni drvorez, koliko je sada moguće zaključiti, ne pokazuje vezu ni s naručiteljem – prodavačem ni s tiskarom. Ikonografski je sadržaj ovoga drvoreza Večera u Emausu. Neprepoznat je, dakle, ostao razlog tiskanja ovoga drvoreza na naslovnom listu, ali i razlog odabira ostalih šest drvoreza u knjizi, jer ni jedan od njih nije u skladu sa sadržajem Judite. Temeljni je njihov ikonografski sadržaj ratovanje i ratnički (viteški) život. Nikada do sada nisu bili opisani, pa ću to učiniti, koliko mi bude moguće prepoznati sadržaj u lošim otiscima u knjizi, iako sam ih za ovaj rad dao posebno fotografirati.^{1*} Opis će, možda, nekom poslužiti za bolje prepoznavanje sadržaja.

^{1*} Te je fotografije izradio Đenko Ivanišević, na čemu mu srdačno zahvaljujem.

Tiskano 1586., list 1r: biblijski događaj Večera u Emausu (Lk 24,13-35; Mk 16,12-13)

Svaki je drvorez otisnut na početku pripadajućeg mu pjevanja. Prvi je drvorez, na listu 5r, ispod naslova *Libro paruo*, a ostali su iznad pojedinoga naslova. Prva je drvorezna ploča oštećena, a lijevi joj je dio loše otisnut. Prostor je zaravan na uzvisini između šume, utvrđena grada (s gradskim vratima okrenutim k toj uzvisini) i mora na kojem se vidi vrh krme broda i vrh njegova jarbola sa smotanim jedrom. Na lijevom dijelu slike je nekoliko vrhova stabala, a debla im zaklanja nešto poput oblaka iz kojeg se do zemlje spušta gust red usporednih kosih crta, što bi mogla biti kiša. Ispred šume, na zaravni, naslikana je borba. U udaljenoj je skupini teško raspoznati broj sudionika, osim brkatog muškarca s mačem i muškarca koji je rukama obuhvatio prsa dugokose žene koja mu se otima. U bližoj su skupini dva oklopnika. Onaj lijevi stoji na zemlji, ali izgleda kao da ga je konj zbacio, jer taj konj stražnjim nogama udara desnoga oklopnika na konju. Lijevi oklopnik udara mačem konja desnoga konjanika, a taj desni nasrće konjem u propnju na lijevoga, držeći u desnici toljagu. S neba se na konjanike obrušila ptica raširenih krila.

Tiskano 1586., list 5r: ratni ili ljubavni događaj

Drvorez na početku Drugoga pjevanja otisnut je na listu 10v. Prostor je polje i šuma na uzvisini iza polja. Na lijevoj strani slike stoje dva magarca. Onaj lijevi pase i nosi dva kovčega. Ispred njih su dvojica muškaraca na jednom konju. Oni jašu na neosedlanu konju bez uzda, a ruke su im na leđima (vjerojatno zavezane). Konj je usmjeren prema skupini koja međusobno ratuje. U toj su skupini gledatelju najbliža dva oklopljena konjanika s mačem i štitom. Jedan je okrenut na lijevu stranu slike, a drugi na desnu gdje napada pješaka s mačem i štitom. U daljoj je skupini raspoznatljiv dio jednog konjanika i niz kopljanika. U desnom je kutu slike konj oboren na zemlju.

Tiskano 1586., list 10v: ratni ili ljubavni događaj

Drvorez na početku Trećega pjevanja otisnut je na listu 16v. Prostor slike su brežuljci izvan grada. Usred njih je bunar s vodoskokom i uza nj dva stabla. Desno stablo trese goli muškarac. Iznad krošnje toga stabla, kao da se iz nje vinuo, na nebu je krilati konj s teško raspoznatljivim jahačem, koji možda ima mač i štit. Na tlu je velik hljeb kruha. Na lijevoj su strani slike dva lika. Onaj na konju je u oklopu s kopljem u desnici. Drugi se, vjerojatni jahač, nalazi pored konja bez jahača, a uz njega je koplje zabodeno u zemlju i kaciga na zemlji. Taj drugi pruža onom na konju oklop.

Tiskano 1586., list 16v: ratni ili ljubavni događaj

Drvorez na početku Četvrtoga pjevanja otisnut je na listu 23r. Prostor je uzvisina sa šumom na lijevom dijelu slike, udolina i dva obalna grada na desnom dijelu slike. Ispred šume, najbliže gledatelju, leže dva mrtva oklopnika koje u šumu vuče dugokosa žena. U šumi, između stabala, teško prepoznatljivi ljudi naslikani su s leđa. U udolini su dva događaja: u jednom su dva neoklopljena konjanika što mirno jašu prema desnom gradu, a u drugom se međusobno bore dva oklopljena konjanika. Na gradskom su zidu desnoga grada ljudi s dvije zastave. Jedna zastava ima znak od vodoravnih heraldičkih greda, a na gradskoj kuli ima još zastava. Na obali su kopljanici i konjanici, a na moru su dva broda. U daljini je kula i dio zida nasuprotnoga grada.

Tiskano 1586., list 23r: ratni ili ljubavni događaj

Drvorez na početku Petoga pjevanja otisnut je na listu 29v. Prostor je šuma na lijevom dijelu slike i ograđeni tabor u polju. Iz šume prema taboru jašu dva oklopnika. Onaj bliži gledatelju drži u desnici uspravljeno koplje, a onaj dalji vodi na svom konju ženu. U taboru se, ispred dva šatora i reda kopalja na svakoj strani, međusobno bore dva oklopljena konjanika. Lijevo vitla mačem, a desni se brani štitom.

Tiskano 1586., list 29v: ratni ili ljubavni događaj

Drvorez na početku Šestoga pjevanja otisnut je na listu 36r. Prostor je polje ispred dvaju gradova (sličnih onima na drvorezu uz Četvrto pjevanje, samo u zrcalnom rasporedu). Lijevi je grad prostran, s mnogo kuća i utvrđen zidovima s kruništem i branicima. Desni je grad samo kula i zgrada uz nju. Na polju se bore dva oklopljena konjanika. Desni je kopljem udario lijevoga u prsa. Lijevi pada naznak s jurećega konja i nemoćno drži koplje.

Tiskano 1586., list 36r: ratni ili ljubavni događaj

Poznavanje pojedinosti i vremenskoga slijeda nastanka zaključaka o drvorezima u izdanjima *Judite* učvršćuje spoznaju o pogrešnim pretpostavkama tvrdnje o Maruliću kao slikaru tih drvoreza. Podatke sam usmjerio na Fiskovićeve zaključke, a ne nabrajam one proučavatelje koji su ih poslije ponavljali, sve do Tomasovićeve rada iz godine 2001. Početak promišljanja o mogućnosti postojanja Marulićeva slikarskog rada bio je u poslovima proslave obljetnice njegova rođenja, godine 1950. Časopis je *Republika* svoj travanjki broj označio tom obljetnicom, pa je u tom sudjelovao i Fisković svojim radom o Marulićevu životopisu. Fisković je tada bio u zamahu svojih proučavanja splitskih arhivskih spisa u Zadru. To je obilje novih podataka popunilo mnogu dotadanju prazninu u poznavanju Marulićeva roda, ali i mnogih drugih događaja iz njegova doba, jer se Fisković nije nikada zadržavao samo na jednom sadržaju, nego je sastavljao različite podatke, onako kako ih je imao na radnom stolu. Nije spomenuo pjesnika kao slikara, nego je samo svratio pozornost na pjesnikove knjige, oporučno darovane splitskim samostanima, dominikanskom i franjevacu male braće. (Stranica 202.) »Sklonost Markova za slikarstvo čedno proviruje u inicijalima sveska tiskanog godine 1497; crnilom je zasjenio ili ispunio neka slova, sunce, lik ili životinju.« Ta je knjiga u dominikanskom samostanu (ink. 3), a u njoj su djela svetoga Jeronima. Druga je knjiga u istoj knjižnici (ink. 4), a djelo je Giovannija Tortellija *Orthographia dictionum e graecis tractarum*, tiskano godine 1479. »I ovaj je inkunabul pjesnik podcrtavao i ispunio oznakama i bočnim podnaslovima, što nam odava njegov način učenja klasičnih jezika. Stalnim potezima pera ispisao je niz velikih slova u lijepoj rimskoj kapitali, da odmah uoči raspravljanje o

pojedinom slovu, a i inicijale je ispunio. (...) Slične bočne podnaslove i bilješke imaju i dva sveska iz pjesnikove knjižnice, koji se nalaze u franjevačkom samostanu na Poljudu u Splitu. To su 'Tumačenja evanđelja' franjevca Nikole de Lyra.« (Knjiga je tiskana godine 1489.) Ove je svoje zaključke Fisković bez promjene ponovio u dvjema svojim knjigama *Baština starih hrvatskih pisaca*, iz godine 1971. (Stranice 121 – 122.) i godine 1978. (Stranice 81 – 82). Sve je to još daleko od slikarstva i u granicama je mogućega i opravdanoga poimanja tih bilježaka kao onoga što je Marulić zapisivao na svojim knjigama, iako ima mjesta sumnji, jer ono što bez fizičkih i kemijskih pomagala vidimo, nije više dovoljno za tvrdnju o Marulićevoj ruci. Za sada valja pretpostaviti istinitost Fiskovićevih zaključaka o bilješkama u knjigama.

Nedugo zatim, 22. lipnja 1950, zagrebački je nakladnik Zora dovršio tiskanje Marulićeve *Judite* i u toj knjizi uvrštenoga rada Vjekoslava Štefanića »O izdanjima Marulićeve *Judite*.« (Stranice 151 – 159.) Drugo je izdanje ovoga rada isti nakladnik tiskao godine 1968. (Biblioteka Golub; stranice 165 – 177.) Štefanić je točno sabrao i protumačio razne podatke, pa tako i točne nadnevke drugoga i trećega izdanja. Spomenuo je knjižarski znak na naslovnom listu prvoga izdanja, a po spomenu Petra Sričića u svim starim izdanjima postavio je mogućnost preuzimanja toga podatka iz izdanja prije godine 1521, jer »nemamo naime nikakva dokaza, da je ovo izdanje od 13. kolovoza 1521. bilo baš prvo izdanje«. (Stranica 153.) Točno je razriješio nadnevak trećega izdanja (stranice 153 – 154), zapazio nepotrebno prenošenje riječi *Olophernes* u četvrtom i *Olopherne* u petom izdanju, pa je tako o prodavaču četvrtoga izdanja zaključio: »mehanički je preuzeta i ona napomena na naslovnoj strani Prodaju se v Zadri (ko)d Jerolima Mirkovića jer je malo vjerojatno, da bi taj Mirković nakon 64 godine ponovno naručivao u Mlecima štampanje 'Judite'« (stranica 155). Štefanić je prvi zapazio pojedinosti nekih od triju drvoreza u prvom, devet u drugom i dvaju u trećem izdanju. O desnom drvorezu u prvom izdanju: »čini se, da i drvorez u I. izdanju ima u donjem desnom uglu minuskulno m, što ne isključuje Marulićevo autorstvo«. (Stranica 153.) Općenito o drvorezima u drugom izdanju: »knjiga je ukrašena s devet drvoreza, koji prikazuju većinom opće bojne prizore, dok se samo za jednu sliku sigurno može reći, da prikazuje prizor iz 'Judite' (List 27.): Oloferne leži bez glave, a Judita i Abra meću u torbu njegovu glavu. Ove će slike trebati točnije proučiti, da se ispita, jesu li preuzete iz kojega drugoga izdanja, i nisu li to možda slike samoga pjesnika, koji se, kako znamo, bavio i slikarstvom. Upozoravam, da je jedan, i to posljednji drvorez, i signiran šifrom .M., što ne isključuje Marulićevo autorstvo. Budući da su drugi njegovi radovi izgubljeni (posebno njegova knjiga ilustracija Svetoga pisma), možda su nam ovdje sačuvani jedini spomenici Marulićeve slikarske vještine«. (Stranice 152 – 153.) O trećem je izdanju napisao: »Ovo izdanje je vanjštinom nalik na prvo izdanje, t.j. štampano je također oblim (humanističkim) slovima, ima također 38 listova, na svakoj strani ima točno jednak broj redaka kao i prvo izdanje, tako da im se vanjsko lice posve podudara. Na četvrtom listu, t.j. pred prvim librom ima i ovo izdanje jedan drvorez (...) Drugih slika ovo izdanje nema, osim lijepo ornamentiranih inicijala i štamparova (ili knjižarova) znaka na naslovnoj strani, koji prikazuje hodočasnika.«

Neovisno o ovim Štefanićevim zaključcima promišljao je Dušan Berić koji je sudjelovao u pripremama splitske izložbe za Marulićevu obljetnicu. Ljubitelj knjiga i tragalac za zanimljivostima iz književnosti, nije bio ni dovoljno oprezan u proučavanju niti dobro pripremljen za to. On je u splitskom dnevnom listu *Slobodna Dalmacija* 1. srpnja 1950. tiskao rad o slikaru Maruliću. Ponovivši Fiskovićeve riječi, nastavio je dokazima o Marulićevim slikama u trima tiskanim izdanjima *Judite*. To su prvo, od 13. kolovoza 1521, drugo od 30. svibnja 1522. (koje on broji kao treće od 30. ožujka 1522) i treće od 29. siječnja 1523. (koje on broji kao drugo od 22. siječnja 1522) Njegove razloge nitko nikada nije doslovno navodio, pa ću to sada učiniti. O lijevom drvorezu iz prvoga izdanja, na listu 4r: »prikazuje vjerovatno Oziju na pučkom saboru u Betuliji«. O desnom drvorezu na tom listu: »U obrisima *Judite* i *Abre* na ovim sličicama, mogu se lako uočiti slične stilske figure, koje se vide na nadgrobnim spomenicima splitskih plemića u franjevačkom samostanu u Poljudu.« O drvorezu na naslovnom listu drugog izdanja: »Na toj sličici prikazan je boj na konjima između Asiraca i Izrailjaca. Ali Asirci su prikazani u nošnji Turaka savremenih Marulu sa kopljima i krivim mačevima, dok su Izrailjci prikazani kao srednjovjekovni konjanici u oklopima sa štitovima i kopljima u rukama. Ta je ilustracija potpuno u duhu Marulove 'Judite', gdje on Juditu opisuje u nošnji savremene splitske plemićkinje, dok drugi njegovi opisi obiluju imenima turskih časti, kao što su 'veziri' i 'subaše' i turske odjeće 'tumbati', 'fačeli', koja se vidi na spomenutoj ilustraciji na naslovnoj strani, kao i drugim turskim riječima, koje Marul upotrebljava kao najzgodnije za bojne prizore. Razumljivo je, da su i ilustracije 'Judite', koja aludira na borbu između Turaka i kršćana u ono doba, također pravljene u duhu ove aluzije. Kao što smo iznijeli, da se Marul bavio slikarstvom, slikajući evanđelske prizore, lako je shvatljivo da je on kao autor 'Judite', napravio ilustracije za svoju knjigu. Nemoguće je, da bi jedan mletački štampar, ma koliko on bio dovtljiv, pravio ilustracije bojeva, prikazujući suvremenu borbu Turaka i kršćana, u duhu aluzija 'Judite', već je to mogao učiniti jedino autor 'Judite', koji je imao prigodu da bude svjedokom tih bojeva u Splitskom polju i okolici u to doba.« O drvorezima u trećem izdanju: »u ovom drugom izdanju na naslovnoj strani, umjesto knjižarskog znaka, nalazi se drvorez hodočasnika, koji nam odaje poteze Markova pera, koje susrećemo i na knjigama iz njegove biblioteke«.

Fisković je bio potaknut ovim Berićeveim zaključcima, koje je spomenuo, a vjerojatno i Štefanićevima, ali ih je prešutio. U svojem je radu za zbornik što ga je Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti pripremila za Marulićevu proslavu nastavio pisati o Maruliću kao slikaru: »Ni ostalim splitskim slikarima (...) nisu još utvrđeni radovi isto tako kao i pjesniku Marku Marulu Pečeniću (...). Nije li možda on drvorezima ilustrirao i svoju tiskanu 'Juditu'? Na jednom od tih drvoreza čita se slovo M, koje može da označuje prvo slovo njegova imena ili prezimena i potpis. Oštro rezana lica i likovi tih drvoreza podsjećaju na čvrstoću njegova rukopisa, na koji sam nedavno upozorio.« (Stranice 145 – 146.) U bilješci je naveo svoj rad tiskan u travnju i Berićeve rad, ali ne i Štefanićev, iako je već bio poznat i ubrojen u bibliografiju u tom Zborniku. Petar Skok je u Zborniku naveo onaj Fiskovićev rad tiskan u travnju i Berićeve rad, ali ne i Štefanićev. Skokov je zaključak: »Potvrđeno nam je da je Marulić bio slikar. Možemo ipak na osnovi ove činjenice

pretpostaviti da je jak vizuelan karakter imala njegova mašta, koja točno vidi konkretne konture. Naša će stilska analiza opet pokazati, da su u Juditi najuspjeliji i najsvježiji oni odsječci, koji se odnose na gledanje, koji odgovaraju slikarskom oku: deskriptivnost, pikturalnost, razvijene poredbe i parafraza za indikacije vremena, koje se odnose na prirodu.« (Stranice 184 – 185.)

Fisković je nastavio proučavati Marulićevo doba, pa je opet pisao i o pjesniku kao slikaru. O tom je govorio na splitskom znanstvenom skupu o Juditi, 18. prosinca 1971, a rad je tiskao u časopisu *Čakavska rič* godine 1972. Ponovio ga je doslovno u knjizi Baština starih hrvatskih pisaca iz godine 1978. Njegov je opći zaključak: »Sve nas to upućuje na pretpostavku da je on koji je islikao sličicama Sv. pismo novog zavjeta za svoju sestru mogao, možda, i ilustrirati drvorezima i dva prva izdanja svoje 'Judite' 1521. i 1522. godine.« (Stranica 79; godine 1978.: stranica 116.) Ovaj je zaključak ponovio u svojem radu tiskanom godine 1987: »Sve nas to, iako ne potpuno pouzdano, upućuje na već izrečenu pretpostavku da je on koji je islikao sličicama Sv. pismo novog zavjeta za svoju sestru mogao i ilustrirati drvorezima i dva prva izdanja svoje 'Judite'.« (Stranica 400.) Svoj je opći zaključak protumačio pojedinačnim spomenom drvoreza na listu 30v drugoga izdanja, što je već učinio godine 1950. u *Zborniku*. (To je spomenuo u bilješci, uz spomen Berićeva i Štefanićeva rada, ali nije naglasio Štefanićevo prvenstvo, nego je svoj rad nabrojio na prvom mjestu.) Tom je već starom dokazu dodao nove. Prvi je o utvrđenom gradu na jednom drvorezu (To može biti jedan od drvoreza na listovima 4r i 6v=29r.) koji »iako je sagrađen na brijegu i ima uobičajene obrise srednjovjekovne utvrde, ipak podsjeća svojim vodoravnim obrisom na Pečenićev zavičajni Split«. Drugi je o drvorezima na listu 11v drugoga izdanja i naslovnom listu trećega izdanja. »Usporedi li se pak akvarelna slika Pravilnika bratovštine splitskih pomoraca, potvrđenog 1521. godine, koja prikazuje sv. Nikolu sred okupljenih bratima, s onim likovima skrušeno sabranim pred kraljevim prijestoljem u jednom drvorezu 'Judite' objavljene 1522, primjetit će im se međusobna sličnost. Široko, snuždeno lice kraljevo iz drugog izdanja, jednako kao i lice hodočasnika na naslovnoj strani trećeg izdanja spjeva iz 1523. godine, dok je Marul još bio živ, nalikuje licu sv. Nikole u Pravilniku bratovštine splitskih mornara. Nisu li, dakle i drvorezi 'Judite' izrađeni u Mlecima, nastali prema Marulićevim crtežima u Splitu gdje je iluminiran i ispisan tih godina i taj Pravilnik?«

Fisković je spomenuo oružje i opremu vojnika, odjeću Judite i Abre, redovnike i crkvene dostojanstvenike. Dodao je: »dvorepe zastave s osmanlijskim polumjesecom i znamenjem zapadnjačkih kraljeva i vlastele, ljiljanom i križem, dvoglavim orlom i mletačkim krilatim lavom, renesansno prijestolje, gotičko postolje svirača s trodijelnim lukom i stubište ukrašeno nizom romaničkih lukova, kao na trogirskoj stolnoj crkvi, vide se na tim drvorezima. Može se stoga pretpostaviti da je njih nacrtao i pripremio za izradu onaj koji je želio da se 'Judita' shvati kao spjev o sukobu između kršćana i Osmanlija, a to bijaše u prvom redu njen pjesnik.« (Stranice 79 – 80; godine 1978: stranice 116 – 117.) Sve je ovo doslovno ponovljeno i u radu iz godine 1987. (Stranice 401 – 402.)

Koje zaključke dati čitatelju poslije, nadam se uspješnog, pobijanja onih zaključaka i njihovih izvedenica što su od 1950. do 2002. vladali u proučavanju drvoreza u starim izdanjima Marulićeve *Judite*? Ponajprije opći zaključci. Za četiri izdanja od 1521. do 1586. nisu naručeni, naslikani i izrezani posebni drvorezi. U prvom izdanju nije moguće odrediti narudžbu Petra Sričića. U prva tri izdanja nije moguće odrediti Marulićevu želju u njihovu tiskarskom oblikovanju. Neke je želje naručitelja svakoga od četiriju izdanja moguće pretpostaviti, posebno o drvorezima na naslovnim listovima prvoga i trećeg izdanja. Onaj u prvom je knjižarski znak, a onaj u trećem je sigurno lik naručiteljeva svetačkog zagovornika, a možda je i njegov knjižarski znak. Sigurno su naručitelji prvoga i trećeg izdanja željeli imati jeftiniju, a naručitelj drugoga i četvrtog izdanja skuplju knjigu. Po mojem je sudu naručitelj četvrtoga stvarna osoba, onaj koji je naručio i prodavao drugo (svoje prvo) izdanje. Knjigu su stvarali i tiskari svojim odlukama o korištenju drvoreza. Svi drvorezi u svim promatranim izdanjima nisu prvi put u njima otisnuti. Posebne zaključke o pojedinim drvorezima sada ne mogu osmisliti dovoljno točno, jer su mogućnosti mojega proučavanja sada i ovdje nedovoljne. Ono što sam doznao u računalnim podacima može biti samo usmjerenje novom proučavanju, ne samo mojem nego i onih koji će imati više mogućnosti. Prijašnja izdanja svakoga od promatranih drvoreza valja potražiti u nekim drugim knjigama, vjerojatno samo mletačkim.

Ikonografski sadržaj četiriju drvoreza točno je određen, pa je traženje jednostavnije usmjeriti. To su biblijski sadržaji: Borba Izraelaca i Asiraca, Judita moli i izlazi iz svoje kuće, Judita izlazi iz Holofernova šatora, Večera u Emausu. Prvi nabrojani drvorez pripada jednom nizu drvoreza različitim od niza u kojem su preostala tri. Ova tri imaju jednu pojedinost po kojoj procjenjujem njihovu pripadnost nekoj zasebnoj cjelini. Na svakom je od njih, na neupadljivu mjestu, istovjetni znak sastavljen od šireg i užeg kružića, poput dva slova O, manjeg u većem. Taj se znak na prvi pogled ne ističe, jer bi mogao pripadati onom dijelu slike na kojem je nacrtan, ali kad bude pomno uspoređen sa svojom okolinom, tada je moguće uočiti njegovu potpunu ili djelomičnu suvišnost na tom mjestu. Na drvorezu s Juditom u molitvi taj je znak na sredini ormara uz koji ona moli. Mogao bi biti ukras na namještaju, ali drugoga ukrasa na toj površini nema, pa je upitno zašto upravo taj jedan. Na drvorezu s Juditom na izlasku iz Holofernova šatora taj je znak u lijevoj ruci ubijenoga, koja mrtva visi niz postelju. Nije moguće odrediti koji bi to okrugli predmet opravdano mogao ostati u spavačevoj ruci, a potom i u njegovu samrtnom grču. Na drvorezu s likovima Kristove večere u emauskoj kući, iznad jedinih njezinih vrata visi kolot, na motki koja proviruje iz neke šupljine, vjerojatno prozora. To je kolot koji služi za lakše podizanje tereta na katove, ali ova je kuća prizemnica i ništa u njoj ne upućuje na nužnost takve naprave upravo iznad ovih vrata. Po mojem je zaključivanju kolot na svakom od triju drvoreza znak koji svjedoči pripadnost nizu otisnutom u nekom biblijskom izdanju. To mogu biti jednostavni izvornici ili prijevodi Biblije, ali i raznovrsna biblijska tumačenja.

Ostale skupine drvoreza teže je tražiti u pojedinim skupinama knjiga, jer one mogu biti raznorodne. Te knjige mogu sadržavati opise povijesnih zbivanja, ali i romane i pjesme

iz dvorskoga i ratničkog života. Drvrez sa zarukama ili vjenčanjem, iz drugoga izdanja Judite, može biti i povijesni događaj i književno djelo te može pripadati takvim knjigama. Svi drvorezi uz pojedina pjevanja u četvrtom izdanju pripadaju jednom nizu, sudeći po slikarskim odrednicama. Taj niz može izvorno biti u djelu o povijesti nekog ratovanja, ali i u nekom književnom djelu, iako je vjerojatnije ono književno. Pet preostalih drvoreza iz drugoga izdanja najvjerojatnije pripada djelu o povijesti nekoga ratovanja. To ratovanje ne mora biti suvremeni događaj, jer su dva mletačka izdanja Cezarovih i Livijevih djela ukrašena istom slikom ratovanja kršćana i muslimana. Odjeća i oprema opisana kao osmanlijska, može biti općenito istočnjačka ili općenito muslimanska. Ako bude dokazana izvorna pripadnost onog drvoreza označenog slovom .M. jednom teološkom djelu, što tek provjeravam, tada je moguće i ostala četiri drvoreza u drugom izdanju Judite tražiti u takvoj vrsti knjiga. Konačno, ostavljam budućem proučavanju i natuknicu o možebitnom načinu pronalaska drugih knjiga u kojima su drvorezi iz četiriju starih izdanja Marulićeve Judite. Max Sander sastavio je djelo *Le livre à figures italien depuis 1467 jusqu'à 1530 (Essai de sa bibliographie et de son histoire)*. Tiskano je u šest svezaka, godine 1941. u New Yorku (G. E. Stechert) i godine 1942. i 1943. u Milanu (U. Hoepli), a faksimili milanskoga izdanja, u pet svezaka, tiskani su u Nendelnu (Kraus-Thompson Organisation) godine 1969. i u 350 označenih primjeraka u Lodiju (G. Zazzera) godine 1996. Rad ima 1553 stranice bibliografije i 868 fotografija. Carlo Enrico Rava sastavio je dodatak Sanderovu djelu i ta je knjiga tiskana u Milanu (U. Hoepli) godine 1969. u 750 označenih primjeraka (347 stranica). U ovakvu će obilju sigurno biti moguće naći podatak o barem nekom drvorezu koji je (po drugi put) tiskan u nekom od četiriju starih izdanja Marulićeve Judite.

Čitatelj je možda pomislio kako sam mu uskratio odgovor na pitanje je li Marulićev potpis ono slovo .M. na drvorezu u drugom izdanju (list 30v). Odgovorit ću po onom što sada sigurno znam. Postoji knjiga tiskana u mletačkoj tiskari Bernardina Benalija (identifikacijski kod: ITNCCU\BVEEV008427). Nije označena godinom tiskanja, ali je po sličnosti grafičke opreme vremenski određena godinom 1524, što znači približno, jer može biti prije i poslije. Ne bi bilo sporno odrediti joj i godinu u kojoj je taj tiskar tiskao Juditu. Bibliografski podatci potvrđuju u toj knjizi drvoreze potpisane slovom .M. U knjizi su sabrana četiri teološka djela. Pisci su im Gioacchino da Fiore (oko 1130 – 1202), Telesforo da Cosenza (1365 – 1386), Iohannes Parisiensis (oko 1240 – 1306) i Ubertino da Casale (1259 – oko 1330). Kad u knjizi, koja nema ni jedno Marulićevo djelo, postoje drvorezi potpisani slovom .M., tada ni drvrez s takvim potpisom u knjizi s Marulićevim djelom ne znači Marulićev potpis. To svjedoče sve razlike sadržaja spjeva i sadržaja onoga drvoreza u drugom izdanju Judite. Te su razlike potakle zaključak o nemogućnosti izvorne izrade toga drvoreza za ono izdanje Judite. Dokaz o postojanju drvoreza potpisana slovom .M. u nekoj drugoj knjizi, pa i kad to ne bi bio isti drvrez kao onaj u Juditi, odbacuje svaku mogućnost Marulićeva potpisa na drvorezu u Juditi. Sažimajući sve dokaze, valja naglasiti postojanje grafičara koji se potpisivao slovom .M., a taj grafičar nije Marulić, jer je Marulić pisac. Ovime završava svako raspravljanje.

BIBLIOGRAFIJA DJELA KRATKO NAVEDENIH U TEKSTU

Dušan Berić. O slikaru Marku Marulu Pečeniću. *Slobodna Dalmacija*, Split, VIII, 1686, subota 1. srpnja 1950, 2.

Cvito Fisković. Prilog životopisu Marka Marula Pečenića. *Republika*, Zagreb, VI, 4, travanj 1950, 186 – 204.

Cvito Fisković. Umjetnički obrt XV. – XVI. stoljeća u Splitu. Zbornik u proslavu petstogodišnjice rođenja Marka Marulića 1450 – 1950, Zagreb, 1950, 125 – 164 (Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 39).

Cvito Fisković. Baština starih hrvatskih pisaca, 1. Split, 1971, 91 – 130 = Prilog životopisu Marka Marula Pečenića (Biblioteka suvremenih pisaca, 40).

Cvito Fisković. Marko Marulić Pečenić i njegov likovni krug. *Čakavska rič*, Split, II, 1, 1972, 45 – 94.

Cvito Fisković. Baština starih hrvatskih pisaca. Split, 1978, 64 – 87 = Prilog životopisu Marka Marula Pečenića; 93 – 129 = Marko Marulić Pečenić i njegov likovni krug (Biblioteka znanstvenih djela, 5).

Cvito Fisković. O Marulićevu slikanju. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Split, 26, 1986 – 1987, 393 – 424 (tiskano 1987).

Marko Marulić (priredio i s talijanskog na hrvatski preveo Miloš Milošević; s latinskog na hrvatski preveo Branimir Glavičić). Sedam pisama, Molba i dozvola za štampanje »Institucija«. *Colloquia Maruliana*, I, Split, 1992, 33 – 56.

Marko Marulić (preveo na hrvatski i priredio Darko Novaković). *Glasgowski stihovi*. Zagreb, 1999 (Biblioteka Parnas, Niz Književnost).

Miloš Milošević. Sedam nepoznatih pisama Marka Marulića. *Colloquia Maruliana*, I, Split, 1992, 5 – 31.

Petar Runje. Jerolim Mirković – prodavač Marulićeve tiskane Judite u Zadru. *Mogućnosti*, Split, XLV, 4 – 6, travanj – lipanj 1998, 231 – 234.

Petar Skok. O stilu Marulićeve Judite. *Zbornik u proslavu petstogodišnjice rođenja Marka Marulića 1450 – 1950*, Zagreb, 1950, 165 – 241 (Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 39).

Vjekoslav Štefanić. O izdanjima Marulićeve Judite. U knjizi: Marko Marulić. *Judita*. Zagreb, 1950, 151 – 159 (Djela hrvatskih pisaca, izvanredno izdanje).

Mirko Tomasović. Kako je »uslikao« prizore?, *Slobodna Dalmacija*, Split, LIX, 18048, petak 20. travnja 2001, 12 (Podlistak; nadnaslov: »Pričice« o Marulovoj Juditi povodom njezine pete stoljetnice, 3).

DRAGO ŠTAMBUK ILI KAKVU JE BITI JEZIKU

Zvonimir Mrkonjić

Javivši se sredinom 70-godina, poezija Drage Štambuka bila je dvostruko obilježena, najprije kontekstom tadašnjeg trenutka hrvatskog pjesništva, ali i širim povijesnim okruženjem. Doba je to osviještenog »iskustva jezika«, slijedom fascinacije mlade poezije djelom Josipa Severa. Na pomolu je novi pjesnički pravac koji je Branko Maleš definirao kao »semantički konkretizam« a obilježen je prevlašću »označiteljske djelatnosti« nad sferom označenog. Međutim, ozračje represije nad Hrvatskim proljećem umanjuje događaj novootkrivene slobode jezika, uozbiljuje ga ili ga čini posve proizvoljnim. To je vrijeme koje zahtijeva da riječi budu izvagane, dočim se ishitreno ludilo riječi pokazuje kao neprozirna maska iza koje često nema lica.

Teško bi se moglo reći da Štambuk okreće leđa glavnoj tendenciji vremena, apsolutizaciji ali i stanovitom onezbiljenju jezika, njegovoj označiteljskoj levitaciji. U Štambuka jezik nije jednostavno dan, on je u službi neke *angustiae* rađanja u svijet. Znakovito je da u Štambukovoj prvoj zbirci »Meu namin« (1974) posve prevladava čakavština koja se u praksi njezina suvremenog obnovitelja, Tonča Petrasova Marovića, pokazuje mnogo više iz aspekta hrapavih činjenica, nego iz pasatističke idile lokalizma. Čakavština uči Štambuka izabirati riječi prema njihovoj osobitoj tvarnosti kao sposobnosti verbalnog opipavanja realnosti. Ali istodobno memorija čakavštine salijeće pjesnika ritmom koji grupira riječi u tradicijom posvećeni oblik pjesme. U pjesmi »Srpnja srp«¹ pojavljuje se primjerice dvanaesterac poput automatizma koji miješa riječi i priziva njihove kakvoće.

Ako načelo tvarnog i težnja materijalizaciji diktira gustu stihovnu teksturu, prevaga načela ritma osovljuje laki stih muzikalne inercije (»Crne mi bobice«, »Meu namin«, »Počelo« itd.) gdje dolazi do semantičke atomizacije riječi. Tako primjerice pjesma »Meu namin« okupljena temom pobune puka (»čuhta puk«) ocrtava luk od pobune do splasnuća (»ocva puk«). Rima se pojavljuje kao jaka potpora ritmu (u slučaju ove pjesme od 16 stihova sve se rime svode na dva tipa).

Prva knjiga Drage Štambuka »Meu namin« zasniva se na radikaliziranom udjelu jezika, koji se očituje u užitku prestupanja pravila između štokavskog standarda i čakavštine prizvanog djetinjstva. Neologizam pri tom od iznimnog ponašanja često prisvaja ulogu pravila koje ima za posljedicu pojedinačne uvide bez zajedničkog nazivnika, osim jezika kojemu treba omeđiti tijelo. Očigledno pjesniku jezik nije sredstvo razmjene zajedničkih iskustava, pa mu ni poezija nije metaforizacija jezičnog zajedništva. Usprkos tome što bi se moglo inzistirati na tome da je poezija dobro razmjenjivo »meu namin«, ona se u Štambuka češće doima kao konkretizacija nepriopćivog, oneobičavanje običnog, tvorba zamjenskog jezika za još ne rečene riječi. Svaki poetski neologizam zapravo već je gotova pjesma, pa je nizanje takvih neologizama prije međusobno poništavanje, negoli zbrajanje učinka. Pjesma »ooo i krh dopijenog jutra« karakteristična je za pjesnikovu potragu za riječima koje bi bile potpuno utjelovljene pa tako u krajnoj crti i nerazmjenjive:

*Snoviđavi prebivač iz procijepa oblaćene kušnje
dogonaca
pribija o cablo krilato dlanje tuđinaca s tičjih
dubova
Krejanca kriještalica piskom lokomoćava
željeza suzlost zakopava
Strvina sravnjuje svaki napor i ushit
dal' kometnog hitnika /...²*

Tvarnost neologizma mora se dovesti u vezu s estetikom enformela koji se u hrvatskoj umjetnosti javlja krajem 50-ih i početkom 60-ih godina. Godine 1962. objavljena je »Knjiga vode« Tonča Petrasova Marovića gdje se zbila pobuna protiv idealiteta pjesničkog jezika, protiv pravogovora (književnog standarda) i krivogovora (lokalnog govora) s krajnjom posljedicom otvaranja dimenzije tjelesnosti: kao povratnog refleksa govornog subjekta — i tvarnosti: kao povratnog refleksa govorenog.

Amblemsko je sredstvo enformela mrlja, nerazgovijetna nakupina, slitina tvari, koje u poeziji nalazimo u skupu smisljeno neprobojnih riječi. Tumačili mi mrlju kao označiteljsku nakupinu, šifrirano štivo izgubljene šifre, mrlja se odnosi prema ostatku teksta kao neznačeće. U ranog Štambuka nalazimo mrlju i nejasnoću kao nesvjestan postupak u pisanju, koji čitatelju omogućuje za smisao — njegovu drugost — i onda kada je on zastrt i neprovidan.

»... Moj tretman poezije kao tijela jezika (u prvoj mi knjizi a i kroz ostale knjige, iako možda u manjoj mjeri) doživljavam haploidnim (polovičnim; polovičan broj kromosoma u gameti), dok poeziju koja slijedi uvjetno krstim diploidnom (punom, totalnom, puni broj kromosoma u zigoti koja nastaje spajanjem dviju gameta). Sa zigotom, pa tako i zigotnom poezijom kojom počinje život ili, da okrenem svoju sintagmu, jezik tijela, ili pak svijeta u kojemu moje ili bilo čije tijelo jest.«³

U svojoj prvoj zbirci Štambuk eksperimentira s tijelom jezika kao da ga secira: »omesnjen život / krvnim odrescima« (»Oporba«), reklo bi se, otvara tek djelomična

gledišta koja još ne upućuju na neki cjeloviti uvid na temelju seciranog. Jezik je razuđen, ali se još ne razabire svrha razudbe, osim možda izgledi da pjesnik unutar tog razuđenog tijela nađe sebe kao osobu.

U svom ranom razdoblju Štambukova poezija uprizoruje u različitim inačicama tijelo jezika, ali je tijelo još uvijek anonimno i nepripadno. Autobiografske sastavnice, vezane uz uporabu čakavštine, u drugom su planu kao krhotine obiteljskog romana, koje se neće spojiti. Općenito Štambuk teži neosobnom, ukoliko se osobno ne kriptografira ili šifrira na način da kriptogram ili šifra postaju slučaj jezične tvarnosti. Pitanje jezika jedno je od središnjih koja muče Štambuka u ranom razdoblju. To pitanje ontološki je postavljeno kad se postulira da se idealne težnje i općenito ideje izražavaju čistim jezikom. Što onda sa »nečistim«, tvarnim, tjelesnim: jesu li oni djelo Sotone ili su pak kušnja preko koje se dolazi k pročišćenju i višem stupnju preobrazbe stvarnog?

Općenito se u prvim Štambukovim zbirkama može opaziti grčevit napor koji se pjesnik drži tijela jezika u svoj njegovoj neprozirnosti. Umjesno je postaviti pitanje, skriva li se pjesnik u tijelu jezika da bi njime skrio jezik tijela? Kako god bilo, Štambukovo pjesništvo ispisujući se ostavlja za sobom sve više od neprozirnosti tijela jezika da bi u svojoj posljednjoj fazi došlo do blistave providnosti kojom duhovno oko ispisuje svoje uvide.

Godina 1981. kada Štambuk objavljuje svoju treću knjigu, »Snijeg za Ehnatona«, obilježava prvi prijelomni moment u njegovu pisanju, koji je ujedno kritički definiran. Iste godine objavljuje pjesnički zbornik »Insulae, hrvatska nova lirika«, u kojemu zauzima odmak od »semantičkog konkretizma« kao poetskog iskustva u kojem je »smisao minoriziran«⁴ (B. Maleš). »U 'Hrvatskoj novoj lirici', ustanovljuje Štambuk, držim, vlada ponajprije drukčija relacija spram jezika: on u većini okupljenih tekstova nije despiritualizirani materijal za gradnju pjesme, već respektabilni nosilac 'iskustva svijeta', supstrat duhovnosti i kulture. Svim pjesnicima zbirke kao da je svojstveno povjerenje u ljudski jezik, vjera u izrecivost smisla.«⁵

Pišući svoju »riječ sastavljača« zbornika, Štambuk kao da nije bio svjestan do koje je mjere njegova uronjenost u tijelo jezika bila presudna po njegovo pjesništvo. Njegovo »iskustvo jezika« nije zapravo bilo manje osebujno od iskustva semantičkih konkretista. Samo što u njega smisao nije čelno napadnut, nego izgubljen u gustoći njegova poetskog pisma. Između Štambukove poetike i one semantičkih konkretista ima jedna bitna razlika. U njih metafora kao jezična tvorevina nema ništa osobno, njezino planetarno folklorno podrijetlo ne skriva niti otkriva ništa što bi stajalo u vezi s pjesnikovom intimnom scenom.

Ako analiziramo polazišta Štambukova poetskog svijeta, vidjet ćemo da su ona sama suprotnost neomodernističkim načelima. Osobno-ispovjedna u nakani, Štambukova poezija u realizaciji ima protutežu u stidu i suzdržanosti pred banalnošću ispovijedi. Oni međutim ni u kom slučaju nisu zapreka Štambukovoj snažnoj emotivnosti i dojmljivosti njezinih objektivnih korelativa.

— Štambukova hipersenzibilnost najbolje se može prosuditi po traumama. U najsnažnijim iskazima pjesnik bježi u dvije krajnosti: bolnu iskrenost ili u baladičnu općenitost kojoj ima zahvaliti neke od svojih najljepših pjesama.

— Spiritualnost je u Štambuka oslonjena na tradicionalni kršćanski svjetonazor. Ali to ne znači da je u njega vjera samim tim neupitno dana. Baudelaireovski osjećaj grijeha čini da se i za vjeru treba boriti. Štambukova spiritualnost univerzalna je i ekumenska, otvorena drugim duhovnim prostorima, posebno onim hinduizma i islama. Spiritualnost u ovog pjesnika naposljetku nije samo usmjerena kršćanskim svjetonazorom, ona je pogled koji spiritualizira viđeno.

— Senzualnost očituje se u Drage Štambuka u neposrednom doticaju s tekstem stvarnog. Dok u semantičkih konkretista metafore funkcioniraju kao kontrainformacija o stvarnom, Štambuk je upravo rilkeovski senzibilan na poziv stvari i kakvoća.

— Patos u ovoj poeziji izraz je svijesti o zadaći pjesništva u prijelomnim vremenima hrvatske povijesti. Ni u jednog drugog pjesnika tog doba, prijelaza 80-ih u 90-te, riječi Hrvatska i hrvatski nisu bili slobodne od svih drugih prizvuka osim patriotskih, neopterećene nacionalističkom uskogrudnošću.

— Arhaizam nije u Štambuka sustavno vraćanje u prošlost, nego zoom koji približuje neku riječ iz drugog doba čineći je dijelom pjesnikova mnogoobličnog sinkretičkog idiolekta. Najbolji primjer istančanosti uporabe arhaizma riječ je *angjeo*, koja se takvom samo vizualno opaža. Arhaizam je navlastito sredstvo tražene stilemske artifizijelosti — ne bez podsjećanja na »nered« što ga Mallarmé namjerno unosi u odveć jasni izričaj.

Usprkos deklariranoj nakani da se zasnjuje poetsko stajalište na rehabilitaciji smisla, Štambuk u knjizi »Snijeg za Ehnatona« radije traži smisao u »zgrudvanoj kaši jezika« nego u izdvojenim pojmovima; pa ipak, metafore mu nisu toliko »grabež oslovljen konsonantima«,⁶ koliko pomno slaganje vrsta i kakvoća riječi. Ako treba tražiti smisao onda je to u sugestiji, u jasnim formulacijama nejasnog, u obrisima neke tajnosti. Štambukov govor svakako respektira poredak stvari nataložen tradicijom, povijesnim iskustvom, utanačenim ljudskim odnosima. Stoga jedan detalj iz tog svijeta opisan slikarskom postupnošću izražava vjeru da se njime može nagovijestiti neki smisao i time ujedno ispuniti svrhu poezije:

*Sasušena skrutnuta ruža
u dugovratoj staklenci
s mnoštvom sićušnih preljeva
i zvjezdica od onakvih
kakve crta infantkinja*

(»Spaniard«)⁷

Ovakvo slikanje mrtve prirode sadrži pomak od parnasovske objektivnosti prema simbolističkom apstrahiranju stvarnih obrisa u sugerirani ocrtni kojemu vjernost stvarnom uopće nije bitna.

U knjizi »Od onih kakve crta infantkinja« (1984) dolazi do stanovitog prenošenja naglaska od kozmopolitski obojenog okruženja Štambukove slikovnosti, razvidnog u

»Snijegu za Ehnatona«, na odnos doma i svijeta, donekle onako kako ga je postavio Tonči Petrasov Marović u ciklusu o Veneciji u knjizi »Premještanja« na nagovor Nemčićevih »Putošitnica«. Treba imati na umu da od 1983. Štambuk radi u Londonu, pa se spomenuta relacija ispunja novim sadržajem. Kada stoga Štambuk u pjesmi »Wounded Knee« govori o genocidu nad Indijancima, o »izigranom narodu«, onda to ima posve druge primisli no što bi ih imao danas pjesnik zaokupljen intermedijalnim sažetkom vesterna.

U toj zbirci Štambukov izraz postiže možda najveću složenost i gustoću, pa bismo ga mogli pokušati definirati kao verbalni konstrukt sinkronijski okupljen prostornim oznakama često egzotičnih natruha, nazivljem razudbenog izvješća i biokemijskog pokusa, a u jezičnom smislu raspet između štokavskog standarda i čakavskog dijalekta — uz to dijakronijski raščlanjen imenima povijesnih osoba. Ta multidisciplinarna gustoća nema kao ishod apstraktnost teksta nego upravo suprotno. To bi bio robot-portret nekih Štambukovih dugih pjesama kao što su primjerice »La Fornarina«, »Infarctus diei sive musica« ili »Mare nostrum«, teško proničnih konkremenata koji su dali povod Tonču Petrasovu Maroviću kazati: »Štambukova je lirska riječ izazovna, kadšto čak i rogobatno mučna, ali gotovo vazda jedinstvena, uronjena u magmu i tamnoću bića i riječi, u hrapavost i rastresitost svijeta kakav je danas, u nama i oko nas. Ona je cjelovita, upravo u svojoj necjelovitosti, nezaobljenosti; porozna u svojoj poraznosti, no nigda prazna ni isprazna.« Sve te osobitosti Štambukova stila, zaključuje Marović »pomnu i strpljivu štioću omogućuju prohod do same srži pojava, ljusaka bića i zbivanjâ; do bića čovjeka, njegova zdravlja i bolesti, te konačna raščinjanja u smrti, oko koje se — kao oko tamne osi — Štambukovi versi neprestano vrte.«⁸

Zaokupljenost smrću, koju lucidno uočava Marović, nije tek ishod Štambukove profesionalne usmjere, po kojoj bi, a znamo to od G. Benna, liječnikov poziv bio očište i poetika. To je duboko prisno iskustvo propadljivosti svega, ne samo biološke podloge života, nego i osjećaja — činjenica s kojom se pjesnik teško miri. Smrt je u Štambukovoj poeziji prije svega tvarna činjenica, počevši od smrti žabe u vjedru (»Lanceta«), mrtvog ježa na autocesti (»Pušenje iz crijevne zdjele«), namjerice zgnječenog kukca (»Sparušen Ex voto«) pa sve do »Teutonca ubijenog mučke, razoružanog, potom zakopanog, strulog u otočkoj zemlji«. Govorimo li o temi smrti kao snažnoj poveznici između Tonča Petrasova Marovića i Drage Štambuka, moramo uočiti osnovnu razliku: dok Marović motri najavu smrti u vlastitu tijelu, Štambuk motri iz razdaljine smrt na nekom drugom tijelu. U oba slučaja tijelo se osvjetljuje smrću, a jezik bilježi tu oporu svjetlost kao indeks osobite vremenosti o kojoj govori Hrvoje Pejaković: »Ono što je najvažnije u pjesnikovu odnosu prema tjelesnosti jest smjerno zaostajanje pred opojnom neprozirnošću trenutka. Zbog takva je zastajanja Štambukovu pismu daleko svako esencijalističko pojednostavnjenje, te i samo čuva osebuju neprozirnost — mračno svjetlucanje riječi, užitak njihova uzajamnog prožimanja ili, kako sam voli reći, inkrustiranja, pjesniku su važniji od nestrpljive potrage za smislom.«⁹

U sintagmi »zgrudvana kaša jezika« razabire se definicija svojevrsnog naraštajnog programa s kojim se Štambuk poistovjećuje ali se istodobno od njega udaljuje. Ali Štambuk odgovara pojmu klasičnog pjesnika kad se u toj »kaši jezika« ocrtavaju temeljni

motivi tragičnog viđenja svijeta: tijelo, smrt, ljubav, Bog, domovina, jezik. Pošto je to tematsko polje bilo zaboravljeno i zabačeno kao nemoderno (antimoderno), izravno natražno, Štambuk ga ponovo stavlja u optjecaj izvodeći ga iz memorije pjesništva.

Sveza smrti i ljubavi konstitutivna je za poeziju o njezinu matičnom toku od Dantea, Petrarke do Baudelairea, Rilkea i Lorke. Ljubav je najprije opasna elementarna pojava najavljena kao nepoznat tjelesni osjet, groznica koja odjednom obuzima tijelo — vidimo to u jednoj od najljepših Štambukovih pjesama, baladi »Nordwind«. Znamen opasnosti, ljubav je u Drage Štambuka uvijek ljubav-za-smrt, onu smrt koja joj daje pozadinu onkraja i gubitka što ga beskrajno ponavlja vječnost. Ljubav je to kojoj je uzor pietà, zagrljaj Marije i mrtvog Krista podno križa:

*Držah te u zagrljaju
plakah nijemo oda groba,
znah da svaki cjelov uze
živi djelić naših srca*

(»Pietas«)¹⁰

Dolazimo tako do središnjeg dvojstva Štambukove poezije, Boga i ljubavi. Za Štambuka Bog je najveća izvjesnost i neupitna zbilja koja ujedinjuje pojavnu raskoš odraženu poezijom, zato mu mnoga pjesma poprima oblik spontane molitve. Bog je sloboda unutar najvećeg determinizma fizičkih zakonitosti. Ljubav, naprotiv, najveća je neizvjesnost, ona ne daje slobodu, nego je oduzima. Jedina je njezina konstanta patnja koju zadaje i rana kao njezina stigma. Zato je u Štambukovim pjesmama glavni znamen ljubavi krv, koji je toliko tradicionalan ali odjednom neočekivano nov da se malo tko usuđuje upotrijebiti ga (»Pjev o grimizu«).

Ljubav je, prema pjesnikovoj prisnoj osvjedochenosti, već po svojoj načelnoj nedužnosti, unaprijed osuđena da po Kristovu uzoru bude ponižena: »Jubavi jubavi / kosti su ti strli / iscidili meso / u glib crni dili.« (»Osin«)¹¹ Ljubav je do te mjere ugrožena prolaznošću i »opojnom neprozirnošću trenutka« da je prolaznošću utjelovljena kao da je nošena dahom same smrti. Ta prolaznost mjeriva je primjerice kratkotrajnom zrakom sunca koja »zaobli vene i zlati dlačice / na podlaktici i boku ljubljenom« (»Aubade«).¹² To je sjećanje na susrete nepovezane u vremenu i prostoru, nakon kojih ostaje samoća, osjećaj da nas je ljubav napustila (»Ljubav te napušta«,¹³ »Street Lights«¹⁴).

Ako tijelo traži ekstazu u trenutnom, u »opojnosti sadašnjeg trenutka« (Hrvoje Pejaković),¹⁵ ono, tek što se u njemu ispunilo, skače iz lucidnosti sinkronije, iz carstva individualnog. Ali Štambukov individuum, njegov »ja«, koji se ostvario u trenutnom, gubi sebe u bezdanu dijakronije. U dijakroniji Štambukov »ja« dio je tek zbornog iskustva neke moćne skupne bezimnosti. Tome iskustvu posvećena je središnja faza njegove poezije, ostvarena u knjigama »Brač«, »Croatiam aeternam«, »Lomna slika« i »Alat bola«, faza kojoj je glavna zaokupljenost Hrvatska. U drugoj polovini 80-ih godina pjesniku je bjelodano da »istok vojnu sprema« (»Uštap«).¹⁶ Ali Štambuk ne ide u svojim slutnjama dalje od te opomene koja najavljuje tragične posljedice rata protiv Hrvatske. On traga za

mitskom ukorijenjenošću Hrvata kao pričuvom odakle će Hrvatska crpiti snagu koja će joj pomoći da opstane u jednoj od najvećih kušnja u povijesti.

Uključivši ime Hrvatske u riječi mise za mrtve, »Croatiam aeternam dona eis Domine, et lux aeterna luceat eis«, Štambuk traži potporu mrtvih za oslobađanje »zadržanih sila bića«, za prizivanje spasonosnog u osvit opasnosti. Već sam naslov otvara »bunar povijesti, zdenac života« (»Imenovanje mrtvih«)¹⁷ kojima je kao uzorak poslužio Manduševac. Više je pjesama kojima je tema silazak u bunar, silazak u grob i uskrisivanje mrtvih a kojima se ocrtava svojevrsan Ezekielov kompleks (»Uskrsnuće mrtvih kostiju«, »Corona mortis«, »Viscera«, »Imenovanje mrtvih«, »Liber linteus Zagrabienensis«). Vesna Parun je vidjela u toj tematici alegoriju Orfeja čija se Euridika — Hrvatska — oslobodila Hada da bi umjesto sebe onamo ostavila njega: »domovinu koja ubija svog pjesnika«. Vesna Parun je u pravu kada misli da Štambuk reciklira postojeću građu povijesti i ideja time što »poput kakva poludjela žreca, vraća ih bez milosti natrag u materiju, u kal«.¹⁸

Štambukov šamanizam očituje se gdjekad u redundantnom okupljanju stihovne građe, osobito u maloprije spomenutim velikim pjesmama. Taj šamanizam posve je suprotan ideološko-tautološkom prozivanju Hrvatske kakvo je prevladavalo u posljednjem desetljeću XX. stoljeća. Objasnjavajući naslov knjige, Štambuk navodi: »Izlazak iz genitiva, tj. prijelaz iz genitiva u nominativ jest fizička i politička činjenica (nastojanje), dok je moj akuzativ (ojačan s pridjevom — aeternam) metafizička činjenica i nastojanje, projekt koji nikada neće, niti može završiti jer je u sferi idealnoga.«¹⁹ Odvraćajući se od povijesti kao projekta nade, Štambuk vidi Hrvatsku najjačom u njezinoj mitskoj utemeljenosti u Dalmaciji: »... teška od vjekova, šibana vjetrom i valovima, sja i tišti: znamen kraljevstva: hrvatska smaragdna kruna, s otajnim riječima božanske utjehe urezanim u njen oval. S komadićem drva Križa u čelnom joj oku. Kristova najvjernija kruna. Šume u njoj krila prostora i tonu vjekovi. Tu pokreće svemirska se volja domovine, ustavlja os postanka i muke, u astralno oblikuje tijelo — huk eona i pjev valovlja« ('Dalmacijo, svijetla Dalmacijo').²⁰

Ako nam je u knjizi »Krvavi most« Štambuk ponudio klatno kao metaforu za njihaje između oprečnih društvenih opredjeljenja, onda bi se, drugačijim tumačenjem te sprave, moglo reći da se klatno njegove poezije opet pomaklo od doma k svijetu, pokretnom između dva zemljopisna i, štoviše, dva metafizička pola, Hrvatske i Indije. Ta dva pola nemaju za pjesnika istovrsnu značajnost. »Croatia aeterna« za Štambuka je nezamjenjiva emocionalna fiksacija: uz Hrvatsku ranjenu ratom vezuje ga ista vrsta osjećaja kao što je pietet (pietà) prema tijelu mrtvog Krista. Jedno uobličeno Hrvatske treba vidjeti i u Štambukovu viđenju mrtvog Stepinca kome su iščupali i spalili srce (»Spaljeno srce«). Hrvatski »zid plača« na Selskoj cesti u Zagrebu još je jedan od objektivnih korelativa snažnog osjećajnog naboja, ljubavi koja svoje krajnje posvećenje dobiva smrću.

Premda zemlja privremenog boravka, Indija je zemlja za koju Štambuka vezuju duboka nagnuća. Indijska je religija dala Bogu najobuhvatniji pojam, bezimennost: »Bezimena je vječnost, njoj smjera Bog« (»Atman«).²¹ Ali u istoj pjesmi koja polazi od Beskonačnog Boga, Štambuk će doći i do slike konačnog: »U sjeni deve na pijesku sjedi dječak. / Radžput, živa oka i ruku tankih poput / grančica. Tamnoput. Devina sjena / jedina

je milost u kotlovnici podneblja ...« Ali pjesnik ne popušta olako zavodljivosti Indije, on poštuje njezinu drugost, prepoznajući je u metafizičkom srhu koji je — ne bez stanovitog paralelizma s Vesnom Krmpotić — zadao neka dojmljivo jednostavna pitanja: »U oku oluje / zjenom svog srca / ugledah Boga. // Upitah: Tko si ti? Odgovori: Ti.«²² Zaključni ciklus zbirke »Uklesano u planinama«, »Sarkofag«, bilježi uzmak i povlačenje u nagon za smrću. »Moje je tijelo tvoj sarkofag«, kaže Štambuk u pjesmi posvećenoj ocu, »Ruševnoj palači«,²³ i taj stih iskazuje srž ljubavi-za-smrt: da ljubljeno biće umre u tijelu onog koji ljubi. Biti sarkofagom, udomiti smrt, posljednja je preobrazba svojevrnog obrnutog *Joninog kompleksa* (smisao mu naime nije u tome da subjekt bude zatvoren, nego da je onaj koji zatvara) gdje se Štambukova poezija angažira u dojmljivoj involutivnoj maštariji.

U svojim neomanirističkim izričajima emocije su u Štambukovoj poeziji gdjekada toliko snažne da od njihova intenziteta puca krhka tvar pjesničkih snova. Tako u pjesmi »Sinu Božjemu« duhovnost je do te mjere krajnja u svojim iskazima da baca karnalnu sjenu:

*Poljubac bit će
tanji od zraka,
lakši od svjetla.
Upitat ćeš me:
Da li je uopće bilo
poljupca?*²⁴

Štambukov dulji boravak u Egiptu, civilizaciji koja je kult (za)grobnog života materijalizirala u najmonumentalnijim spomenicima ikad izgrađenim, nije produbljavao dva arhetipska kompleksa vezana za prostor groba, ni Ezekielov ni preokrenuti Jonin kompleks. Ali Egipat oduševljava kao ni jedna druga zemlja spojem osjećaja vječnosti i prolaznosti, ekumenskim prožimanjem drevnih religija, egipatske, kršćanske, židovske i islamske: »Vidjeh zapisah, /sklopih u zvuk zvona s glasom / mujezina koji zove na molitvu.« (»Nepatvoreni grad«).²⁵ Promatrajući Egipat, koji je davno gledao iz vizure splitskih sfinga, Štambuk opet vidi ishodišta Hrvatske, zatvarajući krug otvoren knjigom »Meu namin«.

Štambukovo pjesništvo u svom ishodištu potaknuto je prijeporom mladohrvatske lirike iz sredine 70-ih godina o tome, da se izrazim na način Kurelca, kakvu je biti smislu i jeziku. Zastupajući koineizaciju hrvatskog (pjesničkog) jezika protiv sterilnosti standarda kao prometalu ideološkog *glajhšaltanja*, Drago Štambuk na drugi način osporava strahovladu instrumentaliziranog, potkupljenog smisla, ali na način u mnogom sukladan onom kako je to učinio Branko Maleš u programu »semantičkog konkretizma«. Osebužno koineizirani Štambukov pjesnički jezik, sa svojim taktilnim inkrustacijama i naplavinama, imao je tijekom triju prvih pjesnikovih zbirki ulogu pročišćujuće kupke. Iz nje se njegovo pjesništvo profiliralo najprije u polifoniju knjige »Croatiam aeternam«, a potom, sve do »Crnog obeliska«, u dijatoniju nove jednostavnosti gdje se čuje sve više dvogovor pjesnika s Bogom.

Da bi svoju tezu o jeziku izoštrio, Drago Štambuk je provlači kroz povijest prošlostoljetne hrvatske poezije, od moderne na dalje. Kada se pokazuje sljednikom Matoševa i Nazorova pjesništva, on preuzima od njih kult poetskog patosa, forme kao regulatora emocije i uzdignutosti poetske diktacije iznad proze činjenica. Krležin ekspresionizam i novostvarnosnost otkrivaju mu sjaj i bijedu ljudske puti koju motri s druge strane oštrim okom liječnika. Od senzibilnosti za tijelo do tjelesnosti jezika nije daleko, pa ako i ne ispisuje patnju osobno, kao Tonči Petrasov Marović, Štambuk ispituje zagonetnu neprovidnost žudnje. Rekapitulirajući tako neke od važnih postaja našeg novijeg pjesništva, Štambukova poezija ustaljuje svoje mijene postmodernim povratkom konstruktivnosti smisla, obrani postojećeg i iznimnoj prigodi poetskog svjedočenja. Napokon, Štambuk ne samo da obnavlja poetski govor radeći na integraciji hrvatskog jezika, nego, kao malo tko u hrvatskom pjesništvu, oslobađa memoriju tradicije u suvremenoj pjesničkoj gesti.

BILJEŠKE

- ¹ Drago Štambuk, »Meu namin«, Marko Marulić, Split 1974, str. 32.
- ² Isto, str. 62.
- ³ Iz pisma autoru pogovora.
- ⁴ Branko Maleš, »U obzoru novoga hrvatskog pjesništva«, »Off«, 2-3, str. 31.
- ⁵ »Insulae, hrvatska nova lirika« sastavio Drago Štambuk, vlastita naklada, Zagreb 1981, str. 5.
- ⁶ Drago Štambuk, »Snijeg za Ehnatona«, Teka, Zagreb 1981, str. 11.
- ⁷ Isto, str. 20.
- ⁸ U predgovoru knjizi »Vapnena trupla«, Književni krug, Split 1987.
- ⁹ U knjizi: Drago Štambuk, »Krvavi most«, Ceres, Zagreb 1997, str. 26.
- ¹⁰ Drago Štambuk, »Croatiam aeternam«, DMD, Zagreb 1991, str. 107.
- ¹¹ »Snijeg za Ehnatona«, str. 102.
- ¹² »Croatiam aeternam«, str. 59.
- ¹³ »Vapnena trupla«, str. 62.
- ¹⁴ »Croatiam aeternam«, str. 115.
- ¹⁵ U knjizi »Croatiam aeternam«, Školska knjiga, Zagreb 1996, str. 200.
- ¹⁶ »Croatiam aeternam«, 1991, str. 50.
- ¹⁷ Isto, str. 177.
- ¹⁸ »Croatiam aeternam«, 1996, str. 191.
- ¹⁹ Iz pisma autoru pogovora, od 12. lipnja 2002.
- ²⁰ Drago Štambuk, »Morski Božić«, Ceres, Zagreb 1997, str. 20.
- ²¹ Drago Štambuk, »Uklesano u planinama«, MH, Zagreb 1999, str. 39.
- ²² Isto, str. 56.
- ²³ Isto, str. 82.
- ²⁴ Isto, str. 96.
- ²⁵ Drago Štambuk, »Crni obelisk«, Mozaik knjiga, Zagreb 2001, str. 97.

P R O M E T H E J ILI BOŽANSKI SRAZ NA POPRIŠTU ZVANU ČOVJEK

Ivan Grljušić

Dok se u *Orestiji (Oresteia)* dogodila velika pomirba dvaju božanskih načela (ili dvaju božanskih rodova): umno, bez srditosti, vrijeđanja, ponižavanja, kazne, rugla, bez izticanja nadmoćnosti novih vladara; dapače, s počastima i priznanjima za one koji se povlače, ali nikada neće biti pobijeđeni — u *Prometheju /Prometheus/* (prvenstveno »*Okovanom...*«, ali i u drugim ulomcima vezanim za taj lik i njegovu sudbinu) nalazimo uzroke sukoba, njegov vrhunac i srž.

Taj božanski sraz (rat, borbu — *polemos* — prijepor, svađu, razgovor kao suprotstavljeni rijek/govor, kod Aiskhyla ograničen na Prometheja i Zeusa, dogodio se na poprištu/bojnome polju zvanu čovjek. Ono izključalo iz dubina podzemlja i ono pristiglo iz olympskih nebeskih visina susrelo se u njemu — pozemljarcu. I djeluju još uvijek te sile posve oprječnih usmjerenja, svjedočeći žestinu sraza (neprekinuta i trajna), pa je stoga potrebno mnogo napora i truda kako bi se izmirile i uravnotežile u toj sjecišnoj točki po imenu čovjek, koja je ujedno i predmet spora dvaju bogova, predstavnika staroga i novoga naraštaja.

Što je onda čovjek?

Taj upit moramo, naravno, i ovdje postaviti i pokušati iztražiti, kao što je postavljan (i na njega odgovarano) u gotovo svim grčkim tragedijama; prastari Sphingin upit na koji je Edip/Oidipus odgovorio primjerom, na koji su odgovarali Odyssej, Antigona, Atrej/Atreus, Orest, Elektra, Heraklo... svatko na svoj način.

Doznali smo tako da nesretni pozemljarac (razapet na križ dvojnosti od rođenja, pače od postanka svijeta, kad se ono prapočetni Khaos bio razcijepio i iz toga zijeva, zjala proizašlo sve ostalo — najčešće u parovima) uvijek mora biti krivac i stalno okajavati tu zasluženu ili nezasluženu krivnju (kao istočni grijeh u Bibliji), na što ga neprestance upozoravaju božanstva, znakovljem i glasnicima:

ZBOR

*Pohvalit se ne mogu da u proroštvo
 Ja oštro proničem, al' slutim: bit će zla.
 Zar iz usta proročanskih dođe kad
 Dobar glas smrtniku? Silna proroštva,
 Sama bijeda, nevolja,
 Grozu, strah od proroka
 Vijek u duši bude nam.*

(Eskhyl: Agamemnon)

Ako se radi o prijestupniku, oskrvritelju, prekomjerniku, oholici, drzniku, prkosniku (što uglavnom pripada području *hybris*-a) — sve je jasno. Jasno je sve i u slučajevima zločinaca, ubojica i silnika koji svojim postupcima narušavaju poredak što ga je uzpostavila Pravda i grijeh moraju izkupati žrtvom. Možemo razumjeti i one rijedke (Edip, Antigona...) što dragovoljno prihvaćaju žrtvu i patnju, ali *hamartia* (krivnja bez krivnje, bez povoda, ili tek slučajna) nam ne može biti odmah jasna — valja nam se vraćati unatrag kako bismo joj dokučili uzrok i podrijetlo (koji, naravno, uvijek postoje).

Moramo se stoga i ovdje podsjetiti na priče o ljudima (podrijetlu, nastanku, povijesti roda) kako bismo doprli do začetna prijevora zapodjevena između Prometheusa (Titana) i Zeusa (Olympijca). Čini se da su najčešće bile one što su tvrdile kako je Promethej čovjekov stvoritelj, potvrdu nalazimo kod Ovidija i Pausaniasa. U *Putu po Helladi* (X,4) ovaj posljednji kaže da je u Phokidi vidio dva velika kamena boje gline, koji mirišu poput ljudske kože, a vjeruje se da su to ostatci ilovače od koje je Promethej umijesio ljudski rod. Prema pelaškome mythu, prvi čovjek — Pelazg/Pelasgos — iznikao je iz zemlje a za njim još neki (poslije Eurynomina stvaralačkoga čina). Kadmovi Thebanci nikli su iz zmajskih zubiju (također iz zemlje) što ih je posijao slušajući Athenine upute. Deukalion i njegova žena Pyrrha (obadvoje Titanidi: on Promethejev, a ona Epimethejeva i Pandorina) bacali su iza sebe »zemljine kosti«, to jest kamenje, poslije općega potopa u kojemu je Zeus po drugi put uništio ljudski rod, od bačenih kamenčića nikao je iz zemlje novi soj ljudi. U mythosu o Zagreju-Dionysu (Zeusovu i Persephoninu, ili čak Demetrinu, sinu) priča se da su dječaka (prema Herinu nagovoru?) uhvatili i razkomadali Titani, pojevši sirovo meso, sve osim srca koje je još kucalo a božica Athena ga je uspjela spasiti i odnijeti Zeusu. Zeus ponovno oživljava Zagreusa, a Titane spaljuje gromom i strovaljuje u Tartar — od njihova pepela nastali su ljudi, koji na taj način u sebi sjedinjuju dvojno podrijetlo: titansko i zagrejsko-dionysijsko, to jest osobine staroga i novoga reda bogova (u obadva slučaja također dvojno, proizteklo iz para Uran — Gea, ili pak Zeus — Persephona, odnosno nebesko — zemno) sa svim pripadajućim osobinama. Spomenuta dvojnost (kao posljedica božanskoga *sparagmos*-a = kidanje, raztrgavanje, komadanje, cijepanje) skupo će stajati čovjeka, koji je samim ovakovim postankom tragičan, donoseći mu nevolje, bol i patnje, ali i mogućnost izkupljenja i pobožanstvenja.

S osobitim štovanjem Zagreja su uzdizali orphici, koji poslije tajnoga upućivanja i obrednoga jela sirova mesa (»pričesti« božjim/Zagrejevim tijelom) više nikada nisu okušali nikakvo meso. Smatrali su da je ljudsko postojanje posljedica zločina, stoga je nužno potrebno čišćenje kako bi se sprao taj istočni grijeh, što bi trebalo dovesti do konačna oslobođenja duše, očišćene od tijela (tamnice), tjelesnosti i zemnosti, to jest onoga titanskoga dijela što ga je čovjek baštiniro rođenjem. Orphičari su živjeli prema strogim pravilima: asketski, skromno, pobožno i čisto, kako bi već na zemlji postigli da u njima prevlada onaj božanski — zagrejevski dio nad onim titanskim.

Budući da tragediju smatramo upućeničkim svetim tekstom (barem one trojice najvećih, za koje postoje zapisi kako su bili uvedeni u misterije — to jest za Euripida i Sophokla a za Eskhyla samo pretpostavke), njezin je *katharsis* (očišćenje, izkupljenje, žrtva pomirnice) podudaran s orphičkim poimanjima o čišćenju od istočnoga grijeha rođenja/nastajanja (u Bibliji to je grijeh što ga je čovječanstvo baštiniro od Adama, kada je u Edenu prekršio Božju zapovijed okusivši plod s drveta spoznaje, čime je nestalo bliskosti a umjesto nje došlo je do podvojenosti između Boga i čovjeka/Adama) i oslobođenju duše od tjelesnosti i zemnih naslaga što je vuku prema dolje, sprječavajući je u lijetu (krilate duše o kojima piše Platon u Phaidru) i uzdizanju prema Bogu (orphici i Platon ovaj pojam rabe uglavnom u jednini), gdje može doći samo podpuno čista. Očišćena odricanjem (kako uče orphici), ili pak žrtvom i patnjom (okajanjem/izkupljenjem, kako nahodimo u tragediji) — podpuno je svejedno.

Gledatelj-upućenik u tajnu točno će znati u čemu se sastoji *katharsis* tragedije, oni pak neupućeni bit će podučeni i usmjereni pravim putem; čak i onim slojem značenja što pretječu preko symbolâ i njihove misterijske dubine, nudeći se u priči svima podjednako.

Bez obzira na to koliko će tko moći primiti od onoga što mu je ponuđeno, i tragedija i misteriji kazuju kojim putem božanska čestica u čovjeku — njegova duša — može ponovno stupiti pred »lice Božje«, samo neokaljana, blistava i čista, ili se pak sjediniti s prazvorom, prapočetnim Jednim. Razlika je uglavnom u riječima.

Svojedobno (davno, neodređeno nekada) postojao je čovjek, ili soj ljudi, koji su bili bliski božanstvu (ili mu čak slični, kao primjerice svjetlostni Adam Kadmon), živjeli su u stalnoj njegovoj nazočnosti: sretni, bezbrižni, bez prohtjeva, zadovoljni, u stanju svojevrstnoga blaženstva što dolazi od same Božje nazočnosti i gledanja u Njega. Bio je to zlatni naraštaj ljudi iz takozvanoga zlatnoga doba (ili je pak riječ samo o stanju u kojemu su se nalazili, simboliziranu biblijskim zemačkim rajem, rajskim vrtom Edenom), o kojemu nam kazivahu pjesnici, ali budući da smo na grčkome tlu, podsjetiti ćemo samo na Hesioda:

*Zlatni najprije rod su stvorili smrtnikâ ljudi
Besmrtni bogovi koji na Olimpu imaju kuće,
A to je onda bilo kad Krono vladaše nebom.
Kao bogovi ljudi su živjeli bezbrižne duše,
Od svake muke daleko, bez jada, nit im je starost
Prijetila bijedna, jednako uvijek su krepke im bile*

Noge i ruke u naporu, izvan nevolje svake,
 Kao svladani snom su umirali. Sve im bje lijepo:
 Zemlja je njima žitorodne plodove nosila uvijek,
 Sama od sebe, obilno i mnogo; po volji mirno
 Oni su poslove svoje obavljali u svakom dobru,
 Bogati stadom i besmrtnim bili su bozima mili.
 A kad ovo ljudsko pod zemljom iščeznu pleme,
 Odlukom Zeusa moćnog, oni su postali dusi
 Dobri i skloni, zemaljski, čuvari smrtnika ljudi,
 Koji no čuvaju pravdu i paze na zločine drske:
 Oblakom zaodjeveni, idući svuda po zemlji,
Darivaju blago — takovu imaju vladarsku službu.
 (*Poslovi i dani*; 109-126)

Taj zlatni soj ljudi (dobrih, mudrih, bogubliskih) uvijek biva zatrt, ili prognan iz takova stanja (izgon iz zemaljskoga raja). Zašto?, pokušat ćemo odgovoriti kasnije. Od zlatnoga roda su nastali dobri dusi (*daimones*; od *daimones* = mudri, znalci — kako tumači Platon u *Kratylu*), no Hesiod spominje još nekoliko naraštaja: drugi, srebrni, što je imao dugo stogodišnje djetinjstvo, potom su sazrijevali i živjeli kratko »...trpeći svakakve boli / Zbog nerazbora svoga, jer nisu se čuvati znali / Da vrijeđaju jedan drugoga, niti su ikako htjeli / Štovati bogove nit im žrtve prinosit svete...« Treći naraštaj bio je mjedeni »Vlastitim rukama svladani oni su pali u propast«, jer »Aresa boga jadovna djela njima bijahu mila i obijest« i neodoljivo nas podsjeća na Kadmove zmajске ljude. Potom slijede pjesnikovi suvremenici, željezno pleme (polubogove i heroje iz mythske povijesti možemo također pribrojiti njima — kao izdvojene pojedince, premda ih Hesiod svrstava u poseban soj), koje će također zatrti Zeus »kad sljepoočice sijede s rođenjem na svijet donesu«. Od tih najgorih ljudi ispunjenih silom, krivom kletvom, zavišću, prijevarom, podmuklošću, zloradošću i sličnim osobinama povući će se Pravda »među bogove vječne / U bijeli ogrtač lijepo svoje zaodjevši tijelo« a smrtnicima će ostati »muke i patnje« »i od zla obrane neće im biti«.

Prema navedenim pričama (*mythoi*) ljudi su uglavnom nikli iz zemlje, ili od nje umiješeni (Promethej, Kadmo, Deukalion, Adam), dakle njezini su sinovi. Izuzetak je jedino zagrejski *mythos* u kojemu su ljudi nastali iz titanskoga pepela. Mogli bismo nagađati kojemu Hesiodovu soju odgovara koji soj iz priča, što bi možda bilo pomalo nategnuto. Znademo da je Zeus dvaput uništavao »sinove zemlje« (i treći će put kad za to dođe vrijeme), uglavnom zbog zadiranja u božansko, oholosti i nepoštivanja bogova, ali nejasno je zašto je izčezlo Hesiodovo zlatno pleme (kad je već bilo tako dobro i bozima milo)? Je li možda stoga što je potjecalo iz vremena Kronove vladavine? Ili samo zato što je bilo dobro, pobožno, jednostavno i lijepo? (Kao što već biva sa svime što je takovo: Bogu blisko, svjetlostno, sjajno — budući da odmicanje vremena donosi sve dublji pad u stvarnost, koja je — prema nekim poimanjima — sama po sebi zla.) No nećemo nagađati o razlozima, vratimo se Prometheju.

Rekosmo već, sukob između staroga i novoga roda bogova (predstavnicu su Prometheus i Zeus) dramatski se odvija oko čovjeka: »Kada s Titanima bitku za časti odlučiše silom« (Hesiod: Theogonia, 882) — jer bogovi bez ljudi vjerojatno bi bili osamljeni, bez časti: ta tko bi im prinosiso žrtve, upućivao molitve, zahvale i izraze štovanja?; a i ljudi bez bogova bi bili gori od zvijeri: bez mjere, ograničenja, zakona, čudoređa, poštovanja i pravičnosti. To slabašno biće »što dan-dva živi« (zbor Okeanida u *Okovanome Prometheju*) sin je Zemlje, ali i Neba, kao i gotovo sve ostalo niklo iz toga pradavnoga zagrljaja Urana i Geje, čije potomstvo gnjevni Zeus pobjednik »Dušom nesmiljenom vijek / Urana porod tlači« (Okovani Prometheus). Titani su također sinovi istih roditelja, dakle blizak rod čovjekov (prema svim verzijama mytha o nastanku ljudi), pa odatle potječe Zeusova nakana da uništi to titansko sjeme, od kojega mu prijete propast u budućnosti, to jest od sina što će ga imati sa smrtnom ženom:

*Da, Zeus će, bio on i srca ohola,
Još malen biti, — takvu svadbu sprema se
On slavit; s vlasti, s prijestolja će bez traga
Otpuhnuto njega. Krona oca dokraja
Izvršit tad će kletva se ...*

...

*Već grdnim padom — spasa nema — past će on.
Sam protiv sebe takva protivnika sad
On diže — čudo snage neodoljive.*

...

*Nek radi, vlada ovo kratko vrijeme još
Po volji, — dugo neće vladat bozima.*

...

*Pirovat pir će, s kog će jednom kajat se.
Jest! Sina boljeg, no je otac, rodit će.*
(Promethej u *Okovanome Pr.*)

Ali ne samo zato — Prometheus je, naime, »tom biću kratkovjeku« dao brojne darove što su do tada pripadali samo bogovima, ukazujući mu tako nezasluženu čast, koja mu je donijela mogućnost sudjelovanja u božanskome, ali i mnoge muke, patnje, praznu uznositost, oholost i prkos — prevelik teret za nekakvu smrtnu pleća i osobine što, prema zakonima Pravde, donose kaznu i propast. Pa zavirimo malo u te Promethejeve darove i u zbivanja što su se kao »bič božji« (kojim je bila šibana Ija/Jo) stuštila potom na darovane i darovatelja.

Već na početku Aiskhylova *Okovanoga Prometheja* (jedine u cijelosti sačuvane tragedije iz nekad postojeće trilogije, koja se sastojala od *Prometheja Vatronoše*, *Okovanoga Prometheja* i *Oslobođenoga Prometheja*; od trećega dijela sačuvan je samo završni ulomak, a kako se cjelovitost tragedije može razumjeti tek iz trilogije — jer su tako i pisane — ostaje nam da o nekim stvarima u svezi s Prometheusom tek nagađamo i

služimo se ostalim izvorima) Zeusova sluga Snaga i izvršitelj kazne Hephesto/Hephaistos progovorit će o tome:

SNAGA

...
*Jer diku tvoju, svemoguće vatre sjaj,
 On ukrade, smrtniku da; za takav grijeh
 Pretrpjet kazan od bogova mora on,
 Vlast Zeusovu poštivat da se nauči
 I ljubavi se prođe prema čovjeku.*

HEFESTO

...
*To plaća je za ljubav tebi k čovjeku,
 Ko bog jer božje dare krasne smrtnima
 Ti preko reda poda ...*

i još:

*... stvora ljudskoga
 Tu nema, čut tu glasa, lika čovječjeg
 Zret nećeš ...*

Premda žali Prometheja, Hephaistos će ga podsjetiti i na taj vid kazne — bit će prikovan u pustoši na kraju svijeta, gdje nikada nije stupila ljudska noga, i tako lišen svakoga dodira s ljudima koje je stvorio i darovao božanskim darovima, njih slične »vodenome cvijetu« (kako ih naziva Snaga):

*Smrtniku ne dah, da unaprijed vidi smrt
 ...
 Pa osim toga vatru njemu predah ja.
 Vještine mnoge po njoj će naučiti on.
 ...
 Smrtnika kako, gdjeno prije bješe glup,
 Obdarih umom, dijelak dadoh razbora!
 Al' kazat neću, grdnjom da ga pogrdim,
 Već darom svojim da dobrotu dokažem.
 On, gledajući prije, zalud gledaše
 I slušaše, al' ne ču, već ko slike sna
 On dugo, dugo vremena sve miješaše
 Bez glave. Nit je znao što je zidan dom*

*I suncem obasjan, nit što je drvodjelja.
 Prebivao pod zemljom , kao brzac mrav,
 Po zakutcima tamnih, mračnih pećina.
 Pa stalna nije znao znaka nikakva
 Nit zimi niti pramaljeću cvjetnome
 Nit rodnom ljetu, već je bez pameti on
 Sve radio, dogod mu zvijezda izlaza
 I zalaza ne kazah — tajnu veliku.
 Pa onda broj mu otkrih, izum najveći,
 I pisma sastav; dadoh pamet — majku tu
 Duhovitu i svega stvoriteljicu.
 I prvi ja u jaram bika uhvatih,
 A on se igu poda; uzdi pokorna
 Zapregoh konja pod kola, smrtniku nek
 U poslu tešku tijelom bude zamjena,
 Da — konja, ures, gizdu sjajnog bogatstva.
 I nitko drugi nego ja moreplovku
 Mornaru stvorih lađu s krilma prtenim.*

...

*Najznatnije je: kada se razbolje tko,
 Nit jesti što nit mazat ni pit nemaše
 Za svoje zdravlje, nego je bez lijeka on
 Sve venuo, dogod mu ne pokazah ja
 To miješanje ljekarija spasonosnih;
 A tim se od svake on brani bolesti.
 I proroštvo udesih, mnogo načina.
 Razabrah prvi iz sna, što se doista
 Dogodit mora; glase mu tajnovite
 I znake, što ih putem sreća, objasnih.*

...

... k znanju sakritu

*Dovedoh čovjeka i znake ognjene
 Pokazah slijepcu, što ih prije ne vidje.*

...

*S riječi malo ukratko sve skupa čuj:
 Sva umijeća su ljudma od Prometeja!*

(Promethej u Okovanome Prom.)

To je većina darova što ih je Japetov (Iapetos) sin dao ljudima, iz samilosti i ljubavi, kako sam reče — ali jesu li time oni dobili ili izgubili, veliko je pitanje. Promethej (»promišljen«, onaj koji vidi unaprijed) dajući tim nedužnim, jednostavnim, prirodnim i dobrim sinovima zemlje dio onoga što je pripadalo bogovima (»glase mu tajnovite i

znake... objasnih« »i znake ognjene pokazah slijepcu, što ih prije ne vidje« i, kako napisa Hesiod, »ukrade žar svjetlucavi vječitog ognja«, dakle ne samo praktična umijeća, već i otajna znanja, predviđanja, proricanja i »žar vječitog ognja« što je svijetlio nebesnicima od roda vječnosti, i sigurno nije tek obična vatra, nego svjetlo prosvjetljenja u kojemu se otkrivaju božanske tajne; dajući im takove darove, konačno i zauvijek je ljude odtrgno od njihove izvorne prvotnosti, prirodnosti, *jednostavnosti* (u kojoj je sadržana bezbrižnost, poniznost, skromnost i bogobožnost; množenje i nestajanje bez računa i domišljaja — kao što niče trava, kao što rastu stabla, smjenjuju se noć i dan, kao što žive ribe), iz zlatnoga doba Kronove vladavine o kojemu je pjevao Hesiod. Stoga je taj prvotni, jednostavni, zlatni naraštaj i izčezao sa Zemlje.

Istovrstnu situaciju imamo u Bibliji (Knjiga postanka): čovjek je sretan, bezbrižan, nesmrtn i Bogu blizak prebivao u raji zemaljskome, Edenu; to rajsko stanje nestaje kad je okusio plod s drveta spoznaje dobra i zla (na što je Evu nagovorila zmija — koja obično u Bibliji znači zlo, podmuklost, ali također lukavost i mudrost — obećavajući da će kad okuse plod sa zabranjenoga drveta spoznaje postati jednaki Bogu). Od tada je (čovjek, Adam) sve jasno vidio, najprije svoju golotinju i stid pred Jahvom, ali više mu nije bilo mjesto u Edenu, prognan je plamenim mačevima (opet vatra) i osuđen: »zemlja neka je zbog tebe prokleta: s trudom ćeš se od nje hraniti.« »U znoju lica svoga kruh svoj ćeš jesti«, »u mukama djecu ćeš rađati.«

Promethej i zmija — mudrost i zlo ...

Koliko su povezani? Jesu li istovrstni? ...

Ali budući da promethejski/titanski i onaj biblijski čovjek nisu samo od praha (ilovače, pepela), već imaju i onaj božanski dio — nesmrtn i vječan (dušu, koju je udahnio u glinu Jahve, ili onaj neuništivi komadić preostao od pojedena Zagreja), dana mu je mogućnost izkupljenja, okajanja toga iztočnoga grijeha — bilo onoga što su ga počinili Titani, ili onoga što ga je skrivio sam čovjek u Vrtu. Moguće mu je dosegnuti božansko, i u tragediji i u Bibliji. Već smo spominjali kako, no vratimo se opet Prometheju.

Stvaranjem takova čovjeka, omogućio mu je da se previše osili, uzoholi i uzobijesti, pomišljajući kako je jednak bogovima povjerovavši zmijinoj priči iz Edena — u Bibliji je to ohola i neumjerena gradnja babilonskoga tornja, kojim je osiljeni čovjek htio »dosegnuti nebo«; naravno, kao i uvijek u sličnim slučajevima, uslijedila je kazna: pometnja i brkanje jezikâ. Tantal/Tantalos je savršen odslik čovjeka s nabrojenim osobinama, iz kojih se nuždom rađa nasilje, zločin te udaljavanje od božanskoga i pravde, za što, prema toj istoj nuždnosti, mora uslijediti kazna: kako bi narušeni poredak ponovno bio uzpostavljen, a s njime i ravnoteža koja održava svijet.

Posve je jasno da je Zeus (vrhovno božanstvo odgovorno za ustroj svijeta i njegovo nesmetano kruženje i tijek — prema zakonima Nuždnosti i Pravde, nad kojima bdije Nemesis) morao uništiti taj ljudski soj, koji je, osiljen, prestao štovati bogove i prinostiti im žrtve, to jest počeo je ponašati se izkorijenjeno i bezbožno, suprotno svojoj izvornoj naravi (jednostavnosti). Prometheus, kao izravan krivac za takovo ponašanje svojih ljubimaca, također mora izpaštati kako bi okajao prijestup (načinjen u najboljoj namjeri, i s čistim pobudama kao što su ljubav i samilost).

Na mythskej razini postoji još jedan razlog za Promethejevo kažnjavanje (barem prema Hesiodu, *Theogonia*, 535-560), njegovo lukavstvo i prijevara kojima je pokušao obmanuti Zeusa, »Kad su se naime bozi od smrtnih dijelili ljudi / U Mekoni...«, to jest poslije pobjede nad starim redom bogova i uzpostave Zeusove vladavine, valjalo je utvrditi koji će dio žrtvene životinje (u to doba ljudi se više nisu žrtvovali) pripasti božanstvu, a koji će ostati ljudima. Kako se nisu uspjeli dogovoriti, pozvaše mudroga Prometheja neka on odluči, ovaj je ubio vola, sašio dvije mješine ter u jednu stavio utrobu i meso, obmotavši ih drobnom, a u drugu gole kosti koje je zavio u čisti bijeli loj. Zeusu, koji je morao uočiti varku, valjda se činilo nedoličnim da bogovima za žrtvu odabere dio zamotan u volujski želudac, stoga je odabrao onaj drugi, u kojemu su bile kosti zamotane u loj, »Spozna i uvidje varku, pa smisli već u srcu svome / Nevolju ljudima smrtnim što s' imala njima dogodit'«. Od tada se bogovima na žrtvenik prinose kosti i loj, dok meso i iznutrice ostaju ljudima. Bio je to još jedan Promethejev dar čovječanstvu, ali im je razljućeni Zeus oduzeo vatru. Promethej, uz Atheninu pomoć, krade iskra »vječitoga ognja« s Olympe i donosi je ljudima »u nartekovoj trski« — za osvetu, slušajući očevu naredbu, Hephest / Hephaistos pravi ženu Pandoru, koja je bila izuzetno lijepa a ukrasile su je sve olympejske božice, njome se poslije kolebanja ipak oženi Promethejev brat Epimethej / Epimetheus («naknadni domišljaj«, onaj što se domišlja poslije učinjena čina). Pandora je otvorila vrč u koji je Promethej bio zatvorio sva zla što su zatirala čovjeka (starost, poročnost, strast, ludilo, bolest, slabost...), i kad su zapahnula nju i Epimetheja, shvatila je što je učinila i brže spustila poklopac, no bilo je kasno — u vrču je ostala, prignječena na dnu, samo varljiva Nada. Sva ta zla iz vrča jesu cijena za dar božanskoga ognja, što ga je krišom donio Prometheus zapalivši zublju o svjetlostni kotač sunčevih kola. Za kaznu je prikovan za stijenu na Kavkazu, gdje mu je orao ključavao jetra, što su se preko noći ponovno obnavljala (jetra su i danas jedini čovjekov organ što se oštećen ponovno obnavlja), ali ni to nije kraj. Tek na Kavkazu, daleko od ljudi, taj dvojni sukob dostiže vrhunac, tek tu započinje prava drama i zbivanje drugoga dijela Aiskhylove Promethejske trilogije, to jest *Okovanoga Prometheja*.

U »desetogodišnjoj« borbi s Titanima, Promethej je bio na Zeusovoj strani, jer poznaje tijek svih zbivanja i prozire u budućnost («A ne jedanput samo mati Temida / I Zemlja — jedno lice, a dva imena — / Proreče mi budućnost, kako će se zbiti«); premda je i sam bio Titan, vidio je tko će pobijediti i prišao mu je na vrijeme. Još je nagovorio pramater Geju / Gaia da se i ona prikloni Olympljanima. No, pobjednici su na početku vladavine nasilni i okrutni (proročište Majke Zemlje u Delphima, primjerice, preuzima Apollon), stoga poniženi Promethej grdi nove gospodare, zadržavši i okovan stari titanski prkos. Predbacuje Zeusu nezahvalnost, ali mu i proriče kraj, on koji posve jasno i točno vidi unaprijed: imat će, naime, sina koji će biti jači od oca i svrgnut će ga s vlasti kao i on Krona, i taj ranije Urana («Sad novi vladate, u dvoru visokom / Bez tuge mislite stolovat. Kralja dva / Zar bijegom iz njeg bježat ja već ne vidjeh?«) To proročanstvo pripovijeda Iji (Io) koja se, gonjena božjom olujom i bijena njegovim bičem, u trećemu činu pojavljuje na sceni. Naravno, nimalo slučajno. Jer upravo će njezin potomak osloboditi Prometheja muka i okova. Poradovala se kad joj je to priopćio, i ne sluteći da će se izrečeno ostvariti

za nekoliko tisuća godina — deset tisuća godina trajale su naime Promethejeve patnje i zatočeništvo. (Io je kćer Inakhova, Inakh sin Okeanov, a Okeanos Uranov i Gejin sin — dakle Titan, i krvni rod Promethejev. U nju se zaljubio Zeus, a Hera je pretvara u kravu koju goni obad po cijelome svijetu. Slušajući Promethejev savjet, oslobodit će se strašnoga obada i poprimiti opet ljudski lik na obalama Nila u Egyptu, ali tu će Zeusu roditi sina Epapha, od kojega će u trinaestome koljenu doći osloboditelj: »Da, treći porod za desetim koljenom.« Kad proteknu mnoge vode, kad vrijeme utiša gnjev i razloge što su ga izazvali, kad ono što u početku sukoba bijaše novo postane moćno, sigurno i čvrsto — rodit će se Heraklo, osloboditelj, mješavina titanske i olympljanske Zeusove krvi. U njemu pomirene.) Bojeći se da i on bude svrgnut s vlasti, Zeus šalje Hermesa Prometheju s naredbom da mu oda ime žene od koje bi mu mogla doći nepravilika. Promethej je spreman odati ime, ali s uvjetom da bude oslobođen okova; u protivnom će ostati nepokolebljiv i čvrst, premda vrlo dobro znade kako Zeusove prijetnje nisu tek prazne riječi («Ta Zeusu usta zborit laž ne umiju, / Već svaka riječ se njegova ispunjuje«):

...
*Ne, nema muke, nema sredstva, kojim će
 Zeus mene nagnat, njemu to da otkrijem,
 Dok okova, sramote te mi ne skine!
 Pa stoga neka žarke munje baca plam,
 Bjelokrilim nek snijegom, gromom svojizim
 Do na dno zemlje uzmuti i trese sve ...*

Hermes nije bio uspješan posrednik (jer ako su u igri prijetnja i strah, onda tu istinske pomirbe ne može biti), uvidjevši uludnost svoga nagovora, u završnome prizoru petoga čina konačno objavljuje Prometheju što ga čeka, premda je on to znao i bez njega:

... *Guduru —
 Tu vrlet gromom će i munjom ognjenom
 Moj otac svu rasprskat, tvoj će sakrit trup, —
 U zagrljaju kamenom će nestat te!
 Dug — dug će godina pak niz navršit se,
 I opet ćeš na svjetlo doć. Pas krilati,
 Krvožedna će Zeusova orlušina,
 S tvog tijela krpe mesa trgat požudno
 ...
 Dok bog se jedan zamjenikom ne javi
 Tim jadma tvojim, drage volje ne sađe
 U mračni Had, u bezdan crni Tartarov.
 ...*

Naravno, ispunile su se i te božje riječi, kao i sve druge, u ma kojemu vidu i obliku. Prometheus bijaše bačen u Tartar (no na to ćemo se još vratiti), među titansku subraču što su ga čekala dolje u najcrnjoj dubini toga stravična mjesta (»Na mjestu pljesnivo me, na kraju goleme zemlje«, »Krajevi odvratni, vlažni od kojih strepe i bozi«, »Ta je grozota i besmrtnim bozima samim stravična« — prema Hesiodovu opisu). Koliko dugo, ne znamo. Besmrtnik koji ga je zamijenio bijaše Khiron (Kheiron). Taj vrlo mudri Kentaur prijateljevao je s mnogim znamenitim osobama mythske povijesti, tako i s Heraklom. Kad je pošao ubiti vepra, svratio je kod Kentaura Phola / Pholos, koji mu je priredio gozbu i otvorio bačvu vina. Vino je, međutim, bilo vlasništvo sviju Kentaura /Kentauri/, i oni su, osjetivši miris pića, napali Phola. Heraklo ih je razjurio, te je u borbi ranio Khirona strijelom utopljenom u Hydrinu žuč, zbog čega je neizmjereno žalio. Strijela je bila smrtonosna, ali kako je Khiron, kao dar od bogova, posjedovao nesmrtnost, nije mogao umrijeti. Izmučen bolovima, od kojih nije bilo lijeka ni pomoći, Zamolio je Hada neka ga primi u podzemlje, gdje bi zamijenio Prometheja. Tako je ponovno dospio na Kavkaz, ovaj put s orlom. Ali to je radnja *Oslobođenoga Prometheja*, od kojega nam je ostao samo kraj. Mi se moramo vratiti onome velikome božanskom sukobu i njegovu vrhuncu, sjajno predočenu u završnome prizoru *Okovanoga Prometheja*. (Razrješenje i izmirenje doći će mnogo tisućljeća poslije.) Prizoru u kojemu se iz temelja potresa ustroj svijeta: zemlja, nebo i podzemlje do najcrnje dubine. To je, zapravo, završni obračun ojačanoga Zeusa pobjednika sa starim redom bogova; obračun u kojemu podpune pobjede ne može biti, jer što bi Olympjani bez svijeta i čovjeka (podpuna pobjeda značila bi njihov nestanak)?, čime bi vladali?, tko bi ih častio i divio im se?, čime bi upravljali?! (»... i uzduh / Nek gromom se, virom vjetrova divljih / Sav trese! I s temelja vihor nek zemlju / U najdubljoj onoj drma dubini, / A valovlje morsko neka groznim šumom / Sve putove zvijezda na nebu gore / Zatrupa, i crnom Tartaru na dno / Nek strovali Zeus-bog moje mi tijelo / U vrtlogu krute, grozne sudbine, / Al' do kraja mene ubiti neće!« — odgovorit će Promethej Hermesu).

U tim trenucima strave, kad ustroju svemira prijete rasulo, zbor Okeanida (kćeri najstarijega Titana Okeana), koje su došle tješiti Prometheja i riječima mu suosjećajno blažiti patnje, odbija napustiti stijenu. Rod starih bogova ostao je do kraja odan svome — veličanstveno odan i spreman za žrtvu (»Vlast uzvišenu, staru, dičnu, / Sav svijet, kom sijelo, dom je / Ta Azija gle sveta...« — reći će to u nastupnoj pjesmi). Na podpuno povlačenje u tamu bezimenosti:

ZBOROVOĐA

...

Što podnijeti moram, s ovim ću podnijet;

Na izdajicu ja mržit naučih.

I bolesti nema,

Što većma od izdajstva gadi se meni.

Nailazi Zeusova oluja i potresa temelje svijeta:

PROMETHEJ

*Sad uistinu se, ne tek po riječi,
Sav svijet gle koleba...*

...

*Izmiješao se uzduh s pučinom morskom!
Od Zeusa to očito udarac takav
Na mene vam pada, podiže stravu.
O majko mi moja, svetosti sveta,
O zrače, ti izvore svjetla svemiru,
Zar vidiš me, kako po nepravdi trpim!*

Stijena propada s Promethejem i sa zborom.

U Tartar. Po Pravdi, ili nepravdi? — teško nam je prosuditi i danas.

U sačuvanu kratku ulomku *Oslobođenoga Prometheja* Heraklo ubija orla i oslobađa Prometheja okova, predhodno zazvavši Apollona, Olympljana. Ne znamo kako je Eskhyl razradio detalje, ali i taj ulomak nam je dostatan. Za pomirbu. Veliku, božansku pomirbu koja se zbila nakon deset tisuća godina.

Od ostalih izvora doznajemo kako je Zeus u trenutku oslobađanja poslao Hermesa na Kavkaz, nudeći Prometheju konačnu slobodu, s tim da mu za uzvrat oda onu tajnu. Kazao mu je neka se ne združuje s Thetidom / Thetis, jer će njezin sin nadmašiti oca. Svjetovao ga je neka je uda za smrtnika, kako nijedno božanstvo ne bi bilo ugroženo. Uz slobodu, Prometheju je, iako Titanu, vraćena i božanska čast — primljen je na Olymp; kako Zeusova riječ ne bi bila prekršena (što i nije moguće), morao je nositi prsten načinjen od okova i u njemu komadić kavkazkoga kamena. U spomen na taj čin, ljudi su počeli nositi prstenje s ugrađenim kamenčićem.

Ta velika pomirba (poput one u *Orestiji*, premda u ovoj između Prometheja i Zeusa ostaje i zrnce gorčine, kao i upit: nisu li patnje ipak bile veće od grijeha; ali kako ne znamo i nemamo čime mjeriti silinu božanskoga gnjeva, nije nam moguće procijeniti ni težinu kazne) ostvarena je posredstvom onoga zbog koga je nastao spor — čovjeka, naime! Taj čovjek — Heraklo — sin je smrtne žene (Alkmene) i boga (Zeusa), sjedinjuje u sebi, dakle, titansko i olympske, kao u orphičkome mythosu o postanku ljudi. Takvome čovjeku (dvojno ustrojenu od zemnoga i nebeskoga dijela) milostiv je bio i Apollon, kojega zaziva, kako smo vidjeli, prilikom ubijanja orla. Milostiv je postao i Zeus pristajući na Promethejevu slobodu. Splasnula je Promethejeva žestina i opao prkos te i on milostivo odaje Zeusu tajnu. Zašto? Zbog protjecanja vremena što u svome dugome tijeku briše i patnju, i boli, i ljutnju, i prkos, i ponos, i uvrjede, i propuste, i okrutnosti, ...

Na kraju dolazi mir. Pomirba. Izmirenje suprotnosti.

Smjenjuju se vladari: poput Urana, Krona i Zeusa.

Prestaju borbe, ratovi i prijeperi: poput onih između Titana i Olympijana.

I uvijek na kraju dolazi mir: nakon jednoga dana, ili deset tisuća godina — podpuno je svejedno.

Katharsičan veliki mir u pomirbi suprotstavljenoga. Mir koji vraća jedinstvo, opasno narušeno razcjepljujućom dvojnošću.

Uzpostavlja se time narušena ravnoteža i ustroj svijeta ponovno zadobiva harmoničan tijek okretanja (u protivnom bi opet zavladao prvobitni Khaos).

Malko zaljuljano vreteno Ananke time se opet okreće s pjesmom harmonie spherâ. U rhythmu svete božanske Pravde, od koje ne može pobjeći ni božanstvo ni čovjek.

Čovjek? A što je s čovjekom u ovoj katharsičnoj pomirbi naznačenoj likovima Zeusa i Prometheja? Je li se i njega dotakla milost, jer »... istoga su podrijetla bozi i smrtnici ljudi« (Hesiod; Poslovi i dani, 108)?

I da i ne.

Ono zlatno pleme konačno je i zauvijek izčezlo, pretvorivši se u dobre duhove, pomagače smrtnika.

Ovo promethejevsko, titansko (koje u sebi uzdrži i onaj božanski dio) ostalo je u svojoj dvojnosti. Stoga i dvostruk odgovor.

Zeus ga više neće kušati uništiti (što je jedan dio milosti). S Promethejem je i ljudima darovana sloboda. Mogućnost izbora. Dva puta kojima može krenuti. Jedan vodi u prah i blato od kojega je čovjek umiješen; to jest u tvar, nepravdu i propast. Ako prevlada kretanje u tome smjeru, više neće trebati Zeus uništavati ljudski rod — uništiti će sam sebe.

Ali postoji i onaj drugi smjer, što nam ga omogućuje božanski dio u nama, put izkupljenja i pobožanstvenja. Žrtve i okajanja.

Koja je vrst čovjeka onda vrjednija: onaj zlatni Hesiodov (ili edenski) koji *nesvjestan* živi u božjoj (Božjoj) nazočnosti i blizini, ili pak ovaj promethejski koji ima slobodu izbora? Podpuno *svjestan* prilika u kojima se nalazi, s mogućnostima propasti i dosizanja božanskoga.

Ako bih morao prihvatiti ulogu sudca, onda bih prednost dosudio drugome. Mnim da je i u tome dio božanske milosti — u mogućnosti dosizanja razine blaženika, s pomoću božanskoga u nama. Jer svjestan odbir nebeskoga puta, na kojemu nas čeka odricanje, patnja i žrtve (okajavanje istočnoga grijeha postajanja, ili grješnoga titanskoga podrijetla) čini mi se boljim, kao što je ljepši i dublji mir nakon oluje.

Ili se možda, poput Prometheja, nerazborito varam?

ISELJENICI U MAGALLANESU (ČILE) I HRVATSKO PITANJE
(1919-1939)*

II.

Mateo Martinić B.

Na kraju 1918. godine dalmatinsko-hrvatski iseljenici u Magallanesu, posebice oni koji su u toj zajednici igrali ulogu intelektualnih vođa, imali su razloga osjećati se zadovoljni. Svršetak krvavog rata uklonio je konačno Hasburšku Monarhiju, glavnu povijesnu prepreku hrvatskom nacionalizmu, i raspalo se austro-ugarsko carstvo koje je stoljećima podjarmljivalo slavenske narode srednje i južne Europe. Onda je proglašena kratkotrajna obnova stare nacionalne države (29. kolovoza) i konačno sjedinjenje sa Srbijom, što je omogućilo stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1. prosinca), izvorne drage težnje romantičnog ilirizma.

To je zacijelo bilo opravdano zadovoljstvo jer je dva desetljeća iseljništvo u čileanskoj Patagoniji ulagalo napore da bi se u toj regiji afirmirao nacionalni individualitetu i doprinisio uz to, kao i mnoge druge skupine hrvatskih iseljenika, borbi za oslobođenje naroda podređenih političkoj unifikaciji u Austro-Ugarskoj.¹

Stoga nam sve to dopušta pretpostaviti da će iseljenička zajednica ili barem njezino intelektualno vodstvo koje je u nedavnoj prošlosti igralo vrlo važnu ulogu u njenom formiranju i usmjeravanju mišljenja, nastaviti ne s manjim žarom i marom pratiti zbivanja u novoj višenacionalnoj državi u kojoj su se — valja to istaknuti — trebali u potpunosti ostvariti stari ideali i težnje Hrvata ispunjenjem poštenog Krfskog sporazuma iz 1917. godine.²

No, ništa se od toga nije dogodilo. Naprotiv, sve veća nezainteresiranost da se doznaju događaji u staroj domovini, ili, ako hoćete, zajednička ravnodušnost učinila je da se zanemare ili čak prekriju značajna zbivanja koja su potresala poratnu Hrvatsku, a kojima

* Autor je objavio ovaj rad u časopisu »Studia Croatica«, Buenos Aires, svezak XXVII, br. 4/103/, 1986, str. 320-334.

je bio izvor u stvarnom neprepoznavanju već navedenog značajnog sporazuma i njegovih bitnih odrednica — jednakost Hrvata u novoj državi što će postati opće poznato kao Hrvatsko pitanje.

Ovim napisom pokušavamo objasniti zašto je jedan dio hrvatskih vođa u Magallanesu slijedio ravnodušnost većeg dijela iseljeničtva i učinio nešto slično nerazumnosti kad je zaboravio stara opredjeljenja.

Na prvom je mjestu bitna činjenica da je nova jugoslavenska država, u stvari, nastavak Kraljevine Srbije koja je bila na strani pobjednika u velikom europskom ratu i ne smijemo smetnuti s uma da ju je svijet smatrao prvom žrtvom sukoba koji je prouzročio rat. Međunarodna je naklonjenost, počevši od zemalja Antante, bila na strani nove države koju je u svijetu predstavljala dinastija Karađorđevića i srbijanski političari.

Vjerojatno je ta naklonjenost dovela do toga da se zanemare ili podcijene zbivanja na početku ustrojstva različitih naroda u novoj državi (ponajprije, ako su bili prisiljeni, kao što je to bio slučaj s Hrvatskom boriti se na strani centralnih sila) pa su čak blagonaklono opravdavali postupke kraljevske vlade u Beogradu kao napredno uređenje i shvaćali ih kao njeno ekskluzivno pravo i dužnost.

To je značilo da su međunarodne novinske agencije prešućivale hrvatski otpor i diskriminatorske, hegemonističke i velikosrpske mjere Beograda, koje su se već mogle opaziti tijekom 1919. godine, pa su tako okljaštrene i šture vijesti stizale u lokalne novine, jedini izvori informiranja u to doba.

Tako se u Čileu, posebno u Magallanesu, nije nešto potanje znalo o pojavi Hrvatske seljačke stranke čiji je karizmatički vođa, Stjepan Radić, isticao povijesna prava i opravdane zahtjeve svoga naroda koje je velikosrpsvo gazilo. Još se manje znalo o Deklaraciji od 2. veljače 1919. godine koju je donijela nacionalna skupština sljedbenika te stranke, kojom je proglašeno pravo na stvaranje Hrvatske Republike i uključivanje tog zahtjeva u političku platformu stranke. Nije se znalo ni o nepriznavanju legitimiteta dinastije Karađorđevića, što je Radića odvelo u zatvor. Velik broj hrvatskih iseljenika nije znao ili je jednostavno zanemarivao ta zbivanja i ostale unutrašnje događaje kojima je bilo ispunjeno to burno desetljeće.

Na drugom mjestu valja spomenuti diplomatsku prepredenost koju je od samog početka nova jugoslavenska država rabila da bi pridobila predstavnike hrvatskog iseljeničtva dijeleći im velikodušno odličja. Postoji mnogo takvih slučajeva, a u Čileu dovoljno je spomenuti primjer Pascualea Baburizze, vrlo bogatog hrvatskog iseljenika kojemu je kraljevska vlada dodijelila posebno priznanje za njegov doprinos jugoslavenstvu za trajanja Velikog rata. U Magallanesu je kasnije počašćen Vicente Kusanović, bogati stočar kad ga je beogradska vlada imenovala konzulom. Godine 1920. Jorge Jordan i liječnik Mateo Bencur, nekadašnji vođe hrvatstva u tom kraju, primili su ordene svetoga Save koje im je dodijelio knez namjesnik Aleksandar.

Ti su ljudi, kompromitirani takvom dvoličnošću, pridonijeli da se proširi određena povoljna slika o novoj demokratskoj i poštenoj državi koja nastoji usrećiti svoje narode pod vodstvom suverena Petra I. Karađorđevića koji je zahvaljujući propagandi dobio obrise legendarnog heroja.

Na treće mjesto i od posebnog značenja bilo je osjetljivo pitanje talijanskih pretenzija prema hrvatskim zemljama Istri i Dalmaciji. Ono je duboko dirnulo u osjećaje hrvatskih iseljenika. Njime su također vješto manipulirali agenti kraljevske vlade i uspijevali da se vanjska pozornost usmjeri na tu temu kako bi se zaboravila druga pitanja koja su potresala hrvatski narod unutar granica nove jugoslavenske države. Tako je apsurdni talijanski iredentizam i nehotice išao u prilog, barem u inozemstvu, konsolidiranju velikosrpstva.

U stvari, osjetljivo stanje, koje je nastalo između Italije i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca zbog talijanskih ekspanzionističkih pretenzija prema povijesno hrvatskim i slovenskim zemljama, poslužilo je kraljevskoj vladi u unutrašnjoj politici, ali još i više ga je rabila prema vani kako bi zadobila rodoljubnu podršku svojih podanika i iseljeničtva za svoj pravičan stav u obrani teritorija. U tom kontekstu treba shvatiti nastanak tijekom dvadesetih godina Jugoslavenske matice i Jadranske straže.

Ta prikladna okolnost poslužila im je da skriju druga ništa manje zabrinjavajuća zbivanja unutrašnjeg suživota u okrilju nove države, kao što je bilo proglašenje Ustava Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca iz kojeg su izbačene sve odredbe koje su imale obilježja federativnog uređenja, a i druga načela koja su trebala garantirati samoupravu i nacionalnu jednakost, kako je bilo dogovoreno na Krfu, te i u pravilu sve veću hrvatsku i slovensku oporbu neprekrivenom srbijanskom hegemonizmu koji je doveo do visokog stupnja nestabilnosti i nemogućnosti upravljanja nestabilnom višenacionalnom zajednicom.

No, još više od tih razloga, koje možemo smatrati prigodnim, važno je razmotriti još jedan, očito važniji: jugoslavenski integrizam koji je zahvatio hrvatsko vodstvo u Punta Arenasu, po svemu sličan onom koji se propovijedao u ostalom dijelu Čilea pa čak i u drugim zemljama. On bi nam mogao objasniti kasniji gorljiv, gotovo fanatičan način na koji je prihvaćen novi nacionalni identitet.

Nastojeći da to shvatimo važno je imati na umu povijesnu okolnost koja je izvorno utjecala na osjećaj jedinstva u Hrvata iz Dalmacije. Ta je stara pokrajina, kolijevka hrvatske srednjovjekovne države i sjedište njezinih vladara, bila odvojena od ostalih dijelova starog kraljevstva (Hrvatske, u njenom pravom značenju, Slavonije i Bosne) zbog promjena nastalih na Balkanu i u središnjem dijelu južne Europe od 12. do 18. stoljeća. Tako su šest stotinu godina poslije nestanka nacionalne kraljevske loze dalmatinski krajevi potpali pod venecijansku vlast, neko vrijeme bili pod Francuzima u Napoleonovo doba, zatim pod Austrijskim carstvom dok su stari krajevi unutrašnje Hrvatske i Slavonije ostali pod mađarskom dominacijom, a Bosna patila pod otomanskim jarmom.

Na taj su način Dalmatinci mogli izgubiti ili u manjoj mjeri osjećati svoj stari hrvatski nacionalni identitet i početi se osjećati samo Dalmatincima.

Prepredena politika carske vlade u Beču nastojala je tijekom nekoliko stoljeća austrijske prevlasti održati i produbiti tu povijesnu podijeljenost, no izazvala je pojavu starog nacionalnog osjećanja najprije kao ilirizam, a poslije kao hrvatstvo. Međutim, može nas u svakom slučaju začuditi to da se velik broj iseljenika, rođen u tim povijesnim okolnostima, malo ili nikako nije osjećao povezan s bratskim hrvatskim narodom pod mađarskom vlašću i borio se za svoju samostalnost. Dakle, u novoj povijesnoj stvarnosti

u 1918. godini činilo se logično da neki svjesno, a mnogi nesvjesno prihvate tek stvoreni jugoslavenski identitet.

U tom kontekstu valja tražiti objašnjenje kontradiktornog stava hrvatskog vodstva u Magallanesu poslije 1918. godine, naročito intelektualnih vođa što su ga oni iznijeli u pisanom obliku ili u govorima.

Jedan od njih, Lucas Bonačić Dorić, mislilac i neumorni pisac, koji je 1914. godine zastupao federativni sustav kao mogućnost za hrvatski narod u okrilju heterogenog austrougarskog carstva — nerazumljivo je zašutio godinama dok je pokret za legitimnu hrvatsku samostalnost isticao federativni ustroj kao konstruktivan i uspješan oblik suživota među narodima zajedničkog etničkog korijena te uspostavljanje sporazumnog zajedništva na temeljima pravednosti, jednakosti i demokracije.

Zaista o tome nismo mogli ništa naći pomno pretražujući veći dio tiska iz dvadesetih godina.

Začuđuje zaista kako se misao i pero, nekada tako plodno i živahno u obrani hrvatske nacionalnosti, pokorene austrougarskom vlašću, smirilo u novom unutrašnjem političkom stanju jugoslavenske države koja je predstavljala novu i ljuću potlačenost hrvatske domovine. Ta umirenost, više nego začuđujuća šutnja, pokazivala je znakove sudioništva.

Moglo bi se pretpostaviti i ovo: da je intelektualno vodstvo u dijaspori snažno uložilo protest kraljevskoj vladi u Beogradu, na ono što se događalo između Hrvata i Srba, možda bi stanje bilo drugačije od onoga kakvo povijest poznaje.

Ta duga šutnja intelektualnog hrvatskog vodstva u Punta Arenasu, prekinula se tek 1928. godine. Nije se moglo dogoditi drugom zgodom nego upravo u povodu onih događaja koji su kulminirali 8. kolovoza smrću velikog Vođe Stjepana Radića od rana zadobijenih u atentatu izvršenom u beogradskoj Skupštini. Taj je tragičan događaj zaoštrio političku krizu do točke iz koje više nije bilo povratka.

10. kolovoza te godine prestižne novine »El Magallanes«, čiji su vlasnici bili braća Pedro i Mateo Hrdalo, objavile su napis bez potpisa u sjećanje na Radića, u jednom dijelu kojega se govori:

»Smrt vođe 'Hrvatske seljačke stranke', Stjepana Radića stavit će na tapet pitanja donekle međunarodnog značaja koja uzbuđuju svijet, postat će ponovo aktualna nakon tragedije u jugoslavenskom parlamentu iz kojega potječe još jedna žrtva.

Nije čudno da su ta pitanja, koja su prouzrokovala očitu suprostavljenost između Hrvata i Srba u beogradskom parlamentu, bila povod, koji su dali prvi svojim ustrajnim i tvrdokornim zahtjevima što je u mnogim slučajevima dovodilo do takvog stanja koje je izazivalo nasilje.

Ono što su oni zastupali bilo je od vitalnog značaja za jedinstvo njihove regije koja se od kraja rata pridružila već prije iscrpenoj Kraljevini Srbiji i snažno isticanje svoje nacionalne pripadnosti, moglo je sa svoje strane izazvati u parlamentu nove kraljevine kritična stanja i ako se ne bi nastojalo priznati njene regionalne vrednote koje imaju sva obilježja prave državnosti, to bi pridonijelo nastavku okolnosti koje bi Hrvate stavile u podređeniji položaj od onoga koji su morali podnositi i protiv kojega su se zadivljujućom upornošću borili za vrijeme mađarske dominacije.

Stjegonoša, vođa tog pokreta, koji se potpunim pravom može nazvati pokretom za povrat zakonom pripadajućih prava, bijaše gosp. Stjepan Radić, vrlo cijenjena osoba, političar širokih pogleda koji se svojim stavovima prema aktualnim zbivanjima predstavio više kao apostol nego političar.

Jer, Radić je oličenje svih Hrvata koji, iako su se proglasili kao braća Srbima dok su se nalazili pod mađarskom prevlasti i bili tada najodlučniji zagovornici ujedinjenja svih jugoslavenskih (južno-slavenskih) naroda, bijahu i jesu protivnici vlade u Beogradu i uopće Srba otkako se ostvario njihov ideal, političko ujedinjenje s braćom po rasi. Hrvati su zaista imali određenu samostalnost pod mađarskom vlašću iako su držali da vlada u Budimpešti ne poštuje dovoljno njihova prava, a otkako je stvoreno novo središte, vladaoци u Beogradu nastojali su uspostaviti centralistički režim. Hrvati su se suprostavljali i svom jednostavnom pripojenju jednoj balkanskoj zemlji jer su bili napredniji od Srba koji su donedavno, pred nešto više od pola stoljeća bili vazali turskog sultana.«³

Citat daje točnu sintezu u skladu s nacionalnim osjećajem, poviješću i političkom stvarnošću koju je tada proživljavao hrvatski narod. To nas navodi na pomisao da, ako u pisanju osvrtu nije sudjelovao istinski Hrvat, pisac je u najmanju ruku imao lucidno nadahnuće kojim je čitatelju hrvatskog podrijetla uspio predočiti sliku pravog stanja u jugoslavenskoj državi.

Devetnaestog prosinca 1928. godine napunilo se prvo desetljeće burnog života u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Tom prigodom Lucas Bonačić Dorić prekida šutnju.

Piše opsežan napis u kojem je na početku podsjetio da je jugoslavenska zajednica imala svoj početak u Narodnoj skupštini i u Hrvatskom saboru. Pošto je evocirao rodoljubnu borbu prije 1918. godine, Bonačić se posvetio gorućim pitanjima kao što je to bilo hrvatsko-srpsko razilaženje i u tome se otvoreno svrstava na hrvatsku stranu.

»Danas jugoslavenski narod proživljava unutrašnju krizu koja će imati dalekosežne posljedice. Upravo ih najviše osjećaju oni koji su najviše pridonijeli borbi protiv tiranije koja je na njima iskaljivala svoj bijes, na Hrvate Srbe i Slovence u pokrajinama dvojne monarhije, na zapadnom dijelu jugoslavenske nacije, na čelu kojega stoji Zagreb, intelektualno i duhovno središte književne djelatnosti, umjetnosti i kulture, koji se zalaže za ustavnu promjenu, sudsku i administrativnu decentralizaciju i podržava razumnu politiku u vođenju vanjskih poslova i protiv je absorbirajuće srpske hegemonije (istakao autor).

Narod i zapadni jugoslavenski tisak nikad viđenom jedinstvenošću, lišene svakog partikularizma ili egoističkih interesa, a u prilog rodoljubne zajednice i podržavajući nastojanja za sveopće spasenje, dospio je do toga da povuče svoje predstavnike iz Skupštine sve dotle dok se ne dođe do usaglašavanja nacionalnih interesa. I u tom strastvenom rvanju, a nema borbe bez strasti, trebamo izraziti žaljenje zbog događaja od 20. lipnja u jugoslavenskom parlamentu u kojem se obilato davala podrška protivnicima ustavnih promjena i defenzivnoj međunarodnoj politici u obrani jugoslavenske obale i zapadnih granica i stranoj penetraciji putem povoljnih međunarodnih ugovora.

Politika, koju su podržavali zapadni Jugoslaveni protiv istočnog centralizma (istakao autor) je tradicionalna i uobičajna u hrvatskoj povijesti.

/.../ Žilava nas borba, iako nas uzbuđuje i ushićuje, ne straši, a javila se prvih dana nakon obnove neovisnosti. Narod, koji je bio stoljećima tlačen i stenjao pod najernjim despotizmom, nužno je trebao skrenuti u svoje nacionalne osjećaje budući da se nalazio pod jarmom mnogih vlasti, a održala ga je samo čežnja za slobodom.«

Poslije tako rječite obrane, pisac je članka pokušao objasniti uzroke niza nezadovoljstava, opravdanog otpora utvrdivši da su ustavni temelji nove zemlje krhki i neizdrživi, a da je on donesen na valovima oduševljenja i udivljenja slobodom čiji je sjaj smeo vlast i zakonodavce.

To čudno objašnjenje koje dolazi od onoga koji je u prethodnim recima otvoreno ukazao na postojanje apsorbirajuće i centralističke srpske hegemonije i istočnog centralizma, uistinu jedinih odgovornih za veoma žalosno stanje.

Bonačić se novim, točnim i pouzdanim tvrdnjama o nesavršenosti jugoslavenskog ustavnog ustroja i konsekvantnog političkog djelovanja, utekao, u nadi, svojoj nacionalnoj duši koju je nosio u sebi tražeći ravnotežu u svojim političkim načelima i zaključcima.

»Spor proces izgradnje koji se sada ostvaruje među jugoslavenskim narodima imat će zdrave učinke, a njega su prešli i ostali narodi i jugoslavenski narod ne može biti iznimka tog sudbonosnog pravila.«⁴

Mogla bi to biti, uza svu rezervu prema jednom dijelu napisa, konačna i efermna obrana hrvatske samostalnosti kao ustupak svojim ranijim postavkama jer će se dvije godine poslije u vrijeme državnog udara kralja Aleksandra, Bonačić definitivno pridružiti jugoslavenskom integrizmu.

Tako je 4. prosinca 1930. objavio pohvalni napis kojim opravdava kraljev postupak:

»U razmjerno kratkom životu jednog naroda, Jugoslaveni su postigli visoki stupanj savršenog nacionalnog uređenja. To opredjeljenje, duboko ukorijenjeno i sjedinjeno u jugoslavenskoj duši, kralj je Aleksandar, vladar iz nacionalne dinastije prihvatio i dao mu snagu zakona pa odrekavši se posebnih ovlasti i pod utjecajem duha vremena i društvenih pokreta, koja se šire europskim kontinentom, proglasio je nacionalno ujedinjenje pod imenom Kraljevina Jugoslavija. Tim mudrim potezom kralja i suverena opozvani su svi regionalni nazivi, a tu su zamisao u srcu nosili i njegovali veliki mislioci ili jugoslavenski idealisti iz svih vremena. San se pretvorio u stvarnost kad se narodna pripadnost vratila svojim pravim izvorštima.

Tim rodoljubnim činom postali su ništavni svi bijedni i provincijski partikularizmi (istakao autor) i sublimirali se u jugoslavenskom imenu, pravom izvoru nacionalne pripadnosti, načelu koje su svjetovni silnici i strane vladavine gnječile i pod čijim jarmom je nacionalno biće bilo rascijepano, a njegovi osjećaji ponižavani.

U nenarodnom i rasjedinjenom hasburškom režimu, a da ne govorimo o ranijim razdobljima, Jugoslaveni su bili podijeljeni u sedam ili osam različitih administrativnih jedinica s ciljem da se održi podjela i pothranjuju razlike između južnih Slavena.«⁵

Bolno je, dakako, pročitati i uvidjeti kako onaj, koji je u prošlim vremenima branio hrvatski nacionalni partikularizam i njegovo neotuđivo pravo na samoupravu, sada drugačije i pežorativno govori o toj vrijednoj ideji kao o »jadnom i pristranom

provincijalizmu«, a tek su dvije godine prošle kad se otvoreno izjasnio protiv istočnog centralizma i absorbirajućeg i centralističke srpske hegemonije.⁶

Začuđuje, osim kontradiktornih stajališta, da je taj intelektualac, čini se i drugi suvremenici, žrtvovao na oltaru jugoslavenstva milenijsku želju za nacionalnom samostalnošću svoje hrvatske domovine.

Drugi člankopisac iz tih dana, Vicente Palarić, označit će sa svoje strane želju pristaša hrvatske samostalnosti kao »otrovnom politikom /.../ u neobuzdanom hiru u podržavanju antagonizama između Srba, Hrvata i Slovenaca«, a ocijenit će kao razborite i prikladne mjere koje provodi u djelo »mudar i rodoljubiv kralj Aleksandar kako bi priveo kraju unutrašnji kaos«.⁷

U toj namjerno stvorenoj pometnji pristaša jugoslavenstva počele su se, nažalost, napuštati stare i drage proslave kojima se hrvatsko iseljeničtvo u Magallanesu dičilo i iskazivalo svoje rodoljublje, a uvodile su se nove, tuđeg podrijetla prema uputama agenata kraljevske vlade.⁸

Bilo bi zanimljivo doznati što je zajednica dalmatinskih iseljenika u Punta Arenasu o tim značajnim pitanjima mislila i je li uopće o njima razmišljala.

Na početku valja upozoriti da su novine bile glavni izvor informiranja jer sve do početka tridesetih godina radio-telefonija nije bila masovna pojava. No, novine su se u to doba čitale u vrlo malom broju iseljeničkih domaćinstava zbog nepoznavanja pisanog španjolskog jezika, a i zbog toga što jednostavno nije postojala navika kupovati novine i časopise. Otuda valjana obaviještenost širokih društvenih slojeva, srednjeg staleža i običnog puka bijaše više nego oskudna.

Kao drugi oblik informiranja bili su društveni kontakti prigodom redovitih posjeta Jugoslavenskom domu (nekadašnji Hrvatski dom), koji je 1923. promijenio svoje izvorno ime, ili Dalmatinskom klubu (nekadašnji Austrijski klub). Tamo su mogli saznati različite vijesti i podatke o zbivanjima u dalekoj domovini. Ali unatoč velikom broju iseljenika, malo ih je tamo redovito ili povremeno navraćalo. Ako se k tome odbije velik broj onih koje nije zanimalo ništa drugo do osobnih poslova, obitelji, rada i ako ih je nešto zanimalo, bilo je to vezano uz mjesne događaje. Do 1930. godine samo se neznatni dio dalmatinskih iseljenika može smatrati informiranim o događajima u Jugoslaviji.

Tom smanjenom broju pripadao je i dio iseljenika bliskih Dalmatinskom klubu ili sudionika u njegovim aktivnostima koji je gajio iskrenu naklonjenost prema pobornicima hrvatstva zbog njihova antisrpsva izraženog prije 1918. godine, a sada je skupa s njima vidio kako su im se slutnje obistinile.

Oni su prihvaćali i njegovali sliku o Aleksandru Karađorđeviću kao o dobrom i pravičnom monarhu koji je jedino želio slogu u svojoj zemlji i koji je, k tome, nastojao učvrstiti nacionalno jedinstvo i poticati razvoj napredne kraljevine, kako su to isticali političari starog soja. Bilo kako bilo, ta se predodžba polako širila i to nam može pomoći shvatiti kasnije izraze simpatije i boli kad je u listopadu 1934. kralj ubijen.

Mogli bismo, naravno, očekivati da će list Jugoslaven u Čileu koji se pojavio u lipnju 1932. godine pružiti više informacija, ali on to nije činio. To promidžbeno glasilo, koje je Bonačić pokrenuo, nije se bavilo veoma značajnim pitanjima kao što su to bila nacionalna

prava u jugoslavenskoj državi, osim što se na njih indirektno osvrtao i to na omalovažajući način kad bi se najprije u Argentini, a potom u Čileu povremeno zagovaralo odvajanje Hrvatske zbog teških životnih okolnosti u kojima se nalazi od 1919. godine.⁹

Na temelju iznijetog možemo zaključiti da su nepotpune informacije, koje su kolale u Punta Arenasu, trebale potaknuti osjećaj privrženosti jugoslovenstvu koji je polako prihvaćala većina iseljenika.

Glavni tumač tih osjećaja bio je Mirko J. Jordan, sin starog i utjecajnog hrvatskog prvaka, koji je isticao i opravdavao kraljevu politiku, posebno prema hrvatskom pitanju, a koju su drugi kudili:

»Trebale bi na svaki mogući način nestati razmjerno male, ali dobro usadene razlike, koje su zbog odvojenog života tijekom stoljeća, nastale među narodima bratske krvi koji su se nedavno ujedinili i usmjerili razvoj nacionalne kulture jednim jednim putem, treba prosvijetliti /sic/ sputane poglede onih koji nisu svjesni najviših nacionalnih interesa, koji unaprijed osuđuju a da ne poznaju stvari, što je posljedica kobne ideje državnog separatizma, a to ih može odvesti u službu sebičnih interesa nekih rušilačkih skupina i na taj bi način spriječili razvojni proces ujedinjavanja. Ukratko, treba uravnotežiti ne samo društvo i gospodarstvo, što je već samo za sebe veoma teško u datom trenutku, nego to prvenstveno treba učiniti u političkom smislu. Tim velikim ciljevima upravljene su sve snage, koje je još mladi kralj Aleksandar umješno i odvažno pokrenuo potpomognut odanošću i suradnjom koju su mu ponudili svi značajni podanici bez obzira na podrijetlo, političke ideje, klasne, kulturne i vjerske razlike.«¹⁰

Tada će Lucas Bonačić otići i još dalje i upregnuvši neku čudnu dijalektiku, dodati:

»Dok jedni žarko žude uspostaviti državu na temeljima jakog unitarnog i hegemonog centralizma kako bi neutralizirali određene međunarodne tendencije koje se protive integralnosti jugoslavenske države, drugi se nastoje suprotstaviti toj zamisli. Oni, izgubljeni u koheziji i jedinstvu zemlje i demokratskom okružju, razmišljaju o decentralizaciji vlasti i legislative na federativnoj osnovi i širokoj autonomiji različitih regija ili pokrajina u zemlji. Ta politika potječe iz neke ograničene autonomije koju su spomenute regije imale prije ujedinjenja i koje su pored svojih predstavnika u Beču i Budimpešti imali i svoje zemaljske sabore, a Hrvatska i Slovenija svoj parlament u Zagrebu i široku i potpunu autonomiju. Ne smije se zaboraviti da su to bile tobožnje autonomije i da su samo postojale na papiru i da su stalno trpjele napade centralne vlasti. Pokrajinski sabori nisu bili instrumenti vlasti i u njima se podbadala i gnijezdila nacionalistička borba i s njima se neprestano manipuliralo u habsburško doba.«¹¹

To podešeno obrazloženje, koje ne može podnijeti ni najmanju analizu, očituje nastojanje člankopisca da pronađe nešto dobro u nečemu za što nije imao nikakva opravdanja. Iako je bio neosnovan i lažan taj napis, nije bio bez utjecaja na hrvatsku zajednicu u Punta Arenasu.

Poslije, kad je postao neumorni korifej integralnog jugoslovenstva, Bonačić će nastaviti:

»Danas se Jugoslavija nalazi na početku povijesnog procesa unutrašnjeg oblikovanja koji bismo točno mogli nazvati konstitucionalnim pokretom u kojem će se naći rješenje u

uravnoteženim odnosima između režimskih i vladinih institucija. Dok većina naroda na zapadu zemlje, koja je u doba prije ujedinjenja uživala proširenu autonomiju, ne uvijek dobro primijenjenu i koju su ugnjetivački narodi satirali, zastupa federativni poredak, većina onih na istoku, unitarne tradicije, veliča postojeći sustav vlasti. U razrješenju te ustavne i institucionalne krize oba nastojanja imaju snažna uporišta na svim područjima zemlje i u javnom mnijenju.

Pravično i razumno rješenje se nalazi u gravitacionom središtu obiju ekstremnih tendencija i u obim ideologijama koje će tijekom sporog otjecanja vremena naći potpunu i naprednu ravnotežu.«¹²

U međuvremenu, zbivanja u Jugoslaviji nisu jenjavala. Tako se na početku 1932. pojavio proglas svih oporbenih političara upućen vladi u Beogradu, kojim se osuđuje diktatura i snažan unitarizam, a onda i uhićenje umjerenog Vladimira Mačeka, vođe Hrvatske seljačke stranke, nasljednika Stjepana Radića, atentat u kojem je izgubio život kralj Aleksandar, represalije prema hrvatskim studentima, radnicima i seljacima i prema ponovnoj izbornoj pobjedi hrvatstva.

Tim i drugim događajima (osim o ubojstvu kralja) intelektualno vodstvo jugoslavenstva u Punta Arenasu nije posvetilo ni jedne riječi. No, list »El Magallanes« konačno donosi kratak i značajan komentar redakcije o izborima 11. prosinca 1938. kada je snažan oporbeni blok vladi u Beogradu (»Blok narodnog sporazuma«) postigao trijumfalnu pobjedu:

»Javnom mnijenju nije izbjeglo opaziti da su ovi izbori imali određeni cilj — razbiti ujedinjeni hrvatski front, koji se borio za autonomiju. Izvanredna pobjeda doktora Mačeka u Hrvatskoj i Dalmaciji (hrvatska pokrajina), čak ako se imaju u vidu važeći izborni zakoni, znači nesalomljivu volju hrvatskog naroda u zahtjevima za svojom autonomijom i povrat vladine politike.«¹³

Poslije toga dalmatinsko-hrvatska zajednica u Punta Arenasu mogla je dobiti valjane informacije zahvaljujući vijestima o tom teškom razdoblju, koje su prenosile novinske agencije.

Zaista, osim prigodnih vijesti čitatelji najstarijih puntarenaških novina mogli su pročitati zanimljive napise o Mačekovoj osobi, o njegovom pametnom vođenju politike i o ciljevima ustrajne hrvatske borbe.¹⁴

Tako se moglo doznati o neobično značajnom političkom sporazumu, potpisanom u Bledu 26. kolovoza 1939. između Mačeka i srpskog političkog vođe Dragiše Cvjetkovića, premijera kraljevine južnih Slavena, kojim je stvorena Hrvatska banovina čime su u načelu zadovoljeni neprestani hrvatski zahtjevi.¹⁵

Bijaše to nedvojbeno povijesni događaj unatoč nesavršenosti i ograničenosti sporazuma koji je zaista zavrijedio da se hrvatski vođe u Punta Arenasu osvrne na njega i to je uistinu bila prigoda za pero Lucasa Bonačića:

»Unutrašnja jugoslavenska politika«, izjavio je znani nam pisac, »ima aspekte i obilježja koje zanemaruju, krivo sude i objašnjavaju neupućeni i nestručni u toj materiji. Prihvatajući pretpostavku da je pokret za autonomiju kao cjelina postigao svoj najviši izraz, potvrdit ćemo da hrvatska kriza nije imala nikakva separatistička obilježja i da ne

dezintegriira jugoslavensko jedinstvo i dinastiju Karađorđevića niti da je to bio princip i spontano /sic/ djelo Vladimira Mačeka, sadašnjeg čelnika reformističkog pokreta koji je baštiniio.

Pokret za hrvatsku samostalnost ima dugu tradiciju, čiji se duboki korijeni i izvorišta nalaze u povijesnom utjecaju jugoslavenskog naroda, a bili su u osnovi gospodarske, upravne i konstitutivne naravi. To izrazito neuralgično pitanje, na kojem se psihološki radilo u hrvatskom dijelu jugoslavenskog naroda, nije bilo potpuno sporadično /.../ Hrvatsvo je unutrašnje pitanje, ono je intimna obiteljska stvar koju podjednako razumiju srpski i hrvatski dio jugoslavenskog naroda, ali iznad njega je nacionalno jedinstvo.

Dostato je otvoreno utvrditi da u svakoj izbornoj kampanji oporbene stranke obiju političkih frakcija ističu svojim programima rješenje hrvatskog pitanja koje se sretno može privesti kraju u potpuno integriranoj nacionalnoj zajednici, to je dominantno pitanje u međunarodnoj politici jer se smatralo da se centralizam nametnuo prema ozbiljnim vanjskim zbivanjima.«

Bonačić je tada u nastavku isticao povijesnu legitimnost hrvatske nacionalne personalnosti i sukladno s tim zahtjeve za priznavanje autonomije u svim upravnim pitanjima u okrilju aglomeracije jugoslavenske države i uzgred spomenuo kako je jugoslavenska ideja bila hrvatskog podrijetla da bi pomirbeno zaključio hvaleći ravnotežu:

»Putovi rješenja hrvatskog pitanja nalazili su se u programima svih dosadašnjih vlada, ono je ležalo na srcu kralja mučenika Aleksandra. Pobornici hrvatske autonomije tražili su ustavne i administrativne reforme i promjene izbornog sustava na temelju općeg prava glasa i druge povlastice što bi trebalo biti riješeno izravnim posredovanjem kneza regenta Pavla, vlade Dragiše Cvjetkovića i Vladimira Mačeka, kršćanskog /sic/ hrvatskog/?/ vođe.

Stoga hrvatsko pitanje nije bilo ideološke naravi već je naprosto bilo političko i institucionalno i njegovim bi se rješenjem učvrstila jugoslavenska država najviše i najstriktnije uvažavajući narodno jedinstvo koje se nalazi iznad svih promišljanja.«¹⁶

U to vrijeme bilo je poznato i drugo mišljenje koje se javilo u čileanskom potomstvu hrvatskih iseljenika. Njega je iznio Juan Jelinčić Katunarić, novinar i čovjek socijalističke orijentacije. Bilo je očito da je ocijenio stanje sukladno sa svojim ideološkim stajalištem, no ipak ga je ocrtao staloženo i objektivno.

Govoreći o snazi i korijenima popularnosti partijskog čelnika Vladimira Mačeka, istakao je:

/.../ pokret na selu kao i u drugim predjelima ojačao je jer su mu pristupili i drugi važni krugovi srednje klase i utjecajni intelektualci i pretvorili ga u pravi jugoslavenski narodni front sa širokim političkim, socijalnim sadržajem i povijesnim zamislama. Nedavna odluka jugoslavenske vlade da prizna prava koje je Maček tražio, očit je dokaz čvrstine njegove politike i snagu onih koji ga podržavaju.

Pokazao se uzaludan napor beogradskih agenata da predstave Mačeka i pokret koji on vodi kao ishod neposrednog utjecaja totalitarističkih centara.

Da je bilo moguće dokumentirati i potkrijepiti tu povezanost, taj bi pokret pretrpio ozbiljna urušavanja, ali se to do sada nije dogodilo unatoč uloženom trudu srpske oligarhije i njezinih propagatora.«¹⁷

A osvrćući se na hrvatski republikanizam, zaključuje:

»Nema se također razloga zgražavati kad podanici neke monarhije, bila ona ustavna ili nasljedna, žele drugačiji oblik vladavine jer nigdje ne piše da neki juridički režim mora vječno biti isti i da bi oni koji predlažu promjenu, poput ove o kojoj je riječ, morali trpjeti progone i zlostavljanja kao što se to mnogo puta dogodilo Vladimiru Mačeku, potpunom čovjeku u svakom smislu te riječi.

Ako legalne gospodarske, političke i kulturne potrebe zahtijevaju tu promjenu, ona se mora provesti jer to traži suverena želja naroda, vrhovnog suca svoje sudbine. Čile je u tome već dalo svoj primjer.«¹⁸

To je bilo sve što su puntarenaške novine donijele o hrvatskom pitanju. Tragičan slijed događaja koji su tada potresali Europu i svijet gurnuli su u drugi plan tu temu u moru vijesti koje su pristizale.

Sintetizirajući ono što su u svezi s tim pitanjem značila ta dva desetljeća u životu hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka, opažamo hotimičnu ili nenamjernu odsutnost stava u većem dijelu hrvatske zajednice.

Na drugom mjestu javlja se očita nedosljednost starih političkih vođa koji su u dobroj vjeri prihvatili jugoslavenstvo u nedostatku jasnih dogovora o nacionalnoj stvari kad je ona srpskom silom pokoravana od početka 1919. godine. Štoviše, pojedinci su nastojali rabeći neku prevarantsku dijalektiku dati prednost nacionalnom jedinstvu i legitimnosti srpske kraljevske dinastije kao svetim vrijednostima.

Na taj se način mučna stvarnost velikosrpskog hegemonizma, koji je gušio prava hrvatskog naroda, mogla vješto zataškati i zamijeniti izmišljenom slikom bratske, egalističke, demokratske i napredne Jugoslavije koja je uspjela pridobiti makar pasivnu naklonjenost većine ovdašnjih iseljenika koji nisu nikad upoznali pravu stvarnost koja je postojala na povijesnim hrvatskim prostorima.

DODATAK IV.

Priznanje neovisnosti Hrvatske

Događaji započeti u staroj Jugoslaviji poslije smrti predsjednika Tita i bolja obaviještenost u Magallanesu o stvarnom položaju Hrvatske u federaciji, predodredili su raspoloženje mnogih, koji su sada već dobro znali o zbivanjima između 1918. i 1990, da odlučno dadu podršku legitimnoj težnji hrvatskog naroda za pravednim promjenama tijekom svoje povijesti i sudbine.

Stoga je u kolovozu 1991. godine u starom Dalmatinskom društvu uzajamne pomoći ad hoc stvoren Odbor podrške pokretu za neovisnost Hrvatske. Tražio se način za pokretanje akcije radi upoznavanja onih članova zajednice hrvatskih iseljenika i njenih čileanskih potomaka koji nisu znali ili su nedovoljno poznavali ili su bili krivo obaviješteni o povijesnim i pravnim temeljima na kojima se zasnivaju težnje hrvatskog naroda i tako

im omogućiti da točno shvate ono što se tada u staroj Jugoslaviji zbivalo. Na taj se način željela izraziti suglasnost u traženju neovisnosti Hrvatske i dati potporu napaćenom narodu, pokazati sklonost, zajedništvo i pomoć u prevladavanju teških, a neobično važnih trenutaka i nadu u bolju i pravedniju budućnost.*

A 9. kolovoza 1991. objavljena je sljedeća deklaracija u svim puntarenaškim novinama:

»DALMATINSKO DRUŠTVO UZAJAMNE POMOĆI u Punta Arenasu, svjesno svoga povijesnog primata među udrugama koje su stvorili hrvatski iseljenici u Magallanesu, preuzimajući također njegovu stalnu privrženost hrvatstvu i njegovim vrijednostima, javno objavljujemo sljedeće:

1. Izražavamo žalost zbog bolnih događaja u Hrvatskoj čiji su izvori u ponovnoj agresiji federalne vlade i jugoslavenske vojske, nedvojbenih čimbenika srpskog totalitarizma i hegemonizma.

2. Izražavamo svoju želju da se stanje ubrzo riješi mirnim i političkim putem na način da se zadovolje interesi i zahtjevi naroda u jugoslavenskoj federaciji.

3. Bez obzira na gore navedeno, priznajemo i podržavamo legitimno pravo hrvatskog naroda da slobodno odlučuje i sukladno s time podupiremo suverene i demokratske postupke njegovih građana, parlamenta i vlade Republike Hrvatske u osiguranju mirne budućnosti i razvoja tog dičnog, kršćanskog i zapadnog naroda.«

Nakon tog proglasa uslijedila je živa promidžba u svim pisanim medijima i u udrugama hrvatske zajednice, što je pridonijelo neprestanom stvaranju povoljnog raspoloženja zajednice prema hrvatskim zahtjevima.

U rujnu 1991. godine puntarenaške novine *La Prensa Austral* tiskale su još jednu izjavu koju su potpisale dvije stotine osoba, svi hrvatskog podrijetla, uglavnom visoko obrazovani ljudi, tehničari, poduzetnici i intelektualci, koja je u biti istakla: »Hrvatski pokret u Magallanesu solidarizira se s hrvatskim narodom u njegovoj odluci o samostalnosti i odlučno podržava njegova prava na stvaranju suverene i neovisne Republike Hrvatske. Energično se suprotstavljamo slijepom i barbarskom nasilju kojim se vrši pritisak na hrvatski narod, a što je u službi brižno pripremljenog i vođenog hegemonističkog plana srpskog vodstva.

Čestitamo poslanicima čileanskog parlamenta na njihovoj jednoglasno donesenoj odluci o pružanju podrške Hrvatskoj i Sloveniji.«

Zatim valja, između ostaloga, istaknuti broj 3 (1992. g.) časopisa *Useljavanje u Magallanes* koji je donio obilje podataka iz povijesti i suvremenog života Hrvatske. Časopis je imao širok odjek u hrvatskoj zajednici u Magallanesu i izvan nje.

Bilo bi zanimljivo navesti uvodnik tog posebnog broja koji nosi naslov Nicanje hrvatskog osjećaja:

»Različiti događaji koji se zbivaju posljednjih mjeseci u Jugoslaviji, posebno u Hrvatskoj, pokrenuli su i pokreću zanimanje i mišljenje u svijetu, pobudili su različite osjećaje, uglavnom sklone starom, dičnom, kršćanskom i zapadnom narodu koji je odlučio proglasiti i ostvariti nacionalnu nezavisnost, iscrpljenom narodu od patnje i porobljenosti, nepravde i tlačenja što traje više od sedam desetljeća.

Tako je s jedne strane slobodarski duh uspješno nastavio proces i odlučnost kojemu je dao oblik oživotvorenja samostalnosti, obnovi općih sloboda i osobnih prava, snažnoj afirmaciji povijesne tradicije i kulture i u skladu s demokratskim izjašnjavanjem goleme većine hrvatskog naroda o legitimnom samoopredjeljenju, krenuo prema potpunoj neovisnosti Hrvatske i njenom ustrojstvu kao suverene države.

S druge strane vidimo i pratimo bolno užasnuti okrutnošću i bezobzirnošću osorne snage koja neskriveno iskazuje hegemonistička nastojanja Srbije da vojnom intervencijom takozvane »Federativne jugoslavenske vojske« i četničkim terorom uguši želju hrvatskog naroda za slobodom, dostojanstvom i nezavisnošću.

U tim se okolnostima u većini izvornih hrvatskih iseljenika koji žive u Magallanesu (i u drugim djelovima Čilea, Amerike i svijeta) i njihovih potomaka, obnovio duboki osjećaj ljubavi prema domovini svojih predaka i divljenje prema hrabrim nastojanjima uložanim u potpunu obnovu stare nacionalne države Hrvatske i njenog uključivanja u zajednicu slobodnih i civiliziranih naroda.

Ali nisu dostatni ti osjećaji naklonjenosti, ljubavi i divljenja. Potrebno je uz to upoznati one koji ne znaju ili su nedovoljno upoznati, odnosno krivo obaviješteni o povijesnim i pravnim osnovama na kojima se temelje zahtjevi hrvatskog naroda kako bi pravilno razumjeli suvremena zbivanja. Na taj način možemo iskazati svoju suglasnost za nezavisnost Hrvatske i pružiti napaćenom narodu podršku i solidarnost u prebrođivanju mučne sadašnjosti i u nadi o skorom ostvarivanju svoje čežnje za pravičnom budućnosti.

Stvaran i postojan način očitovanja tih osjećaja bit će i u tome da udruge koje su osnovali stari iseljenici, vrate svoja izvorna hrvatska imena i puste sramnom zaboravu nelegitimne jugoslavenske nazive kao simbole pritiska i nepravde, a koja su pogrešno dobivali poslije 1918. godine.

BOG I HRVATI!«

Tako je čileansko-hrvatsko potomstvo konačno završilo bitnu i presudnu kulturnu misiju u promicanju spoznaje o povijesnoj stvarnosti Hrvatske i prava koja iz toga izvire i koja opravdavaju samoopredjeljenje naroda i konačno postignuće žuđene nezavisnosti i međunarodnog priznanja.

Na području Magallanesa krivo opredjeljenje, koje je svojedobno prihvatilo intelektualno vodstvo iseljenika, konačno je ispravljeno odlučnošću čileanskog potomstva hrvatskih iseljenika.

Sa španjolskog preveo Jerko Ljubetić

MATEO MARTINIĆ BEROŠ (rođen 1931. u Punta Arenasu, Čile) sin je hrvatskog iseljenika s otoka Brača, poznat i priznat čileanski povjesničar (dobitnik nacionalne nagrade za povijest 2000. godine), akademik, redovni profesor Sveučilišta u Magallanesu, osnivač Patagonijskog instituta. Objavio je velik broj djela o povijesti, među kojima se ističe opsežna »Historia de la región magallánica«, u kojoj se nalazi kao njen sastavni dio i povijest hrvatskog iseljeničtva na jugu Čilea. O hrvatskom iseljeničtvu objavio je posebnu

knjigu (»La inmigración Yugoslava /croata/ en Magallanes«). Prijevod njenog drugog izdanja (1985) tiska Književni krug u Splitu pod naslovom »Hrvati u Magallanesu, na krajnjem jugu Čilea« (1997). To hrvatsko izdanje autor je proširio popisom hrvatskih prezimena u Magallanesu. Godine 1999. izlazi u Punta Arenasu novo izdanje te Martinićeve knjige (»La inmigración croata en Magallanes«) u koju uvrštava i popis prezimena iz hrvatskog izdanja (dodatak I) i k tome tiska »Nacionalno-političke kontroverze među iseljenicima u Magallanesu (1896-1918)« (dodatak II), »Iseljenici u Magallanesu (Čile) i hrvatsko pitanje (1919-1918)« (dodatak III) i »Priznavanje nezavisnosti Hrvatske« (dodatak IV).

BILJEŠKE

¹ Vidi naš rad »La controversia politico-nacional entre los inmigrantes croatas de Magallanes (1896-1918)«, *Studia Croatica* XXXVI /4/:303-330.

² To se odnosi na poznati sporazum sačinjen između hrvatskog vođe Ante Trumbića u ime Jugoslavenskog odbora u Londonu, predstavnika hrvatske dijaspore u svijetu i Nikole Pašića, premijera Srbije, kojim su postavljeni političko-pravni temelji buduće jugoslavenske države.

³ »Stjepan Radić«.

⁴ »El día de la restauración da la libertad yugoslava«, »El Magallanes«, Punta Arenas, 1. prosinca 1928.

⁵ »El Aniversario de Yugoslavia«, »El Magallanes«, 1. prosinca 1930.

⁶ U kasnijim godinama, u svom novom preokretu, Bonačić će ustreptalo braniti federativizam označivši ga kao povijesno i prirodno nastojanje jugoslavenskog naroda i slavit će proglašenje »Demokratske i Federativne Jugoslavije« koju je izvojevao Narodnooslobodilački pokret /.../ kao događaj koji će naći odjeka u životu južnih Slavena... (»Federalización de Yugoslavia«, »El Magallanes«, Punta Arenas, 29. rujna 1945.)

⁷ »Universario de la Constitución de Yugoslavia«, »El Magallanes«, Punta Arenas, 1. prosinca 1930.

⁸ Obavijest tiskana u »El Magallanesu«, 5. travnja 1932. godine, govori kako se jugoslavenska zajednica priprema proslaviti 261. obljetnicu smrti hrvatskih junaka Zrinskog i Frankopana. Bit će to posljednji put da novine u Punta Arenasu bilježe neku takvu vijest.

⁹ Godine 1931. dr. Branimir Jelić, jedan od najutjecajnijih vođa hrvatskog nacionalnog pokreta, koji je zbog državnog udara samodrška kralja Aleksanda dragovoljno otišao u izgnanstvo, osnovao je u Buenos Airesu Hrvatski domobran.

Ta je udruga pokrenula i uvelike širila ideju o neovisnosti Hrvatske i privukla mnoge iseljenike u toj zemlji i izvan nje. Prema njihovim shvaćanjima i idejama Bonačić je bio ponajprije nepomirljivi branitelj južnoslavenskog ujedinjenja.

Autor zahvaljuje dragom prijatelju i kolegi Sergiju Mimici iz Santiaga, Čile, na materijalima o kojima je riječ i isto tako na komentarima o ovome radu.

¹⁰ »Alejandro I, el unificador, Rey, mártir de Yugoslavia«, »El Magallanes«, Punta Arenas, 29. listopada 1934.

¹¹ »Primero de Diciembre y la politica Yugoslava interna«, »El Magallanes«, 1. prosinca 1934.

¹² »Dia de Yugoslavia«, id., id., 1. prosinca 1935.

¹³ »Croacia quiere su autonomia«, 6. siječnja 1939.

¹⁴ »Qué quiere Matche?«, Luciano Carosi, 7. srpnja 1939. »Y triunfó Matchek...«, Ladislav Szabo, 26. srpnja 1940.

¹⁵ Ističemo »samo u načelu« budući da su nesuglasice o važnim pitanjima i dalje postojale. Unatoč kratkom iskustvu u životu Banovine, zabilježene su neke pozitivne činjenice koje su pomogle da popusti nabijena tenzija između Hrvata i Srba.

¹⁶ »Aspectos de la politica yugoslava ante el momento internacional«, »El Magallanes«, Punta Arenas, 6. rujna 1939.

¹⁷ Onu tematiku koja mu je bila neugodna Bonačić je potpuno izostavio spomenuti u četvrtom svesku neobjavljenog svog rada »Historia de los Yugoslavos en Magallanes«. (Punta Arenas, 1941-1946) Iako je tom sadržaju (hrvatskom pitanju u Austro-Ugarskoj Monarhiji) posvetio dosta prostora u drugom i trećem svesku.

¹⁸ »Significado politico del movimiento croata en Yugoslavia«, »El Magallanes«, 29. rujna 1939. Ova se rečenica na kraju odnosi na slavodobitnu izbornu pobjedu (kolovoz 1938.) »Frente Popular« (»Narodnog fronta«) na čelu kojega se nalazio dičan političar Pedro Aguirre Cerdo, radikalne političke profilacije, koji je izabran za predsjednika Čilea.

* Upravu »Dalmatinskog društva uzajamne pomoć« tada su činili: Jorge Mihovilović Kovačić, predsjednik, Luis Mayorga Vladilo, dopredsjednik, Boris Mihovilović, tajnik, te Mateo Martinić Beroš, Mladen Vrsalović, Jorge Buvinić Frenandez, članovi uprave.

SILAZAK U SEBE
(SONETNI VIJENAC)

Roko Dobra

I

s tvojim su tad glasom umirale ptice
u dubini mene u srcu gorčine
bez tebe su sveci i moje svetice
izdisali lament pod omčom tišine

i gaslo je sunce i purpur obzorja
bez tebe su vatre trnule na dlanu
kojima te grijah ispod hladna borja
a sada su evo i prijetnja jablanu

s tobom dan nestaje u rasprslu staklu
bez tebe noć biva crnija od slutnje
sve smo dalje raja a sve bliže paklu
dok su moje pjesme glas napukle lutnje

bez tebe i nada posvema oklijeva
a usahle grane ostale bez pjeva

II

a usahle grane ostale bez pjeva
i nalik su ruci s' zgrčenim prstima
na nebu loš znamen: to munja sijeva
svrdlajući svrdlom straha u kostima

ubrzo sam znao: grijeh moj bje do štapa
a pravednost tvoja do gospodnjeg praga
jer ne zanijekah razlivenost slapa
mjesečeva preko ramena ti naga

i živih u vjeri: duša ti je moj dom
na ključ pravo imam da ne uđu tati
da te ne ukradu da se ne desi lom
i da tu uzmognem san svoj dosanjati

no šta ja tu zborim kućine i trice:
nebo je u sivo tad bojilo lice

III

nebo je u sivo tad bojilo lice
u odrazu zjena ravnodušna mora
svodeći sav prostor na bljedoću skice
a na puki uzdah raskoš razgovora

progonjen osamom želio sam samo
stići sebe davna u odbjeglom snima
s ciljem il' bez cilja, no kako poč tamo
kraj tereta pusta kog u meni ima

preteška mi stijena na grud bolnu pala:
kob vjernosti tvoje rijeci zaborava
i odluci strašnoj da si me prestala
slijediti na putu obećanih trava

gdje me sustizahu utvare ognjeva
kad su me tješili arhanđeli gnjeva

IV

kad su me tješili arhanđeli gnjeva
bijah svjestan čina: na božjoj sam strani
vrijeme liječi a um odolijeva
u krhku nam tijelu i najljućoj rani

tako se bar kaže kad se zlo isprsi
al kako se vratit na obale spasa
kako ustoličit i privesti svrsi
šta je odbačeno poput kakvih pasa

a znati da jesi a znati da bivaš
blizu moga plača blizu moje muke
i ovog sam trena, dok ti svoj san snivaš
dok su meni budnom okovane ruke

i dok me val kao naplavinu nosi,
osakaćen za san mjeseca u kosi

V

osakaćen za san mjeseca u kosi
žudio sam vjetar da pokrene lađe
da šumno valovlje opet krunu nosi
i da pjesma moja barem te pronade

jošte vjetar žudim da mirise ruže
(štano je u vrtu tvog srca procvala)
ponovno donese nek mi blagdan pruže
i nek opet moja zamiriše vala

gle, prepun sam žudnji a to samo znači
da sve moje carstvo prazninom odzvanja
da je dan moj tmuran i da se već mračni
pošto crni oblak sunce mi zaklanja

a ti mi daleko ispod neba vedra
molio sam more da dozove jedra

VI

molio sam more da dozove jedra
u pustoš gdje vazda na uzbunu zvoni
da srebrom zabljesnu kao njena bedra
kad iz morske pjene prečista izroni

nekad i prividu srce svoj ceh plati
kada nam kroz maglu obrise ukaže
i kad mu se na tren rubovlje pozlati
ne hajuć da znamo da nas ipak laže

ne, ti nisi bila ni privid ni magla
nit suvišni nakit izmišljena ruha
a najmanje moja taština prenegla
ushit si mog pića blagoslov mog kruha

pa zato i pristah da me arka nosi
bol nek kormilari i neka prkosi

VII

bol nek kormilari i neka prkosi
na pučini ovoj što ponorom prijeti
gdje su ruke moje nemoćni otkosi
gdje je teže živjet negoli umrijeti

tjeskoba mi grlo nemilice steže
vukuć me duboko u najdublja mora
jedino me tamo još za tebe veže
opojnost smiraja i raskošje zora

no ako smo sami jesmo li patnici:
bila si mi svjetlo a sad si mi sjena
nismo li bogati mada gubitnici:
bila si mi oči a sad si mi mrena

tà što može travka u podnožju cedra
ludom krdu vjetra dok kòpita njedra

VIII

ludom krdu vjetra dok kòpita njedra
uteć bih mogao prožet tvojim dahom
kao što su suncem žitna zrnad jedra
a ovako dalek — pred samim sam krahom

i samo sam onaj koji trnje gazi
i samo sam onaj koji se ne penje
i samo sam onaj što dublje silazi
i samo sam onaj što pod križem stenje

i vrijeme sam mòra i skrhanih sanja
i svjedok pustoši satrta ognjišta
na kom su pepeo i sva moja tkanja
jer ako te nema, ni ja nemam ništa

bože, možda izvor naslutim do kraja
ali varljiv kлокot dušu ne napaja

IX

ali varljiv kлокot dušu ne napaja
umorna putnika na prašnjavu drumu
pa draču samoće s krvotokom spaja
vjeran moru svome i njegovu šumu

pomišljajuć pri tom da se opet vrati
na srebrna žala među školjke bditi
u sjenu mu svjetla gdje nitko ne krati
u srodstvu s maslinom znak sklada mu biti

zatim je čut jeku: nema te tu više
uz nanose pijeska sasvim nove stvari
prekrivaju vali i dosadne kiše
zakašnjeli galeb ni za čim ne mari

jedino krik raste s tužnih ishodišta
žednog kaplje zdravlja s vječnih izvorišta

X

žednog kaplje zdravlja s vječnih izvorišta
zar baš nisi čula u naletu tmica
kada je vapiro baršun odmorišta
odanošću nošen radosnih grlica

i elipsu krika u oklopu šutnje
prečula bi lako ma da je od Lorke
kamol ne bi jecaj napuknute lutnje
onog tko bi umro za tvoje uvojke

ne pitam list zašto trepereći pada
ne pitam se otkud oseka i plima
nit pitam za udes silna vodopada
nego samo pitam: pripadam li zlima

ako sam osuđen izgnanstvom iz raja
ej, da si bar znala da nas zlo razdvaja

XI

ej, da si bar znala da nas zlo razdvaja
izvan našeg uma izvan naše volje
da nam drugi bez nas i račune zbraja
hraneć se nakanom da ne bude bolje

ni grumenu zemlje ni tek nikloj travi
gdjeno nas poškropi prva sveta kiša
gdje smo mogli biti i stabla i mravi
jednostavno svoji, ne lutke od pliša

bačene u grotlo kozmičkih nigdina
odakle se jeka nikada ne vraća
do zrnaca pijeska na bespuću dina
i sve do dna mene gdje sunce ne svraća

ptice, da vam nisu srušena staništa
verige bi pukle onkraj uporišta

XII

verige bi pukle onkraj uporišta
da štedjeli nismo opet više druge
nego što smo sebe iz svojih skrovišta
gdje se zavukosmo boječ se poruge

da nam griješna duša (što mene se tiče)
nije smjela leteć doseći vrhove
i odatle prosut svjetlost naše priče
na tamne ulice na sive trgovce

grla punog pjesme glasa punog zlata
htjedoh ozariti anđela svog srca
i visoko dići među bijela jata
da nebo ne plače da zemlja ne grca

al da zloduh stalno ne ruje ne grebe
i tlapnje bi brže stizale do tebe

XIII

i tlapnje bi brže stizale do tebe
da me katkad krilom leptirice budne
(makar umanjene do gležnja amebe)
takneš budeći me u dane presudne

kad sam ravnodušje sred šumnih valova
kad sam crna tuga među ljljanima
i kada sam čežnja korijenja jalova
da ne trunem samo u pustim snovima

ljutih zmija leglo i pauka mreže
raskidat pod hitno svakojako treba
da nas više nitko nadvoje ne reže
glas je vapijućeg ispod tamna neba

no, čemu se nadat ako duša zebe
ćutim evo stoga: silazak u sebe

XIV

ćutim evo stoga: silazak u sebe
mjesto rajskog voća noseć uteg stida
premda svojom krivnjom ne izgubih tebe
božicu modrina očinjeg mi vida

u turobnu mraku ponad mutnih voda
i zvuk se izgubi biserja tvog glasa
pa te zalud traži duh moj što još hoda
stazom mjesečine boje žuta klasa

poput kapi rose i ljubav ispari
poput blijeda sunca i ljubav zalazi
kako moja ljubav? je li ona stari?
i mrzi li onog što joj jezik plazi?

ali dok su kobne orgijale tmice
s tvojim su tad glasom umirale ptice

MAGISTRALÉ

s tvojim su tad glasom umirale ptice
a usahle grane ostale bez pjeva
nebo je u sivo tad bojilo lice
kad su me tješili arhanđeli gnjeva

osakaćen za san mjeseca u kosi
molio sam more da dozove jedra
bol nek kormilari i neka prkosi
ludom krdu vjetra dok kòpita njedra

ali varljiv klokot dušu ne napaja
žednog kaplje zdravlja s vječnih izvorišta
ej, da si bar znala da nas zlo razdvaja
verige bi pukle onkraj uporišta

i tlapnje bi brže stizale do tebe
ćutim evo stoga: silazak u sebe

BUDI RIJEKA

Biserka Goleš Glasnović

*Njima
koje
močvarama lutajući
nizvodno čekajući
ne odustaju od
posvećena kovčega*

*Njima
sakupljačicama
po svijetu rasutoga boga*

KONJANICA

Noćas hoćeš da budem konjanica
i da jezdimo ispod grana divljih trešanja

Crni konji ržu
Bijele latice klize niz sjajnu crnu kožu

Sakrila sam glavu u grivu vranu
i poletjela iznad grana divljih trešanja

Uzde jutra
na konjima
na snovima
na rasutim laticama divljih trešanja

Stat će konji
Stat će snovi
Latice se vratiti granama

A tko će mene ovako zasanjanu
vratiti mome postojanju

U bijelim grivama jutra
gusti miris crvenih plodova

Sakrila sam glavu u kosu tvoju vranu
i vratila se svome oporu raspucalu danu

ZA KRILA TVOJIM KONJIMA

Konji su nam se od snova i zvjezdane prašine umorili
na zemaljskim cestama klonuli
Tajna je bez glasa i koraka
i samo bez nje mogu dalje zemaljskim cestama
i strest ću je s ogrtača
za krila tvojim konjima

DVA KONJIKA

Poslušaj prisluhni
Nasloniš li na nebo glavu
čut ćeš topot
dolazi konjik
zahrđala tijela i lica ptice
daj mu krila
Poslušaj prisluhni
na zemlju glavu nasloni
vratit će ti ruke
i zagrlit ćeš konjika
duge kose I čovjekova lika

ZAČARANA

O vječnim pitanjima
njegove su riječi mačevi
moje su cvjetovi
tek šutnja
ostavlja čudesan okus
snova na usnama

Začarana ljepotom njegove tuge
postajem uspomena
cvjetova
i
mačeva

ZATOČENA

Zatočena u nemoć svojih riječi
bila sam karijatida
u hramu njegova umrla boga

zatvoreni prozor
u palači njegova znanja

Zatočena u nemoć svojih riječi
nisam mogla kriknuti
bila sam i oblutak
koji je poljubila
spasiteljeva sandala

Riječi sam izgubila

Niz pukotine u kamenu
spušta se
neznani bijeli cvijetak

Niz pukotine u mislima
spuštam se
u sebe
u neki neznani bijeli početak

ZASANJANA

Našla sam ga u snovima
Njegova ruka ljubi slavu mača
On ne silazi s konja
da bi se zadivio malenkosti jednog drača
On želi sve
i vjeruje u ništa
Tvorac je novih krajolika
u mraku svog mikrokozmosa
Pjesme su mu hramovi
mrtvome bogu
Ne voli jutra
jer buđenjem postaje čovjek
Večeri su mu optimističnije
jer zaranja u sve u ništa
Njegov je put poslanje
da osjeti tugu
tugu tvorca
tugu boga
a
Bog je tužan
jer zna kako je teško biti čovjek
i kako se ponavlja zauvijek

BUDI RIJEKA

Trčim k njoj
uzburkana
izlivena
a
ona teče njemu
mirna
ulivena
Gledam ju
i
ona umjesto mene moli
vrati se krotka vrati
a
samo sam sjela
da budem kraj nje na obali

Pomirena sa svojim koritom
postajem krotka
i tečem
i šumim
i više ne znam
da žena sam bila
da rijeka sam bila
i da moji valovi tvore
beskrajno bezimeno more

MORSKA PJENA

Prodala sam glas
za brzinu koraka
i
nijema lutala svijetom
tražeći ljubav čovjeka

Tek kad postadoh
morska pjena
shvatih
da sam uzalud
cijeli život na kopnu
tražila ljubav valova

KAO DA NE POSTOJIŠ

Otkuda ti oblutak
koji mi nedostaje

I zašto tvojoj ruci
pristaje kao i rijeci

I zeleno je
i hladno je

I mogla bih
na dnu dubina

na dnu tmina
tvoje oblutke oplakivati

A izronit ću
na površinu

I plavo je
i toplo je

I vratit ću ga rijeci
i kao da ne postojiš
svjetlom zasuta
plakati

NYMPHAE ALBA

Kad su nimfe oklijevajući odlazile
ostavljajući jezero ljudima
na uzdrhtaloj površini
ostali su tragovi njihovih gležnjeva

U čaškama lopoča
bijeli zaboravi koraka

Kad smo oklijevajući ustajali
dodir tvojih dlanova
i mojih gležnjeva
nasukao se u plićacima
jutarnjih razgovora
šum mojih koraka
ispire lopoče s tvojih dlanova

Poput nas i cvjetova
jezero nestaje u dubinama svemira
a
na površinu uzdrhtale tame
rastvara se Nymphae alba
mogućnost
novih
koraka

BROJANICA

Zbog tvojih buđenja
brojanicu od zvijezda molim
i dodirujem ih
jednu po jednu
iako znam
da spržit ću ruke
ko Ikar krila

I ruke mi gore
i plamteći postajem
dio energije nove
i lagana ko svjetlost
padam na vjeđe tvoje
i usnulog
te ljubim
prvim zrakama zore

G'RLO TVOE

Na vratu tvome grozdovi zriju
Pijem iz grla tvoga
G'rlo tvoë eko vino
*predobroe vino**
Vrati me natrag u vinograde
Na vratu mome više
grozdovi ne zriju
U meni sunca gasnu
Vrati me natrag
na izvor dragi
s kojih košute bijele
svjetlost piju

* Stihovi iz glagoljaškog prijevoda Pjesme nad pjesmama.

ČEŽNJA

S dna mojih dubina
izranja
na površinu
tvojih ogledala

OPERI RUKE

Operi ruke
temeljito i lažno
kao prije svečanoga objeda
i oprostit ću ti
jer znao si
da je lakše prihvatiti križ I čavle
nego u studenim dlanovima
izdati ljubav

POSUTI SE SNIJEGOM

Otići na vrijeme
bez ljutnje
i posuti se praštanjem
kao snijegom
i ostaviti ti bjelinu
koju još nije prekrila prljavština
gradskih ulica

SASVIM BLIZU

Ni iz rebra
ni iz glave
ni iz bedra
Na dušu
malo poviše srca
na lijevu stranu me prisloni
i bit ću sasvim blizu mjesta
iz kojeg sam postala

KARIJATIDA

Ako me ipak
zbog trenutka izdaš
past će kulisa svoda
od zabata friza i arhitrava
i napukla
u hramu bez trijema
ostat ću jedina
karijatida

KOLIKO PUTA

Koliko puta
još moram sići
da bih te ljubila
kao što ti ljubiš
najdublje zrno pijeska
na svome dnu

DRVO ZNA

Djelić kore
i list
lebde do tvoga ramena
Drvo zna da
iznad je voljenja

NE ZNAM

Ne znam
jer znam
da nema svrhe govoriti
a ipak
podrazumijeva li se ljubav
kao nakon tame jutro

TRENUTAK

Pjesma je
i pokret je u meni
a riječima sam izgubila tišinu
pokretima blizinu
i nađena
u sebi s tobom
samo sam
trenutak vječan jedan

NEODIGRANI POKRET

Gleda me
nepomičan i obješen
a bojim se
brzine svoga koraka
i čežnje neodigranog pokreta
I zakopča se sam
sedefastim gumbima
sedefastim rukama
onako usput
kao da ima vremena
tvoj šutljivi starinski kaput

ZATVORI PROZORE

Kad umrem
zatvori prozore
i
ne ljubi me više
da se mrtva ne vraćam
na tvoje krovove
i
ne ulazim
u naše odaje

Kad umrem
ne ljubi me više

jer
zaboravit ću
kako je bilo lijepo
kad ljubio si me
u tijelu žene

Kad umrem
ne ljubi me više
pusti
da vjetrovi me njišu
i ljube me kiše
tiho sve tiše
u bezbojnim daljinama
u dalekim cjelinama

Ljubavi
samo me pusti
da budem bijela
i
da zauvijek nestanem
u jatu anđela

KRUH

Blaguješ tijelo
a poput mrvica
sa stola moćnika
izmiče ti ljubav

VINO

Blaguješ krv
a poput kaplje
što prelijeva čašu
izmiče ti milost

CHA NO YU

Rukama i riječima okrznuta
preglasno na moja vrata kucaš
Budi ravna sebi
Iz napunjene šalice
ponudit ću ti čaj
od dobre misli
i zauvijek ćemo piti
jedan jedini gutljaj svjetlosti

PIANO NOBILE

U prizemlju palače
hladno je uravnoteženo kameno
i detalji ne zavode
i ne osvrćem se čak ni na tebe
Osvijetljenom
slomljenim sunčevim zrakama
po podnom krugu rasutim
posljednjim otkucanjima srca
ruke ti pokrećem
i ti gradiš stube sunčeve
i uspinjemo se
i prije nego se
u zrake razlome
cvjetna smo bifora
piana nobile

AIDOS

Na dno položena
kamena
nekad njegovim krilom
a zauvijek vodom taknuta
riječnim travama obgrlila
tijelo potonula boga

RAZLIKA

Ugledaš li na trenutak
razliku između
zemaljske prašine i prašine
s krila iščezloga boga
zaboravi je
i tek tad ćeš znati
da ona ni postojala nije

ORFEJU

I ako se ne osvrnem
ne mogu ti spasiti
tijelo

KRUNA OD TRNJA

Samo u jednoj noći
kruna od trnja
je
prolistala
propupala
procvjetala
i
rodila crvenim plodovima
iz kojih je kapalo
poput krvi
niz klonulo lice
niz tijelo na križu
a
ne vidjesmo
obnevidjeli od nemilosti
jer
suze su bile
slane
obične
čovječje

AGNUS DEI

Na nebu
u stadu oblaka
malo bijelo janje

NA POLUOTOKU

Ništa se zapravo nije dogodilo
Sve je bilo između putovanja i cilja
kopna i mora
gladi divljih pasa i hrane na obali
krila šišmiša i zlatne mjesečine
poganskog žrtvenika u utrobi planine
i crkvice na njezinu obronku
duša iščezlih bogova i zaspalih anđela

Ali tko još vjeruje u anđele
i oni uvrijeđeni spavaju
i nije ih briga
i drže se zakona
A ono što ne vjeruješ ne postoji
Ali ipak netko lepeće između
I pristajem na poluotok i pristajem na sebe
I nestaje razlika između mene i moga tijela
A ništa se zapravo nije dogodilo
samo je anđelu u crkvici na obronku
napuklo kameno krilo

PUT

Kako naći put
kad na raskrižju
više nema raspela

DIPTIH SUNCU

1.

U plodna polja i vinograde
sunce svjetlost prospe
a
ruke njene težakinje
i
lice srednjovjekovne Gospe
poniznošću jutra ospe

2.

Na kraju polja
i na kraju svjetla
ona se prigiba
i dijete stavlja
u posteljicu
od brniste
i poljske prašine

Sunce mu posljednjom zrakom
aureolu riše

DIPTIH MJESECU

1.

Mjesec joj
krunu od zlata
u latice suncokreta rastapa
uvojke od lokvanja
mjesečinom natapa
u trstiku i vodene trave
zeleni joj plašt rastvara
bjeloušku oko gležnja
nježno omata
pa
mu svjetlost sve više podrhtava
i u jezeru se utapa

2.

Na kraju jezera
i na kraju tame
kao plamen svijeće
mjesec za trenutak
u trstici zatinja

Ona se prigiba
i dijete uzima
iz posteljice
od jezerske pjene
i vodene leće

ČETIRI JUTRA

1.

Tek nakon
duge noćne kiše
jutro bijelo zamiriše
cvjetovima
obične višnje

2.

Na otoku
jutro je samo
Miriše i zvoni tišina
u polju komorača
i zvuku zvona
Ni ljudi
ni zmija

3.

Pred jabukvikom
začuđeni daždevnjak zastao
umjesto jabuke
na granama
zaspali anđeli
zaboravili
nebo
i
jutro

4.

U tmurno jutro
umjesto sunca
zasjale zlatne šibe
stare kvrgave
vrbe

ZIMA

Dovoljno je bijela
prva krizantema
u tvom okrznutom japanskom
čajniku nagnuta
i već koračam
kristalima snijega obasuta

NA IZMAKU

Miriše na snijeg
i na zagrljaje
ipak samo
laku noć
zima je na izmaku

NEMOĆ

Stabljike stiješnjene u glavi
rastu
bježe
raštrkane rasute
Sjećaju li se boje mjesta
a uz put
neubran neznatan
čak i korov cvjeta

TRG

Ne nazivajte me
imenima velikana
jer
kad zavrti se vrijeme
ostat će samo
trgovi dobre misli
i
trgovi dobre smrti

VERTIKALE

Vječna zaljubljenost i čežnja
ravnice i neba
u vertikali
bezimene i topole
i gotičke katedrale

REŠETKA

Obrastem li rešetku
mogu
laka
u tijelu slaka*
do svjetla
na vrhu mraka

BALADA O TRAMVAJU

U nekom naselju
gdje tramvaj će možda stići
netko je otvorio izložbu slika

* Cvijet slaka cvjeta i noću.

Svidjela im se
zlatna crkvice na podlozi zlatne boje

Ne vole govorancije
i na kraju će jedva čekajući
na kavu otići

Poučavat će je
danas se ne isplati ni u koga
investirati emocije
obične duge dvije
(ne njegova je ipak bila sa šlagom)

Netko naručuje pizzu
neki hihoću
uz fotografije
ipak su bile obične duge dvije
i ne isplati se investirati u emocije

Zazirući jedno od drugoga
ljubav su bez ljubavnih riječi i dodira vodili
zlatna crkvice
na podlozi plave boje
Kralj Ribar
i njegova rana koja nikad ne zacjeljuje

Na kraju krajeva morala je kući
trima autobusima otići
jer kažu tramvaj će u ovo naselje tek dogodne stići

MAČKA

Bezvremena i nečujna
odmata klupko
bok i poljubac
uzak i mek
Ne izdaje je jezik
hrapav i nijem
u kovčegu mačjeg tijela
faronesa
posvećena nečujna daleka

EPITAF JEDNOJ CRNOJ MAČKI

Ima li smisla pokapati jednu mačku
Kažu da životinje nemaju dušu
Možda i ona ima pravo
na molitvu ili jedan epitaf mali
Ovdje leži jedna mačka
Bila je savitljiva i beskorisna
poput moje crne pletene torbe
i lijepa je bila
i voljena je bila
i prela je jezikom životinja I ljudi
Ako ipak prođeš
ne moraš se smilovati njezinoj duši
neopterećena vječnošću
ona je
crni lopoč crnih voda
crna zvijezda crne tame
crnja i savitljivija od smrti same

PJESNIKINJA

Smrtnica
osuđena na
vječno traženje
riječi

KAPI TIŠINE

Riječi su tišina
što kaplje
po papiru
a
pjesma
duga
što ponekad
zasja
nakon kiše tišine

IZA SEDAM TIŠINA

U tišinama
liježem na ravnici ranjena

Sakrivenu topolama
ravnica me povija
zemljom i travama
i
oblači mi jednu
po jednu
izgubljenu koprenu
i kroz sedam tišina
vraća me natrag govoru

POPUT NJE

Ulovljena u tijelo
krik si i ushit
oslobođena
bit ćeš poput nje
ravnodušne svete tišine

MRTVA PTICA

Let presijeca bol
i padam
u pjesmu
preparirana

RIJEČ

Sklopčana u zaboravu
prepletana u liniju i boju
u inicijalu
u davno izgubljenom misalu

LEPTIRICA

Za krila leptirice
prihvatit ću
tijelo
put
i smrt
gusjenice

DUŠA MORA

Neven Jeličić

IDUĆI GODINAMA

Idući godinama stazama svojim
pronašavši i pjev i glas i riječ
ispisujući i sklad i pjesmu i stih
osjećajući dio puta kao put cijeli
uranjam u uspomene svoj ogoljeni žar
u meni treperi mladosti sjaj i plam
okružen vodama misli i sna
idući godinama čuvam u srcu dan
u rukama mrvica pijeska
u očima pogled i ljubav
idući godinama uz obale svoje
pronalazeći ljepotu i slike nove
u trenucima nadahnuća i intime
otapa se led s lica, rađa se osmijeh
rastvoreni balkoni i prozori zovu
negdje u kutu sobe lampa gori
ostali su teški i olovni snovi
zora i dan sav u sunčevu sjaju
donosi godinama i riječ i stih i nadu.

NAMREŠKANA POVRŠINA MORA

Površina sna ima boju i sjaj
 dok namreškana površina mora spi
 u duši se osjeti rađaju i lome
 ljubav vječita šumori osunčana sva
 u miru gdje ptice ne uzlijeću
 namreškana površina tiho se giba
 ziba se osjećaj nesigurnosti i ljepote
 površina voda kao oaza sna
 dok mir sluti se na moru
 uganuta sjeta vapi u duši i zove
 ljubav pred vratima silovito se glasa
 na površini nazire se naš stih i lik
 naše lice i oči i tijelo i stas i glas
 u našim bićima skriva dio nas
 dok u trenu oslika se površina
 dok pod površinom sluti se dubina
 već u riječima tiho se zapisuje dan
 u očima rađa se i java i noć i dan
 u očima ogleda se površinom sudbina sva.

IZMEĐU MORA I NEBA

Između mora i neba skriva se bol
 vidikovci i otvoreni puti zovu
 u našim viđenjima otkrivamo istinu ovu
 između mora i neba i život je sam
 dok samoća gazi u bićima sjaj
 sa neba se vidi dúge trak i trag
 nakon kiše sunce se stidljivo skriva
 sunčeva zraka na bridu je zida
 zidovi u nama urušavaju se glasno
 mi kroz izričaj čuvamo patinu i sjaj
 od vremena i stoljeća i boli bića
 između mora i neba ista slika
 i nemir i nespokoj i otvorena rana i bol
 u stihu sadržava i nadu i radost i riječ
 dok daljine dalje nas okružuju i zovu
 ćutimo li između mora i neba
 slutnju ili ljubav ili naše biće
 sve što sadrži stih, dio je lika, otkriće.

DOK PJESMA IZVIRE IZ SRCA I MORA

Dok izričaj uvire u duši i tiho se glasa
dok povrh lepršavih riječi osjeća se miris lakoće
dok čovjek upravlja životom u nevolji kako zna i hoće
dok oblaci nad zemljom pripravnici lebde ponad sunca noseći kišu
mirišu li uvijek u proljeće neokopana zemlja i grobišta
je li poseban osjećaj proći pored rahle zemlje
guši li u grudima gubitak voljenog bliskog tuge suputnika tjeskobe
da li još uvijek u ranim jutrima otvaramo prozore
ili je nešto u nama neslućeno iščezlo u tminu u tamu
jesmo li slobodniji u izričaju kano ptica u letu
dok pjesma izvire iz srca u ljubavnom kolopletu
dok pjesma izvire iz mora obasuta kapima soli
sve sve je ljubav i srce i more
dok osjećaji se pote u stihu riječima gasnu
dok pjesma zasjenjena trenom slobode, glasa i riječi
u nama blista idila i ekstaza i ljubavi oaza.

MORE KO HUK VALA

I dok je more ko huk vala glasno
u dubini skriva ljubav, srce strasno
i dok grudi plamte u suncu
tijelo se ziba u idili i slici mora
duša je tiha, optočena vodom sva
u našim vjeđama poti se san
umorni kapci osunčani na obalama
brodovi već udaljeni na pučinama
more ko huk vala u stihu se čuje
riječi koje naviru tišinom zvuče
a sve što nije stihom izrečeno
u moru kroz huk vala se sluti
u dušama ljudi, u sudbinama se zna
jedan čovjek, jedna duša, jedno srce
a obala sama i pjeskovita sva
dok obale nove su nam bliže
u valovlju sreća i postojanost dišu
u moru se pronade i vrijeme i tren
ljubavi zanos što srcem se glasa ko huk vala.

ISTINA O MORU

More koje jesi, koje miruješ i snivaš
u dubinama svoj praiskonski nemir skrivaš
sve u tvojim modrim brazdama
sve što plovi u tebi je u stazama
tvojim čudi zahvaljujemo naše niti
tvojim valovima niti bića našeg su tu
dok istina o moru u njedrima spi
tada u našim srcima život se mrvi
i na usnama vode i na usnama sna
porađa se valova svjetlo i voda dubina
u moru postanka stoljećima je istina
i kad val o obalu muklo tuče
i kad maestral namreška površinu
pod površinom život se otkriva
u njegovim njedrima u valima mora
rgolji nit života istina stara i nova
i kada mladost obalama mora kruži
u duši mora nas dah juga guši
i okus Mediterana i golet obala
sve slije se u tijelu i u duši
istina mora nas u srcima guši.

LJUBAV KO MORE

Dok sviće dan u zoru
dok sunca se zraka budi
u grudima našim gori plam
u srcima našim budi se ljubav ko more
i dok na površini voda raspe se san
dok na osunčanoj bonaci galeb slijeće
dok more ko ljubav, ljubav ko more živi
mi u strpljenstvu očekujemo šum vala
dosuđeni na ispovijed dalekim bezimenim uvalama
vjetrom ophođeni naši puti, vali i staze
kroz našu dušu vode su ostavile trag
sve što se u vodi začne živi i traje
more je modro plavo i sjajno u duši
njegova golema snaga slika je uma

njegov nemir čovjekov je lik obuzet sav
i ljubavlju i nadom i moći i silinom
i osamom i gordošću i dubinom i sudbinom
dok talasaju se vali u usamljenoj uvali
čovjek obilazi tiho more uz obale
u grudima nosi dah duše i srca
u melodiju ljubavi ko more stih i riječ utka.

ŽENA NA OBALI MORA

Jedna žena na obali mora živi
njene misli utkane su u šum maestrala
njena duša nalik je pjenu morskog vala
njene želje ogledaju se kroz raspuštenu kosu
njena ramena i hod nju u životu nose
kap suze sa njenoga lica slana je
kap mora na njenome dlanu vlažna je
nad njenim čelom mjesec mlad svijetli
ljubav i ljeto njena su davna želja
kada brod blizu obale promiče
jedna žena na obali snova sniva mladiće
jedan momak njoj je posebno drag
u njenom pogledu tišina ostavlja trag
u njenim rukama nekoć zagrljeno tijelo
pod njom more, obala, ljubav i strast
dok prolaze sati ona korača obalom sva
jedna žena na obali snova sniva
trenutke sreće, života, ljubavi; skriva.

PJESMA O LJUBAVI I MORU

Dok vrijeme ljubavi u pjesmama ostaje
pjesme o ljubavi i moru u srcu traju
i dok ljubav tijelo i dušu obuzima
dok pučina vije pjesmu o ljubavi i moru
riječi donose izričaj i stiha riječ
misli koje zakotrljane niz put kreću
okreće se u čovjeku kolo ljubavi i sreće

i dok sam na buri čovjek sebe čeliči
dok mornar na brodu nadjača san
 dok valovi tuku o pramac broda
 i dok hrid ispirana vodom se bijeli
 dok se plovi i brodi pjesmom i morem
 pjesma o ljubavi i moru u ranu zoru
 kada sviće i rađa se dan
 čovjekova bol i nada u njemu jesu
 dok pjesma o ljubavi i moru preplavi žal
 čovjek rođen za pjesmu ko sunca sjaj
 u pjesmi o ljubavi i moru ko ogoljen val.

U DANIMA STRASNIM

U danima suludim i mladošću strasnim
 dok radost zapljuskuje obale mora
 dok čovjek nosi u sebi mora huk
 dok ovlada tijelom duše i žar i strast
 sve u danima strasnima strasno je u duši
 dok oblak ponad mora promiče na putu
 dok putuje sam kao čovjek koji luta
 sve što je najljepše što se čovjeku desi
 u danima strasnim istinski se živi
 i dok mladost i radost su vječne
 okrenuti riječima i sami u danima strasnim
 strašću razbuđeni u jutrima uzneseni
 polagano porađamo i riječi i pjesmu i stih
 i u očima nosimo i dah i ljubavi lik
 u strasti u tijelima ishođeno svjetlo
 u nama ovlada i trenutak i san
 intimne djeliće minuta u silini strasti
 čuvamo za nas u nama sami
 za dan i dane kada smo u osami.

POD NEBOM LIK

Pod nebom lik riječima ovit
 i pramen kose prštav na licu

donosi nam ljubav i osmijeh
pod nebom lik živ i stvaran i cjelovit
u danima gdje ozebli u duši do dna
trgamo zraku sunca, izvlačimo iz sna
gdje svjetlo svjetlom nekad se zvalo
dok cvijeće u duši tiho je cvalo
pod nebom lik stihom ovit
čelo ponosno razumom nas nosi
i dok tiho oplahuje nas stiha trak
dok zaboravljamo u noćima zagubljeni san
u zorama u svitanju u danu i suncu
u govoru u glasu u riječi u stihu
naš lik rječit i cjelovit i tih i sam
radostan u ljubavi u mladosti stvoren sav.

OSUNČANA POVRŠINA MORA

Nebo što sunčeva svjetlost obasja
površinom mora se zrcali
ostali smo u uvalama djetinjstva sami
spontanošću tuge neuhvatljiv tren
prepuni bola i tjeskobe ko rasuti vali
na osunčanoj površini ubiremo osmijeh
nada svanuća i sunčeva zraka mimo klonuća
svitanje u ranu zoru i more se budi
zrcali se i sjaji površina hodamo uz put
putevi naši blizu su obasjanim vodama
u nama se odlijeva toplina i sjaj
blago osunčana površina ljepote beskraj
uz more idući i gledajući tren
zanos i ljepota ozračje tišine i neba
svjetlost koja sipi kroz rupicu s visina
obasja nam obzor, lice, oči, stih i riječ
i tijelo koje umorno luta i hoda
uz svjetlo prikovano čuti se čilo
sve uostalom što se dogodi u slici
impresija je ljepote na osunčanoj površini.

U OČIMA PJESMA

U očima punim svjetla i ljepote
stih se sluti, riječ se glasa, oko vidi
sve u daljinama odiše u vidu
oči naše lome zraku sunca na zidu
i vode su odavno preplavile žal
i more i nebo i zemlja i sunce i stih
sve kroz riječi u riječima naš je lik
i svevidiva ljepota i osunčan obzor
stiha je dah i pjesma što se čuje
u očima slutimo i tišinu i glas
među javom i snom oka treptaj
i dok žurimo uokolo umorni i sneni
u buđenju sunce nas obasja i oči
ko zrcalo duše nosimo pod svjetlom
mimo sunca koje nosi topline dah
u pogledu nosimo odsjaj ljubavi.

PJESNIK NIJE SAM

Nije vrijeme pjesniku za mudrovanje
nije praviti se pametan
pjesme što niču iz dubine duše
ljepotom glas i govor guše
već pjesnička je slika njegov stih
već pjesnička je riječ njegov lik
ili je pjesnička slika riječ
ili je pjesnikov lik stih
dok pjesnička slika je lik
dok pjesnička riječ je stih
i što pjesma donosi i kaže
to pjesnik u mislima osjeća i zna
zaludu bi bilo juriti niz riječi
nizati slike zamorno je odveć
jer čista impresija ko ptica u letu
pjesnikovo je srce otvoreno svijetu
pjesnik nije sam to osjeća i zna
pjesnička je riječ istina i odveć bolna.

GLAS NAS NADJAČA

Kroz nevere i kroz tmine i kroz san
glas nas nadjača i ostane gol sam
i što može se čuti i znati
već pisati u nedogled i osjećati
glas koji je u nama nas nadjača
u srcima bije pjesme iskra i stih
mladi smo dok imamo što reći
poete smo dok traje naš pjev
zaglušna je buka svuda oko nas
na strunama instrumenta čuje se jecaj
to je tišina običnih dana
to je žučena obala snova i ljubav
to je najgorča bol i samoća
kada bridi glas povrh nas
ponad neba oblaci se plave
more zrcali koprenom svjetla
glas naš nutarnji u nama se sluti
sve što preosta pjesme su puti.

LAĐA NA MORU

Između stiha i riječi zapis traje
sve što je u nama ljepotom sja
stihovi što se bude u jedrima
lađa su koja plovi po moru punim jedrima
i dok valovi barke male njišu
dok ostaju uspomene i spaljen zaborav
voda i san otvaraju čudne pute
slike i osjećaji u duši se čute
i dok nižemo slika i misli slijed
i dok gospodari nama naša čud
dok bijeli se papir i ispisan je uz trud
sve pretrpi papir i danju i noću
stih se lomi ko kičma, ko riječ
čovjek je osamljen u pjesmama sveveć
i dok ispisuje stihove i riječi
u duši se bolno riječi otkidaju
i što ostaje zapisati i reći
već osjećati, jer stih se poti, poti...

PJESNI RAZLIKE

Zar pjesma počesto tužna biva
kad nijeme obale u daljini otkriva
zar ribe u moru idu uz kraj
kad mjesec obasja i lađu i more
zar ljubav začudno u očima sja sva
kada morem idu svjetla sa dna
jer obasuto nebo zvijezdama sja
dok sunčeva zraka sjaji u zoru
kada ribar vezuje pogled škoju
kada umoran izvlači mrežu iz mora
tad među oblacima rađa se zora
sunca zraka sve tada obasja
kao ptice krila trag nebom
ko galebovi bijeli nad pučinom
pjesma ima i vapaj i nadu
pjesni razlike otkrivaju osamu
i sve što se promatrati znade
u pjesmi svoje mjesto čuva i pronade.

MLADOST I SAN I DAN

Mladost na krilima jave i sna
utka u stihove čudan tok i niz
dok osjeća se suludo trajanje i vrijeme
pjesniku je preostalo osjećati mladost i san
i dok se budi novi dan i riječ
slika je dana na obzoru jutra i noći
i dok stih bolom sve izriče i kaže
i dok život slutnjom sve nadjača
prizori iz mladosti i sna u nama
istina su i viđenje naših dana
i dok smo okrenuti ljudima i vremenu
i dok osjećamo stih i pravu mjeru
volimo li uvijek i san i ljubav i dan
dok cvijet mirisom zanosno se osjeća
dok cvate laticama i bojom pun ljepote
dok sunce na obzoru sija i sja
to u nama živi i mladost i san i dan.

DUŠA MORA

Sama duša, ogoljeno srce, ogoljena ljubav, golo more
sve što se osjeća, sluti i doživljava i zna
u duši mora je sadržano kao galeba let
idila i ekstaza i srce i život i čežnja i nada
bez ičega ostali smo sami u zagrljaju noći
na raskrižjima nada tjeskoba i bol se osjeća
na putevima našim sjaj obamrlog mraka
zraka svjetla ko ljubav naša ustrajna je
sve što je ostalo u nama to smo ti i ja
sve što mislimo, znamo, slutimo i volimo
u duši mora se skriva i zna i otkriva
sjaj u duši gorko se pretače i toči
u očima se vidi lepršavost sreće i tuge
u našim ovitim rukama zanosi duše i tijela
na pučini dalekoj more san sniva
sve što znači i morska površina i dubina
duša na moru od mora je sva
naša barka plovi i valovi je njišu
osjeća se u grudima i ljubav i bol
pucketanje vatre u sobi na ognjištu
i boja plama ko boja mora i očiju
sve se zrcali na plovidbama duše, mora, dana i noći.

LEGALNO PRISLUŠKIVANJE

Tomislav Sabljak: RJEČNIK HRVATSKOGA ŽARGONA, VBZ, Zagreb, 2001.

Siniša Vuković

Zacijelo se valja priupitati: kakva je razlika između žargona i šatrovačkog govora, te ima li je uopće? Što je to frajerski govor, što kent, a što slang? Naša leksikografija ne bilježi pamtljivije rezultate — barem kad je u pitanju nestandardni govor — odnosno sustavno pozapisivanu građu štono nastaje posredstvom primjene leksema hrvatskog jezika, a koja odnosi se ponajprije na subalternu uporabu. Nekoliko je takvih uradaka i provedeno, no uglavnom u vidu znanstvenih radova objavljivanih u znanstvenim časopisima, dok su samostalna dikcionarska izdanja odista iznimna.

Druga su priča dijalektalni rječnici koji, posebice u zadnje vrijeme, doživljavaju renesansu, te se učestalo objavljuju obuhvaćajući govorno područje kakve mikrocjeline na Jadranu, odnosno rjeđe u Zagorju. *Rječnik hrvatskoga žargona* leksikografsko je djelo koje je pred javnost i kritiku iznio Tomislav Sabljak. Njega su zanimali modificirani oblici riječi, morfološki iskrivljeni leksemi, ali i proširena semantička obilježja nekog od poznatih termina. Takve pak odrednice vrludaju uokolo definicije koju podrazumijeva žargon. Lingvistički, posve je druga stvar fenomen šatrovačkoga govora. Etimologijom bismo mogli rečeni pojam odrediti i kao »jezik ispod šatora«, jer se u jezikoslovnu aparaturu i terminologiju instalirao upravo kao produkt noviteta koji je nastao pod romskim *wigwamima*. Takav čergaški govor poslije se razvio do veoma širokih razmjera, izazivajući među različitim društvenim, političkim, kulturnim i športskim organizacijama pojavu »specijaliziranog« načina jezičnog sporazumijevanja, što je za posljedicu imalo kristalizaciju brojnih novih riječi, ili su postojeće dobivale nova značenja. Drugačije kazano, jezik koji je zamišljen kao medij sporazumijevanja među pripadnicima strogo određene zajednice, poprimio je znatno širu primjenu i shvaćanje od one zamišljene u početku, a koja se, vidjesmo, razvila u bogat niz varijeteta.

Šatrovački je govor najčešće vrlo ekonomičan i koncizan, lišen bilo kakvih kompliciranih tvorbi ili akcentuacijskih zakonitosti. Kao što mu je sloboda što se tiče

samoga kovanja riječi naprosto navlastita, jednako se tako vješto može izmigoljiti i pravilima koja propisuju fonetske ili prozodijske karakteristike. U odnosu na standard, prednosti te vrste veoma se lako primjenjuju u praksi, a nije isključena mogućnost da se određeni šatroizam utka u jezični standard. Zato Tomislav Sabljak i navodi zgodan primjer četveročlane natuknice *avion na mlazni pogon*, koja je ekonomiziranjem dovedena na dvočlanu lemu, *mlazni avion*, da bi u konačnici upravo šatrovački govor presudio jednoleksemnim varijetetom — *mlaznjak*.

Praktičnost toga govora ne ogleđa se samo u jednostavnom iskivanju pojedine riječi. Jednostavnost ne trpi dužinu termina (izim, možda, u sintagmama), ona zahtijeva kratkoću i eksplicitnost, pa nam je naići na brojne primjere abreviature: od fakulteta nastaje *faks*, profesor postaje *profa*, utakmica *tekma*, a televizija *telka*. Također, na što nas upozorava i aktor *Rječnika*, mnoge se riječi u kolokvijalnoj govornoj praksi pojave *preuzimanjem* i *modificiranjem* stranih riječi. Može se naletjeti na mnoštvo izraza nastalih fonetiziranjem riječi tuđih jezika: prijatelj će postati *frend*, lice *faca*, a razgovor *spika*. Prilagodбом vlastitog jezika duhu nekog od naučenih stranih, ali i barbaralalijom inspiriranih pojedinih riječi, i sami utječemo na mijene u materinjem vokabularu. Nadalje, živimo u eri globalizacije kad anglicizmi preplavljaju svijet, stoga ni naše govorno područje nije moglo stvoriti imunološki sustav koji bi pospješio profilaksu domicilnog jezika. Napose one dimenzije (konzervativnije i manje elastične), a koju zagovaraju puristi. Na isti bismo način mogli ustvrditi da su nastali i oblici govornih idioma u Dalmaciji, a koji uvjetovani su progresijama venecijanskog dijalekta. O tome drugom prigodom.

U *Predgovoru prvom izdanju* pisac donosi analitički i studiozan osvrt na temu šatrovačkog govora, te piše o osnovnim premisama na čijem je temelju zidao to djelo. Među mnogim zanimljivim tezama, preuzet ćemo samo jednu koja dobarano ocrtava domete šatra: »Kao što smo već rekli, *šatrovački* je prije govor koji unizuje nego uzdiže i rijetki su primjeri jezičnog uzašaća kojim se ističu vrline, a mnogobrojni su primjeri jezičnog sunovrata, kada se otkrivaju ljudske slabosti i nakaznosti.« Slično je, dakle, kao s nadimcima i prišvarcima, pa bismo metaforički mogli kazati kako je šatrovački govor nadimak standardnom jeziku.

Međutim, veliku konfuziju stvara sam naslov knjige! Pogotovo kad se pročita opsežni *Predgovor* do kraja. Sam pisac veli kako se, prikupljajući građu, ograničio samo na područje naše metropole; dakle, sabirao je riječi koje pripadaju zagrebačkome šatrovačkom govoru. Zapisat će tako: »Smatram da Zagreb ima svoj žargon i u taj žargon ulazi dio jezičnih masa iz mnogih grupa i podgrupa. U taj žargon ulazi i *šatrovački*, ali samo kao jedan njezin dio.« Spominjući određene podgrupe, Sabljak predmnijeva književni govor, standardni i kajkavski dijalekt. Njima se nije utekao, već je posvemašnju pomnju posvetio šatrovačkom govoru. U *Rječnik* nisu ušli svi žargonizmi koji su mu bili na raspolaganju, nego »izričito *šatrovačke* riječi«, pa nas stoga i buni sam naziv knjige.

Čak ako bismo i pomislili kako se iza posljednje riječi u naslovu knjige krije genitiv plurala (u pisanom je obliku genitiv jednak nominativu, ali izgovorno je različit), takvoj opredijeljenosti nemoguće bi bilo pronaći suvislih opravdanja; jer, sastaviti svojevrsni dikcionar hrvatskoga žargona, jednako je kao i pomisliti kako je moguće prirediti

jedinstveni i jednosveščani rječnik čakavskog narječja. Pojedine podskupine unutar zasebnih organskih zajednica inzistiraju na samostalnom i vlastitom rječniku koji neće zadirati na leksičko tlo nekog drugoga govora. Zato nazivanje ovakvog rada rječnikom hrvatskog žargona nije najsretnije rješenje. Pretencioznost naslova može privući kupca, ali je s gledišta struke ona u cijelosti neprihvatljiva.

U građu toga rječnika ušle su riječi koje su — pozivajući se na pisca — »oralnog karaktera«. On je uzimao u obzir usmenim putem zatečeni leksem, a njegovo pojavljivanje u vokabularu nije argumentirao mjestom s kojega ga je i prepisao. Ne slučajno je u jednom intervjuu izjavio kako on, zapravo, prisluškuje ljude. Oralni karakter Sabljak opravdava naglaskom na personalnost rječnika, jer mu je »maksimalna objektivnost i jezična tolerancija bila ideal« u sakupljanju riječi.

Prikupljena građa koja čini *Rječnik hrvatskoga žargona* podijeljena je na dva dijela. Prvi i opsežniji tiče se abecednim redom donesenih šatroizama, a drugi, znatno manji, sadrži riječi iz standarda uz koje se nalaze odgovarajući šatrovački ekvivalenti. Zbog toga se čitatelj lakše snalazi u rječniku i lakše dolazi do mogućeg oblika riječi koja ga zanima. Prvi je dio sastavljen uglavnom od samostalnih natuknica — unutar kojih je obrađena pojedina frazeološka posebnost — dok se u drugom dijelu kao zasebne leme navode i čitave sintagme strukturirane od nekoliko riječi. Zato ovo poglavlje možemo smatrati i stanovitim frazeološkim rječnikom. Ukupnost svih frazema i leksema mjeri se brojkom od 26 tisuća. A to nije malo!

Iako je minuciozno prikupio velik broj riječi, pisac očito nije uložio toliko pozornosti i deskripciji svake od leksičkih jedinica. Riječ je navedena s popratnom definicijom, a njezin gramatički opis nije! Hijerarhija značenja odijeljena je točkom i zarezom, što umanjuje preglednost desne strane natuknice. Da su navedeni redni brojevi uz svako različito semantičko obilježje, umnogome bi se postiglo lakše čitanje značenja dotičnog izraza. Ma koliko se pisac ograđivao od akcentuacije, ona bi zacijelo doprinijela cjelovitosti posla.

Bez obzira na to kako se mogu protumačiti navedene opaske, posao oko ovog rječnika odrađen je na opće dobro hrvatske leksikografije, ali i u korist proučavanja hrvatskog jezika (i govora) u cjelini.

MOGUĆNOSTI

Časopis za književnost, umjetnost i kulturne probleme

Split, 2002.

Godina XLIX.

Brojevi 1-12

Urednici:

Josip Belamarić
Hrvoje Čulić
Igor Fisković
Bratislav Lučin
Petar Opačić
Mirko Prelas

Izdavač: KNJIŽEVNI KRUG SPLIT, Ispod ure 3

S A D R Ź A J

POEZIJA	br.	str.
ANTIN, David: Pjesme Preveo s engleskog Petar Opačić	4-6	72
AUSLÄNDER, Rose: Pjesme Preveo s njemačkog Gojko Borić	4-6	61
DOBRA, Roko: Silazak u sebe (sonetni vijenac)	10-12	113
GOLEŠ GLASNOVIĆ, Biserka: Budi rijeka	10-12	121
HRVATIĆ, Ivo: Jezero tišine	4-6	105
JELIČIĆ, Neven: Duša mora	10-12	143
JOVANOVIĆ, Lazar: Prelomljena svjetlost	4-6	93
MAĐER, Miroslav Slavko: Ciklus za poste restante (iz rukopisne zbirke <i>Zaostale pjesme</i>)	7-9	67
RIBIĆ, Tomislav: Zapisci anđela	1-3	86
SOREL, Sanjin: Vodeni duhovi s okusom žalosti	7-9	76
ŠTENGER, Željko: Mrtva priroda	1-3	69
WHITMAN, Walt: Pjesme izostavljene iz <i>Vlati trave</i> Preveo s engleskog Petar Opačić	7-9	34
SUVREMENO PORTUGALSKO PJESNIŠTVO (III.) Tri portugalske pjesnikinje:	10-12	1
LEMOS, Merícia de	10-12	5
NETO, Maria Amelia	10-12	10
NETO JORGE, Luiza	10-12	17

Tri mozambička pjesnika:

CARLOS, Papiniano	10-12	28
LACERDA, Alberto de	10-12	39
MATOS E SÁ, Vítor	10-12	34
Odabrao, preveo, popratio predgovorima i bilješkama Nikica Talan		

PROZA

DAVIES, Robertson: Vedri dusi	4-6	38
Izbor, prijevod i komentar Giga Gračan		
PRICA, Čedo: Iz ropotarnice životnih iluzija	4-6	19
TAVARES Rodrigues, Urbano: Lažni istražitelj	1-3	60
Preveo s portugalskog Nikica Talan		

DRAMA

PALJETAK, Luko: Slučaj Lorne O.: ko/lažna monodrama ..	4-6	1
RÓZEWICZ, Tadeusz: U pijesak	7-9	1
Preveo s poljskog Pero Mioč		
ŠEHOVIĆ, Feđa: Svi smo mi Frano: komedija u 11 slika ...	1-3	1
PELIKAN, Miroslav: »Smrt u slikarstvu«	7-9	147
(razgovor s Dimitrijem Popovićem)		

ESEJI, STUDIJE, RASPRAVE

BORIĆ, Gojko: Rose Ausländer ili jezik kao jedina domovina	4-6	59
DI FRANCESCO, Amedeo – QUARANTOTTO, Arianna: Svećenici i čarobnjaci: Illei, Hagymási, Brezovački i Garabonciás – Grabancijaš ugarsko – hrvatske školske drame	1-3	104
Prevela s talijanskoga i obradila Suzana Glavaš		
FISKOVIĆ, Igor: Umjetnost u Hrvatskoj pod vlašću Anžuvina	4-6	130
GRAČAN, Giga: Robertson Davies: <i>Vedri dusi</i> . Tri sablasne priče iz koledža	4-6	35
GRLJUŠIĆ, Ivan: Prometej ili božanski sraz na poprištu zvanu čovjek	10-12	85
GRUBIŠIĆ, Vinko: Roman i dvije drame o Rabelaisu	7-9	98
IVANIŠEVIĆ, Milan: Ikonografija drvoreza u starim izdanjima Marulićeve <i>Judite</i>	10-12	45
KURTOVIĆ, Ivana: Svetkujemo li 8. prosinca bezgrješno ili bezgrešno začće BDM?	1-3	148
LUČIN, Bratislav: Šimun Kožičić Benja, plivač u matici: o nepoznatom tekstu zadarskoga humanista	7-9	115
MARGETIĆ, Lujo: Zaštita povlaštenog položaja elite	4-6	151
MARTINIĆ BEROŠ, Mateo: Iseljenici u Magallanesu (Čile) i hrvatsko pitanje (1919-1939) (II.)	10-12	98
Preveo sa španjolskog Jerko Ljubetić Nacionalno-političke kontroverzije među hrvatskim iseljenicima u Magallanesu (1896-1918)	7-9	123
Preveo sa španjolskog Jerko Ljubetić		
MILANJA, Cvjetko: Pjesništvo Jakše Fiamenga	4-6	121

MRKONJIĆ, Zvonimir: Drago Štambuk ili kakvu je biti jeziku	10-12	76
Poetika otočnosti	1-3	140
ROŽMAN, Marin: Duša i oklop	7-9	83
TALAN, Nikica : Egzistencijalizam i eros	1-3	56
Tri portugalske pjesnikinje: Mericia de Lemos, Maria Amelia Neto, Luiza Neto Jorge	10-12	1
Tri mozambička pjesnika: Papiniano Carlos, Vítor Matos E Sá, Alberto de Lacerda	10-12	24
TOMASOVIĆ, Mirko: »Aminta« Torquata Tassa u hrvatskoj književnosti	4-6	112
(u spomen 450. obljetnice rođenja Cvijete Zuzorić)		

PRIKAZI, OSVRTI

FIAMENGO, Jakša: Aktualnost kako je vide stoici	7-9	155
(Ivo Brešan: <i>Kockanje sa sudbinom</i> , Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 2002.)		
Između sidra i jidra	7-9	152
(Jure Franičević Pločar: <i>Friži</i> , Književni krug Split, 2001.)		
JELASKA, Zdravka: Lujo Margetić, <i>Dolazak Hrvata –</i> Aunkunft der Kroaten	7-9	158
(Književni krug, Split, 2001)		
KRAVAR, Zoran: Vladimir Nazor u komparatističkoj vizuri (<i>Vladimir Nazor</i> , uredio Mirko Tomasović, Književni krug, Split, 2001.)	1-3	153
KUSIĆ, Ivana: <i>Duga nad maslinama</i> , panorama suvremenoga čakavskog pjesništva zadarskog kraja	1-3	160
(uredio Miljenko Mandžo, Matica Zadran, Zadar, 2001.)		
MIHANOVIĆ-SALOPEK, Hrvojka: Nova književnopovijesna kroatistička istraživanja	7-9	161
(Tihomil Maštrović, <i>Nad jabukama vile Hrvatice</i> , urednik Radoslav Katičić Hrvatski studiji, Zagreb, 2001.)		

RAUKAR, Tomislav: Govor na predavljanju knjige Vinka
Foretića *Studije i rasprave iz hrvatske povijesti* 1-3 156
(Književni krug Split, Matica hrvatska Dubrovnik,
Split, 2001.)

VUKOVIĆ, Siniša: Legalno prislušivanje 10-12 154
(Tomislav Sabljak: *Rječnik hrvatskoga žargona*,
V.B.Z., Zagreb, 2001.)

IN MEMORIAM

DANOLIĆ, Josip: Ode Laušić preko rijeke 1-3 162
(JOZO LAUŠIĆ, 1936. – 2002.)